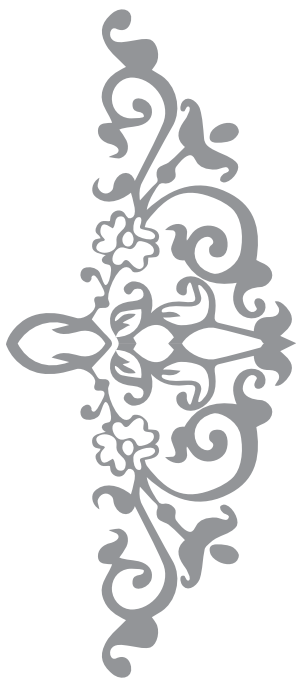

Київський університет імені Бориса Грінченка
Borys Grinchenko Kyiv University

Київські
історичні студії

Kyiv Historical Studies

2023, № 2(17)

Рік заснування — 2015

Виходить двічі на рік

The year of foundation: 2015

Published twice a year (June, December)

Засновник

КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ БОРИСА ГРІНЧЕНКА

Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
КВ № 21908-11808Р (Серія «Історія»),
видане Міністерством юстиції України 23.02.2016 р.

Рік заснування — 2015
Виходить двічі на рік (червень, грудень)

З 2017 р. журнал є фаховим виданням з історичних наук.
Згідно з Наказом Міністерства освіти і науки України
№ 1643 від 28.12.2019 р., Додаток 4, журнал увійшов до ка-
тегорії «Б» Переліку наукових фахових видань України

Журнал індексується в міжнародних
бібліографічних базах European Reference Index
for the Humanities and Social Sciences, Google Scholar,
Index Copernicus, Directory of Open Access Journals,
Ulrich's Periodicals Directory, WorldCat, Dimensions,
Open Ukrainian Citation Index

Журнал підтримує політику відкритого доступу

Рекомендовано Вченою радою Київського університету
імені Бориса Грінченка до опублікування на вебсайті
видання після здійснення видавничої підготовки
(*протокол № 9 від 26.11.2023 р.*)

У журналі публікуються розвідки, присвячені актуаль-
ним проблемам історії, історіографії та джерелознавства, те-
орії та методології історичної науки, а також рецензії на фахо-
ві публікації; перевага надається дослідженням з історичної
урбаністики, насамперед з історії Києва

Журнал має власний вебсайт.
URL: <http://istorstudio.kubg.edu.ua/index.php/journal/index>

ISSN 2524-0757 (Online)
DOI: 10.28925/2524-0757.2023.2

Київські історичні студії

Науковий журнал

2023, № 2 (17)

Липень-грудень

Головний редактор:

Щербак Віталій Олексійович,
доктор історичних наук (Україна).

Заступники головного редактора:

Салата Оксана Олексіївна,
докторка історичних наук (Україна);
Михайловський Віталій Миколайович,
доктор історичних наук (Україна).

Відповідальна секретарка:

Будзар Марина Михайлівна,
кандидатка історичних наук (Україна).

Технічний секретар:

Куцик Руслан Ростиславович,
кандидат історичних наук (Україна).

Редакційна колегія:

Андрєєв Віталій Миколайович,
доктор історичних наук (Україна);
Бачинська Олена Анатоліївна,
докторка історичних наук (Україна);
Бурдо Наталія Борисівна,
кандидатка історичних наук (Україна);
Відейко Михайло Юрійович,
доктор історичних наук (Україна);
Гедьо Анна Володимирівна,
докторка історичних наук (Україна);
Кривошея Ірина Іванівна,
докторка історичних наук (Україна);
Котова Надія Сергіївна,
докторка історичних наук (Україна);
Рассамакін Юрій Якович,
кандидат історичних наук (Україна);
Саган Галина Василівна,
докторка історичних наук (Україна);
Срібняк Ігор Володимирович,
доктор історичних наук (Україна);
Черемісін Олександр Вікторович,
доктор історичних наук (Україна).

Іноземні члени редакційної колегії:

Юсупович Адріан, доктор габлітований
(Республіка Польща);
Садовська Джоанна, докторка габлітована
(Республіка Польща);
Прихода Марек, доктор філософії (Чеська Республіка).

© Автори публікацій, 2023

© Київський університет імені Бориса Грінченка, 2023

Founder

BORIS GRINCHENKO
KYIV UNIVERSITY

Certificate of State Registration
of Printed Mass Media (Series "History")
KB: 21908-11808P dated 23.02.2016
issued by the Ministry of Justice of Ukraine

The year of foundation: 2015
Published twice a year (June, December)

According to the Order of the Ministry of Education
and Science of Ukraine № 1643 dated 28.12.2019 (Annex 4),
the journal is included on the List of Scientific Professional
Editions of Ukraine (category "B")

The journal is indexed in international scientific database
European Reference Index
for the Humanities and Social Sciences,
Google Scholar, Index Copernicus,
Directory of Open Access Journals,
Ulrich's Periodicals Directory, WorldCat, Dimensions,
Open Ukrainian Citation Index

The journal supports open access policy

Recommended by the Academic Council
of Borys Grinchenko Kyiv University for publication
on this journal website upon editorial approval
(*Rec. No. 9 dated 26.11. 2023*)

The journal publishes materials on topical issues of history,
historiography and source studies, theory and methodology
of history, as well as reviews of professional publications; preference
is given to research on urban history, especially the history of Kyiv

The journal has its own website:
<http://istorstudio.kubg.edu.ua/index.php/journal/index>

ISSN 2524-0757 (Online)
DOI: 10.28925/2524-0757.2023.2

ISSN 2524-0757 (Online)

Kyiv Historical Studies

Scientific Journal

2023, № 2 (17)

July-December

Editor-in-Chief:

Vitalii Shcherbak,
Doctor of History (Ukraine).

Associate Editors:

Oksana Salata,
Doctor of History (Ukraine);
Vitaliy Mykhaylovskiy,
Doctor of History (Ukraine).

Executive Secretary:

Maryna Budzar,
PhD in History (Ukraine).

Technical Secretary:

Ruslan Kutsyk,
PhD in History (Ukraine).

Editorial Board:

Vitaliy Andryeyev,
Doctor of History (Ukraine);
Olena Bachynska,
Doctor of History (Ukraine);
Nataliya Burdo,
PhD in History (Ukraine);
Mykhailo Videiko,
Doctor of History (Ukraine);
Anna Hedo,
Doctor of History (Ukraine);
Nadia Kotova,
Doctor of History (Ukraine);
Iryna Kryvosheia,
Doctor of History (Ukraine);
Yuri Rassamakin,
PhD in History (Ukraine);
Halyna Sahan,
Doctor of History (Ukraine);
Ihor Sribnyak,
Doctor of History (Ukraine);
Oleksandr Cheremisin,
Doctor of History (Ukraine).

Foreign Members of Editorial Board:

Adrian Jusupović,
Habilitation Doctor (Poland);
Joanna Sadowska,
Habilitation Doctor (Poland);
Marek Příhoda,
PhD (Czech Republic).

© Authors of publications, 2023
© Borys Grinchenko Kyiv University, 2023

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

- Кісельов С.* «Історичний нарис народної війни за незалежність Греції...»
Г. Палеолога та М. Сивініса як історіографічне джерело 6
- Кротофіл М., Срібняк І., Яковенко Н.* З історії створення
та діяльності українських таборових організацій
у Вецлярі, Німеччина (1917 — початок 1918 рр.) 13
- Бессонова М., Трюхан Д.* Вплив історичних травм на традиційні підходи
до інтерпретації американської історії в США 22

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

- Щербак В.* Джерела формування козацької старшини в Україні
(друга половина XVI — середина XVII ст.) 32
- Короткий О.* Створення арештантських рот морського відомства
в Херсонській губернії 41
- Соколова Н., Фіалко Н.* Становище студентів-пільговиків
у Харківському університеті в XIX — на початку XX ст. 47
- Драч О.* Формений одяг службовиць жіночих гімназій
у візії начальників закладів Київського навчального округу
(кінець XIX — початок XX ст.) 54
- Бонь О.* Корпоративні та особисті стосунки
у середовищі української літературної інтелігенції 1920-х років. 64
- Чорний О.* Бої за Кривий Ріг і Нікополь
на тлі німецько-радянського протистояння на Дніпрі
восени 1943 — взимку 1944 року 72
- Позднякова І.* Основні форми підвищення кваліфікації
радянських цензорів у другій половині 40-х років XX століття
(за матеріалами Державного архіву Кіровоградської області) 82

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

- Будзар М., Ковальов Є.* Нотатки Марії Грінченко
про арешт Бориса Грінченка 1879 року: текст і контекст 88
- Гуржій І.* Книжкове зібрання Віленської медико-хірургічної академії
у фондах НБУВ: історія формування та сучасний стан 93
- Мищик Ю.* Спомин про Ярослава Дзиру 103

СОЦІОКУЛЬТУРНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

- Іванюк О., Білодід Є.* Європейські міста у закордонних студіях Миколи Рігельмана. 112
- Безпалько Б.* Формування образу «ворога» у радянських шкільних підручниках
гуманітарного блоку (1930-ті рр.): за матеріалами київських видань 120

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

- Будзар М.* Місто, молодь, час: Самчук Т. Пиво і чорнило.
Як жили київські студенти XIX — початку XX ст. 127

CONTENTS

WORLD HISTORY

- S. Kiselov* “A Historical Sketch of the Greek War of Independence ...”
by G. Paleolog and M. Sivinis as a Historiographical Source 6
- M. Krotofil, I. Sribnyak, N. Yakovenko* From the History of Creation
and Activity Ukrainian Camp Organizations
in Wetzlar, Germany (1917 — early 1918) 13
- M. Bessonova, D. Tryukhan* The Influence of Historical Trauma on Traditional Approaches
to the Interpretation of American History in the United States 22

HISTORY OF UKRAINE

- V. Shcherbak* Sources of Formation of the Cossack Officer in Ukraine
(second half of the 16th — middle of the 17th century) 32
- O. Korotkyi* The Creation of Arresting Departments at the Maritime Authority
in Kherson Governance 41
- N. Sokolova, N. Fialko* Position of State-Funded Students
in Kharkiv University in the 19th and early 20th centuries 47
- O. Drach* The Uniform of Women’s Gymnasium Employees
in the Vision of the Heads of Institutions in Kyiv Educational District
(late 19th — early 20th century) 54
- O. Bon* Corporate and Personal Relations
among the Literary Intelligentsia in the 1920s 64
- O. Chornyj* The Battles of Kryvyi Rih and Nikopol
on the Background of the German-Soviet Confrontation on the Dnieper
in Autumn 1943 — Winter 1944 72
- I. Pozdniakova* The Main Forms of Advanced Training of Soviet Censors
in the Second Half of the 1940s (proceeding from the materials
of the State Archives of Kirovohrad Oblast) 82

SOURCES STUDIES

- M. Budzar, Ye. Kovalov* Maria Grinchenko’s Notes
about the Arrest of Borys Grinchenko in 1879: Text and Context 88
- I. Gurzhiy* Book Collection of the Vilnius Academy of Medicine and Surgery
in the Funds of the NBUV: History of Formation and Problems of Storage 93
- Yu. Mytskyk* Memory of Yaroslav Dzyra 103

SOCIO-CULTURAL STUDIES

- O. Ivaniuk, Ye. Bilodid* European Cities in the Foreign Studies of Mykola Rigelman 112
- B. Bezpalko* The Formation of the Image of the “Enemy” in Soviet School Textbooks
of the Humanities Block (1930s): Based on the materials of Kyiv publications 120

REVIEWS AND NOTES

- M. Budzar* City, Youth, Time. Samchuk, T. (2023). Beer and Ink.
Kyiv students’ way of life in the 19th and early 20th centuries 127

Всесвітня історія

World History

<https://doi.org/10.28925/2524-0757.2023.21>
УДК 930:[94+327](495)

Сергій КИСЕЛЬОВ,

аспірант кафедри всесвітньої історії
Київського університету
імені Бориса Грінченка,
Київ, Україна

Serhii KISELOV,

PhD student
at the Department of World History,
Borys Grinchenko Kyiv University,
Kyiv, Ukraine

e-mail: s.kiselov.asp@kubg.edu.ua
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-9679-5180>

«Історичний нарис народної війни за незалежність Греції...» Г. Палеолога та М. Сивініса як історіографічне джерело

У статті подано історіографічний аналіз «Історичного нарису народної війни за незалежність Греції...» Г. Палеолога та М. Сивініса як однієї з перших праць у російській історичній науці, присвячених грецькій революційній боротьбі та участі в ній великих держав. Зокрема, порушуються питання передумов та обставин публікації «Історичного нарису», постатей його авторів, історичного й історіографічного контексту, які визначили жанрову приналежність твору, його структуру, джерелознавчий характер та ідеологічну наповненість.

Ключові слова: історіографія, історичний нарис, «грецьке питання», романтизм, державна теорія, народний дух.

"A Historical Sketch of the Greek War of Independence..." by G. Paleolog and M. Sivinis as a Historiographical Source

The article presents a historiographical analysis of "A Historical Sketch of the Greek War of Independence..." as one of the first writings in Russian historiography on the Greek Revolution and the participation of the great powers in it. The writing was published in St. Petersburg in 1867 by two Russian military historians of Greek origin — G. Paleolog and M. Sivinis. It was based on preserved materials from the personal archive of Russian admiral Pyotr Ricord, an active participant in the last episodes of the war. Besides the fact that the authors have used a many new historical sources (mostly epistolary), they also analysed the experience of studying this issue by European historians, who published several important writings at that time. With this in mind, Paleolog and Sivinis tried to form their own vision of the Greek events and the participation of the great powers in them. As a result, they became one of the first Russian scholars who have actualized the Greek Question in their historiography and presented it as one of the most important parts of Russia's eastern policy at that time. The research of "A Historical Sketch" as an important historiographical source consists in an analysis of the preconditions and circumstances of publication, its structure, content, genre and ideological concepts, as well as biographies of the authors, their views and attitudes. It is considered inseparably with the historical background and in view of ideas about Greek events of that time in European historiography. Thus, the reader will have a holistic idea of "A Historical Sketch" as both a separate historical work and an important historiographical source for the study of the Greek Question in Russian pre-revolutionary historiography.

Key words: historiography, historical sketch, Greek Question, Romanticism, state theory, national spirit.

Одним із найважливіших напрямів зовнішньополітичної діяльності Російської імперії, що впродовж майже двох сторіч визначав її становище на міжнародній арені, був східний вектор. Дослідження цього напрямку, а особливо політики Петербурга щодо Османської імперії — чи не головного його супротивника щонайменше з другої половини XVIII ст., — є ключовим для виявлення основних стратегічних планів Росії стосовно розподілу сил і територій у балкано-близкосхідному регіоні, а також для цілісного розуміння характеру її зносин з європейськими країнами. З цього погляду не менш важливим завданням постає вивчення політики російських урядів щодо християнських народів Османської імперії, особливо греків, позаяк саме активна участь Росії у розв'язанні «грецького питання» впродовж другої половини XVIII — першої третини XIX ст. впливала на розвиток її взаємовідносин з провідними країнами тогочасної Європи (т. зв. «великими державами») — Австрією, Британією та Францією.

З огляду на незначну кількість історіографічних досліджень з грецького питання загалом «Історичний нарис народної війни за незалежність Греції...» Г. Палеолога та М. Сивініса не був предметом окремих розвідок раніше. Втім, російські дослідники неодноразово звертали на нього свою увагу. Зокрема, автор «Боротьби Греції за незалежність» Є. Феоктистов у 1868 р. писав, що праця Палеолога і Сивініса належить до «явищ вельми поважних» у російській літературі, бо є доволі самостійною і варта уваги (Феоктистов Е., 1868. С. 462). Окрема згадка про «Історичний нарис» міститься також у праці російського історика С. Татищева, присвяченій аналізу зовнішньої політики Миколи І. Оглядаючи попередні напрацювання західних колег з вивчення Грецької революції, він, зокрема, зазначав, що німецький історик К. Мендельсон-Бартольд і залучив частину матеріалів, наведених Палеологом і Сивінісом, для написання власного історичного трактату з історії Греції (Татищев С., 1887. С. 240).

Про «Історичний нарис» як важливе історіографічне джерело побіжно згадували радянські та сучасні російські історики (Шпаро О., 1965, Арш Г., 2013, Петруніна О., 2012). Серед українських дослідників критичний аналіз «Історичного нарису» міститься у праці А. Пелешко (Пелешко А., 2008).

Мета статті полягає у структурному історіографічному аналізі «Історичного нарису» як однієї з перших праць у російській історичній науці, присвячених «грецькому питанню».

У Санкт-Петербурзі 1867 р. вийшла друком двотомна комплексна праця під назвою «Історичний нарис народної війни за незалежність Греції і відновлення королівства за втручання

великих держав Росії, Англії та Франції», видана типографією Морського міністерства. Вона становила друге перероблене видання, присвячене подіям «славетної доби відродження Греції», упорядковане на основі збережених матеріалів з особистого архіву російського адмірала Петра Рікорда, активного учасника останніх епізодів війни. Перше видання було надруковано у 1863 р. у додатках до офіційного щомісячника Морського міністерства — «Морської збірки» — під більш лаконічним заголовком «Історія втручання Росії, Англії та Франції у війну за незалежність Греції». Редактором цієї праці, як і самого часопису, був російський капітан-лейтенант В. Мельницький, якому дружина адмірала (вже покійного на той час) Людмила Рікорд люб'язно надала доступ до збережених документів свого чоловіка та запропонувала «звести їх до системи і надрукувати», аби «мати з цих матеріалів можливої користь для історії» (Исторический очерк..., 1867. Т. 1. Передмова. С. 1). Однак, як зазначав сам Мельницький, через брак часу йому вдалося написати лише перші чотири розділи та власне передмову до видання (История вмешательства..., 1863. С. 1). Решту матеріалів довелося опрацьовувати вже іншим історикам, які після передчасної смерті Мельницького вирішили перевидати цей твір, не лише дещо змінивши його назву, а й значно розширивши зміст.

Упорядниками обох видань були військові історики Г. Палеолог та М. Сивініс. Згідно з даними російського біографічного словника О. Половцова, підполковник Георгій Палеолог був прямим нащадком грецького царського роду та майже усе своє життя присвятив військовій службі, паралельно публікуючи свої статті з політико-економічних питань у різних російських періодичних виданнях¹ (Русский биографический словарь..., 1902. Т. 13. С. 141). Зокрема, у 1869 р. у «Морській збірці» була надрукована його стаття «Записки про сучасні питання Росії», зосереджена в основному на проблемах реформування російської держави у роки царювання Олександра II. Критику реакційних поглядів Палеолога щодо реформ висловлював у своїй рецензії до «Записок» російський письменник М. Салтиков-Щедрін², а пізніші упорядники збірки його творів взагалі звинувачували автора у крайньому шовінізмі.

Менш дослідженою в історичній науці є постать співавтора «Історичного нарису» М. Сивініса. Конкретних відомостей про його життя у спеціальній літературі вкрай обмаль. Зокрема, вже згаданий Феоктистов у відповідь

¹ Русский биографический словарь А.А. Половцова. В 25 томах. Санкт-Петербург, 1896–1913. Т. 13. С. 14

² Салтыков-Щедрин М. Критика и публицистика. 1868–1883. Собрание сочинений в 20 томах. Москва, 1970. Т. 9. С. 347–353.

на критику свого історичного трактату зазначав, що не мав за честь бути особисто знайомим з Палеологом, але йому було відомо, що Сивініс «залишався деякий час у Греції, де міг таким чином почерпнути з місцевих архівів багато цікавих відомостей» (Феоктистов Е., 1868. С. 461).

Головною причиною видання «Історичного нарису», як уже зазначалося, стало бажання Л. Рікорд опублікувати архівні матеріали свого покійного чоловіка. Втім, не слід оминати й інших важливих обставин, які передували публікації твору та зумовили характер його викладу. Насамперед, варто звернути увагу на політичні реалії тогочасної Росії, у якій вже з середини 1860-х років позначилися тенденції до зміни курсу ліберальних реформ. Нова хвиля консервативної реакції була безпосередньо пов'язана з першим замахом на Олександра II у 1866 р. та поклала край активній діяльності представників т. зв. «ліберальної бюрократії» на чолі з братом російського імператора Костянтином Миколайовичем, очільником Морського міністерства, якому, до речі, пані Рікорд і присвятила «Історичний нарис».

На тлі призупинення ліберальних реформ Російська імперія продовжувала діяти у рамках доктрини «кримської системи», що полягала у нейтралізації Чорного моря та збереженні післявоєнного статус-кво у балкано-близкосхідному регіоні (Кудрявцева Е., Пономарев В., 1999. С. 168, 170). Послаблення Росії внаслідок поразки у Кримській війні, зумовленої, на думку Палеолога, не так хибами державного управління, як «збігом несприятливих обставин і польською зрадою» (Палеолог Г., 1869. С. 3), внесло деякі корективи у східну політику імперії. Так, на думку О. Кудрявцевої, посилення національно-визвольних рухів балканських народів та перспектива розпаду Османської імперії не відповідали тогочасним інтересам Росії. Втім, інша частина російського суспільства не переставала співчувати пригнобленим християнам Османської імперії, особливо грекам, які у 1866 р. підняли чергове повстання на острові Крит. Це пояснює, чому майже увесь твір Палеолога та Сивініса пронизаний ідеєю співчуття до грецького населення острова та заклик до підтримати їхню боротьбу (Исторический очерк, 1867 Т. 2. С. 310).

За таких умов на початку 1860-х років почали з'являтися перші російські дослідження, присвячені подіям Грецької революції. Особливим поштовхом до актуалізації цього питання у російській літературі стала публікація низки західних тематичних видань. Однією з перших серед них була «Історія Грецької революції» грецького історика С. Трикупіса (Τρικούπης Σ., 1853–1857), якого Палеолог та Сивініс визнають одним із кращих істориків грецького повстання, хоча й критикують його дещо упереджений погляд на діяльність Філікі Етерії (Исторический очерк..., 1867. Т. 2.

С. 317). Не менш вагомим грецьким дослідженням тих років слід вважати також «Історичний нарис про Грецьку революцію» І. Філімона (Φιλίμων Ι., 1859–1860).

Інтерес європейської наукової спільноти до подій Грецької революції поживавився, коли у 1861 р. вийшли друком два історичні трактати, присвячені цій тематиці, — «Історія Грецької революції» шотландського історика Дж. Фінлея (Finlay G., 1861) та «Повстання і відродження Греції» німецького історика Г. Гервінуса (Gervinus G., 1861–1862). Обидві знакові праці, написані у дусі пануючого тоді в європейській культурі романтизму, збагатили науку цілою низкою нових історичних джерел та привернули увагу багатьох європейських дослідників до цієї теми. Зрештою публікація саме цих видань спонукала Е. Феоктистова до написання свого історичного твору про революційні події в Греції. Сам публіцист зазначав, що обидва твори є «однаково сповнені високої достойності та багаті на відомості, зовсім незнані раніше» (Феоктистов Е., 1863. С. 1). Послуговуючись саме цими працями, Феоктистов і намагався ознайомити російського читача з «однією із найцікавіших подій в історії Європи цього сторіччя».

Утім, упорядники другого видання «Історичного нарису» піддають нищівній критиці такий підхід Феоктистова. У висновках до своєї праці вони звинувачують автора у несаможитності та відвертій залежності його думок від поглядів іноземних істориків, «налаштованих, либонь, не на користь грецького руху» (Исторический очерк..., 1867. Т. 2. С. 322). Палеолог і Сивініс, не без емоційності, енергійно спростовують окремі тези Феоктистова, зокрема «неправдиво витлумачені» ним причини спонуки і дії грецьких повстанців, а надто його погляд на постать президента Каподистрії, заснований на «хибних і спотворених фактах» західних істориків. Усі свої напади на автора праці вони пояснюють з підкреслено позитивістської позиції тим, що той «нерозбірливо послуговувався чужими настроями в історичному викладі, який потребує суворой та критичної оцінки, заснованої на фактах». Утім, уже наприкінці свого аналізу Палеолог та Сивініс дуже шкодують, що їм довелося викривати огріхи свого колеги, який «захопився авторитетом іноземних письменників» (Там само. С. 329).

У відповідь на критику свого твору Феоктистов у 1868 р. писав, що анітрохи не має претензій до «шановних авторів» і цілком готовий визнати їхню справедливість. Він виправдовує такий свій підхід несприятливими умовами, що спонукали його звернутися до матеріалів іноземних колег. Як приклад він наводить працю Мендельсона-Бартольдї (Mendelssohn Bartholdy С., 1864), який, досліджуючи постать Каподистрії за матеріалами

західних архівів, сам зрештою почав ставитися до графа вороже та приписував російській східній політиці «цілковито чужі для неї наміри» (Феоктистов Е., 1868. С. 460–461).

Переходячи до власне характеристики «Історичного нарису», варто зазначити, що її вміст та структурні особливості не є притаманними історичному нарисові як такому, позаяк, попри відсутність чіткої системності у викладі історичного матеріалу, праця має достатню для формулювання гіпотези джерельну базу. Причина такої невідповідності назви історичного твору його жанровій приналежності є здебільшого закономірною для наукових досліджень другої половини XIX ст. та пояснюється, на погляд С. Маловичка, сумлінною позитивістською рефлексією самих упорядників таких творів (Маловичко С., 2017. С. 55).

Структурно «Історичний нарис» поділяється на два томи, що, передусім, відрізняє його від попередньої редакції 1863 р. Перший том праці присвячений причинам і перебігові Грецької революції та охоплює часовий проміжок від остаточного завоювання Пелопоннесу турками у 1715 р. і до Адріанопольського миру 1829 р. Характерною рисою цієї частини твору є детальний опис дій союзної ескадри в Архіпелазі, розкриття особливостей дипломатичного листування її адміралів, а також аналіз політичної діяльності графа Каподистрії після його прибуття до Греції.

Другий том «Історичного нарису» зосереджує свою увагу на ситуації у регіоні після завершення російсько-турецької війни, розкриває сутність внутрішніх конфліктів, що сколихнули Грецію після вбивства Каподистрії, та аналізує перше десятиріччя незалежності королівства. Як і попередні дослідники (Фінлей, Феоктистов), автори доводять історію грецької боротьби до 1843 р., в основному концентруючись на неспроможності баварського регентства керувати молодою грецькою державою (Исторический очерк..., 1867. Т. 2. С. 303). Книга завершується розлогим висновком, у якому авторами вперше сформульовано актуальність і мету їхнього дослідження, узагальнено значення Грецької революції та участі в ній Росії, наведено детальний аналіз згаданого нами твору Феоктистова. Окрему частину опублікованої праці становлять також додатки, що містять історичні джерела (загалом 64 позиції), якими послуговувалися автори.

З огляду на це важливим аспектом «Історичного нарису» є його джерелознавча цінність. У творі представлена значна кількість нових історичних джерел (переважно епістолярних), які не лише формують у читача цілісне сприйняття картини тогочасної Греції, а й забезпечують репрезентативність самого дослідження. Як зазначають Палеолог і Сивініс, вони послуговувалися таким широким комплексом історичних матеріалів, «щоб уникнути захвату співвітчизників та ненависті іноземних

письменників» (Исторический очерк..., 1867. Т. 2. С. 313). Втім, на нашу думку, залучені джерела використовувалися істориками, головним чином, як основа для обґрунтування їхніх власних поглядів, зокрема критичного ставлення до ролі західних держав у війні за незалежність Греції.

Однак залучення до самого тексту великої кількості історичних джерел (до того ж подекуди у повному обсязі) не могло не позначитися на ускладненні викладу самого історичного матеріалу. Через перевантаження твору архівними документами та відсутність певної системності у їх наведенні порушується цілісність сприйняття «Історичного нарису», легкість його прочитання. Як зазначав Феоктистов, бажаючи оприлюднити документи сповна, автори не зважали на ступінь їхньої важливості і, «помістивши їх однаково у текст своєї книги, зробили читання її доволі втомним» (Феоктистов Е., 1868. С. 462).

Попри показовий позитивізм в аналізі історичних джерел та фактів, праця Палеолога та Сивініса, зрештою як і їхніх попередників, також має ознаки романтичного історіописання з притаманними для нього елементами локальних наукових шкіл. Домінуючою тоді у російській історичній науці була школа державної теорії Соловйова-Чичеріна, що сформувалася у 1840–60-х роках на основі геґелівського вчення про особливу роль держави в історії народів. Відповідне було й ставлення авторів «Історичного нарису» до боротьби грецького народу за свою незалежність, позаяк саме процесові розбудови грецької державності за активної участі її першого президента присвячено окрему частину їхнього дослідження. Водночас автори засуджували будь-які спроби повстання проти уряду Каподистрії, звинувачуючи у цьому іноземних агентів (Исторический очерк, 1867. Т. 2. С. 111).

Аналогічним був підхід істориків і до тієї країни, на теренах якої вони жили і творили. Так, аналізуючи ліберальні реформи в Росії в окремій своїй публікації, Палеолог писав, що «будь-яка форма політичного управління лише тоді є добродійною, коли вона випрацьовується довготривалою низкою історичних подій, зумовлених внутрішніми та зовнішніми обставинами, місцевими умовами країни, духом, характером і віруваннями народу». Таким чином, для нього «Росія зрослася із Самодержавною владою», а тому «основи ці незмінні та непохитні»³. Негативним було ставлення істориків і до будь-яких виступів проти такого самодержавства, через що зрозумілим стає їхній відверто шовіністичний погляд на січневе повстання у Польщі.

³ Палеолог Г. Записки о современных вопросах России, составленные Георгием Палеологом. Вып. 1. Санкт-Петербург, 1869. С. 4–5.

Політичні переконання авторів «Історичного нарису» загалом відповідали аналогічним поглядам головних апологетів державної теорії. І хоча Палеолог зазначав, що «не захоплюється ідеями заявленого лібералізму» та не є «винятковим прихильником консервативних засад»⁴, втім, у його праці амбівалентно прослідковуються обидва погляди на окремі історичні процеси. Так, попри заявлену Палеологом прихильність до російського самодержавства, історики у своєму творі визнають свободу та незалежність «найціннішим надбанням народів», різко засуджують будь-які прояви абсолютизму (турецького чи французького) та звинувачують західні держави у підтримці «тиранії варварського деспотизму» і їхніх намірах, особливо Британії, «придушити будь-яке прагнення християн Туреччини до своєї громадянської емансипації» (Исторический очерк, 1867. Т. 2. С. 315). Поясненням таких ліберальних тверджень могла б стати приналежність авторів до грецького народу, однак аналогічне ставлення до національних рухів представлено у творі і щодо італійців, яких історики називають «молодшими братами» греків.

Разом з тим для Палеолога та Сивініса, як і для багатьох тогочасних російських істориків, властива ідеалізація Росії як «носія визвольної місії на Балканах» і «захисника православних народів Османської імперії». Такий погляд авторів «Історичного нарису» на виняткову роль Росії у відновленні грецької державності розкривається, зокрема, у їхньому щирому сподіванні на те, що «російські орли — цей священний спадок престолу Палеологів — здіймуться знов над Константинополем та передадуть місто великого Костянтина під владу нащадків просвітників Європи і старших братів росіян за вірою» (Исторический очерк..., 1867. Т. 2. С. 1).

Важливою рисою, характерною для тогочасної російської історичної науки, було також розуміння виняткової ролі в історії певного містичного «народного духу», що вийшло з романтичного вчення про культурний націоналізм Г. фон Гердера. Поняття «народного духу», що спрямовує історію свого народу, разом з ідеєю Гегеля про понадчасовий вплив «абсолютного духу» є одними із засадничих складників умоглядної концепції авторів «Історичного нарису». Так, до прикладу, описуючи становище греків у період туркократії, Палеолог та Сивініс обґрунтовують непохитність грецького народу перед османськими завойовниками «таємною та вічно діяльною силою», яка існує у непорушних законах світобудови та «спонукає людство рухатися шляхом поспіху» (Исторический очерк..., 1867. Т. 1. С. 3–4).

Ключовим для авторів «Історичного нарису» було також розуміння вирішального

значення моралі та віри у долі певних народів. Стверджуючи, що греки «були морально та розумово вищі за своїх поневолювачів», Палеолог і Сивініс визначають як основну запоруку їхньої перемоги саме ті «зерна освіченості», що, попри чотириохсотрічну тиранію, «зрошувалися двома славетними джерелами — православною вірою та давніми класичними споминами». Якщо православна віра греків визначається авторами як засадничий фактор їхньої спорідненості з росіянами, то іслам змальовується ними як релігія «неосвічених варварів». Так, до прикладу, Коран, у якому, на думку істориків, черпали свою силу турки, вони називають «істинним статутом рабства» (Исторический очерк..., 1867. Т. 1. С. 3).

Відповідним до ідей романтичної філософії був погляд Палеолога та Сивініса і на роль особистості в історії. Головною історичною постаттю обох томів твору є не так адмірал Рікорд, як саме граф Каподистрія. Це пояснюється особливою зацікавленістю авторів «Історичного нарису» особистістю свого земляка, а також, беззаперечно, наявністю відповідної джерельної бази. Разом з детальним описом політичної діяльності Каподистрії прослідковується й надмірна ідеалізація істориками постаті першого президента. Палеолог і Сивініс неодноразово називають останнього «кращим громадянином нової Еллади», порівнюючи його з не менш непересічною особистістю в європейській історії — графом Кавуром (Там само. Т. 2. С. 320–321). Утім, така далека від неупередженості оцінка діяльності Каподистрії, після смерті якого, на думку авторів, «Греція стала безмовною іграшкою іноземної дипломатії» (Там само. С. 194), могла бути зумовлена нещадною критикою його постаті у західній історіографії.

Розлогий аналіз діяльності Каподистрії є, oprіч його джерелознавчої цінності, однією з головних переваг цього твору. Однак значення «Історичного нарису» аж ніяк не обмежується детальним вивченням персоналії грецького президента. Палеолог та Сивініс опублікували працю, що однією з перших актуалізувала «грецьке питання» у російській історичній науці. Хоча сам термін вже раніше з'являвся на сторінках російських видань, утім, саме в «Історичному нарисі» йому було приділено особливу увагу. Це пояснюється насамперед самою сутністю твору, метою якого, oprіч бажання «ознайомити публіку з епохою політичного відродження» грецького народу, було висвітлення причин і характеру участі іноземних держав у боротьбі греків за свою незалежність. І хоча остання теза прямо не оголошується, однак цей намір прослідковується у тексті твору.

Насамперед, повна назва самого «Історичного нарису» вже може розумітися як дослідження «грецького питання», а саме втручання великих держав у «народну війну за незалежність Греції та відновлення королівства». Показовим є також той факт, що в основу періодизації Грецької

⁴ Палеолог Г. Записки о современных вопросах России, составленные Георгием Палеологом. Вып. 1. Санкт-Петербург, 1869. С. 2.

революції Палеолог і Сивініс поклали зміну зовнішньополітичної стратегії європейських урядів щодо «грецького питання». «Спираючись на вплив політики європейських держав на перебіг війни за грецьку незалежність», вони поділили історію Грецької революції на чотири окремих періоди — від початку повстання у 1821 р. і до визнання Греції незалежною державою у 1830 р.

У контексті дослідження істориками «грецького питання» очевидно є неприхована ідеалізація ними участі росіян у боротьбі грецького народу. Втім, окрім возвеличення ролі Росії та виправдання її втручання у Грецьку революцію, вона полягала також у критичних нападах на дії британського та французького зовнішньополітичних відомств. Аналізуючи політику британського уряду щодо Греції, автори не відмовляли собі у різкій оцінці англійців, порівнюючи їх зі стародавніми картагенцями та середньовічними венеційцями, які «не добирали способів досягнення своєї заповітної мети». Водночас ставлення істориків до французів не було таким однозначним. Критикуючи дії французького уряду, вони в той самий час визнавали, що «французька нація і словом і ділом довела свою симпатію Елладі» (Там само. Т. 1. С. 182).

Ще однією не менш важливою рисою «Історичного нарису» є його маніфестальна сутність. Наприкінці другого тому розповідь про події Грецької революції переростає у своєрідний заклик до остаточного розв'язання східного питання. Говорячи про відсутність у Греції заперук для встановлення твердого державного ладу, Палеолог та Сивініс відзначають, що «незалежні Греки не можуть задовольнитися встановленими кордонами, коли їхні покинуті брати... скніють під оттоманським ярмом» (Там само. Т. 2. С. 310). Ця теза є характерною для розуміння ідеї грецького іредентизму, яка домінувала у грецьких політичних

колах протягом XIX — початку XX ст. Самі автори «Історичного нарису» не вважали Грецьке королівство, яке постало у 1830 р., за власне Грецію, називаючи його «лише кутком вільної землі, населеним грецьким племенем, більшість якого проклінає європейську дипломатію...» (Там само. С. 11). Покладаючи великі надії на сучасне їм грецьке повстання на Криті, Палеолог та Сивініс вбачали у ньому ідеальний привід до розв'язання східного питання: «настав доленосний час, що сповіщає про свободу християнського населення Туреччини». Вони запевняли європейські уряди, що «відновлення християн на руїнах турецької імперії слугуватиме запорукою європейського спокою, який підтримуватиметься утвердженням об'єднаних національностей». А тому аналіз історії грецької боротьби вони завершують, ставлячи читачеві риторичне питання: «Невже ліберальна Європа, звільнена від зобов'язань давно порушених трактатів, не скористається енергійним протестом героїчних мучеників?» (Там само. С. 310–311).

Отже, структурний аналіз «Історичного нарису» як історіографічного джерела дав змогу з'ясувати значення та внесок цього твору в російську дореволюційну історіографію з «грецького питання». За своєю сутністю праця Г. Палеолога і М. Сивініса є переконливим виразником суспільно-політичної думки Росії другої половини XIX ст. Сповідуючи ідеї романтичної філософії, зокрема у їхньому локальному прояві — державній теорії Соловйова-Чичеріна, історики, на противагу своїм західним колегам, намагалися висвітлити перебіг грецької боротьби під інакшим кутом зору, возвеличуючи роль Росії як «визволительки християнських народів Османської імперії». Саме такий підхід до розгляду подій у революційній Греції і заклав основи розробки «грецького питання» у російській історичній науці.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

- Арш Г. Россия и борьба Греции за освобождение: от Екатерины II до Николая I. Очерки. Москва, 2013. 280 с. Исторический очерк народной войны за независимость Греции и восстановления королевства при вмешательстве великих держав России, Англии и Франции / Сост. [по зап. адм. Рикорда и др. источникам] Г. Палеолог и М. Сивинис. В 2-х томах. Санкт-Петербург, 1867.
- История вмешательства России, Англии и Франции в войну за независимость Греции / составили Н. Палеолог и А. Сивинис под редакцией В. Мельницкого. Санкт-Петербург, 1863. 231 с.
- Кудрявцева Е., Пономарев В. Закрытие Проливов для военных судов: от Лондонских конвенций до Берлинского трактата (1840–1878 гг.). *Россия и Черноморские проливы (XVIII–XIX ст.)*. Москва, 1999. С. 121–222.
- Маловичко С. Исторический очерк в системе видов историографических источников. *Актуальные проблемы источниковедения: мат-лы IV Междунар. науч.-практ. конф. к 420-летию дарования городу Витебску магдебургского права, 20–21 апреля 2017, г. Витебск, 2017*. С. 54–56.
- Пелешко А. Національно-визвольна боротьба грецького народу проти османського панування у вітчизняних та зарубіжних працях. *Український історичний збірник*. 2008. Вип. 11. С. 390–402.
- Петрунина О. Национальная идея в формировании греческого государства в конце XVIII — начале XX в.: дис. ... д-ра ист. наук: 07.00.03 / Москов. гос. ун-т им. М.В. Ломоносова. Москва, 2012. 595 с.
- Татищев С. Внешняя политика императора Николая Первого: введение в историю внешних сношений России в эпоху Севастопольской войны. Санкт-Петербург, 1887. 639 с.

- Феокистов Е. Борьба Греции за независимость. Эпизод из истории первой половины XIX века. Санкт-Петербург, 1863. 230 с.
- Феокистов Е. Заметки о пребывании графа Каподистрии в России. *Журнал Министерства Народного Просвещения*. 1868. Часть 137. С. 460–494.
- Шпаро О. Освобождение Греции и Россия. 1821–1829 гг. Москва, 1965. 208 с.
- Finlay G. History of the Greek Revolution. 2 v. Edinburgh, 1861.
- Gervinus G. Aufstand und wiedergeburt von Griechenland. *Geschichte des neunzehnten Jahrhunderts seit den Wiener verträgen*. Bd. 5 und 6. Leipzig, 1861–1862.
- Mendelssohn Bartholdy C. Graf Johann Kapodistrias. Dissertation Univ. Heidelberg. Berlin, 1864.
- Τρικούπης Σ. Ιστορία της ελληνικής επανάστασεως. Τ. Α–Δ. Λονδίνο, 1853–1857.
- Φιλίμων Ι. Δοκίμιον ιστορικόν περί της Ελληνικής Επανάστασεως. 3 τόμοι. Αθήναι, 1859–1860.

REFERENCES

- Arsh, G. (2013). Rossiia i borba Gretsii za osvobozhdenie: ot Yekateriny II do Nikolaia I. Ocherki, Moscow [in Russian].
- Foektistov, Ye. (1863). Borba Gretsii za nezavisimost. Epizod iz istorii pervoi poloviny XIX veka. [The Greek Struggle of Independence. An episode from the history of the first half of the 19th century]. St. Petersburg [in Russian].
- Foektistov, Ye. (1868). Zаметki o prebyvanii grafa Kapodistrii v Rossii [Notes on the Residence of Count Kapodistrias in Russia]. *Zhurnal Ministerstva Narodnogo Prosveshcheniia*, 137, 460–494 [in Russian].
- Finlay, G. (1861). History of the Greek Revolution. Edinburgh [in English].
- Gervinus, G. (1861–1862). Aufstand und wiedergeburt von Griechenland [Revolt and Rebirth of Greece]. *Geschichte des neunzehnten Jahrhunderts seit den Wiener verträgen*. (Vols. 5–6), Leipzig [in German].
- Kudriavtseva, Ye., & Ponomarev, V. (1999). Zakrytie Prolivov dlia voiennykh sudov: ot Londonskikh konventsii do Berlinskogo traktata [Closing of the Turkish Straits to Warships: From the London Conventions to the Berlin Treaty]. *Rossiia i Chernomorskie proliivy (XVIII–XIX st.)*, (pp. 121–222), Moscow [in Russian].
- Malovichko, S. (2017). Istoricheskii ocherk v sisteme vidov istoriograficheskikh istochnikov [A Historical Sketch in the System of Historiographical Sources]. Abstracts of Papers: *Aktualnyie problemy istochnikovedeniia* (pp. 54–56), Vitebsk [in Russian].
- Melnitskii, V. (Ed.) (1863). Istoriia vmeshatelstva Rossii, Anglii i Frantsii v voynu za nezavisimost Gretsii [History of Intervention of Russia, Great Britain, and France in the Greek War of Independence]. St. Petersburg [in Russian].
- Mendelssohn Bartholdy, C. (1864). Graf Johann Kapodistrias [Count Ioannis Kapodistrias]. [Dissertation, Univ. Heidelberg] [in German].
- Paleolog, G., & Sivinis, M. (Eds.) (1867). Istoricheskii ocherk narodnoi voini za nezavisimost Gretsii i vosstanovleniia korolevstva pri vmeshatelstve velikikh derzhav Rossii, Anglii i Frantsii [A Historical Sketch of the Greek War of Independence and Restoration of the Kingdom with Intervention of the Most Powerful States of Russia, Great Britain, and France]. St. Peterburg [in Russian].
- Peleshko, A. (2008). Natsionalno-vyzvolna borotba hretskoho narodu proty osmanskoho panuvannia u vitchyznianskykh ta zarubizhnykh pratsiakh [Greek Liberation Struggle against Ottoman Rule in Ukrainian and Foreign Works]. *Ukrainskyi istorychnyi zbirnyk*, 11, 390–402 [in Ukrainian].
- Petrulina, O. (2012). Natsionalnaia ideia v formirovanii grecheskogo gosudarstva v kontse XVIII — nachale XX v. [The National Idea in the Formation of the Greek State in the late 18th — early 20th centuries]. Doctoral dissertation, Lomonosov Moscow State University [in Russian].
- Philimon, I. (1859–1860). Dokimion istorikón perí tis Ellinikís Epanastáseos [A Historical Sketch of the Greek Revolution]. (Vols. 1–3), Athens [in Greek].
- Shparo, O. (1965). Osvobozhdenie Gretsii i Rossiia [Russia and Liberation of Greece]. Moscow [in Russian].
- Tatishchev, S. (1887). Vneshniaia politika imperatora Nikolaia Pervogo: Vvedenie v istoriiu vneshnikh snoshenii Rossii v epokhu Sevastopolskoi voiny [Foreign Policy of Emperor Nicholas I: Introduction to the History of Russian Foreign Relations during the Era of the Sevastopol War]. St. Peterburg [in Russian].
- Trikóúpis, S. (1853–1857). Istoría tis ellinikís epanastáseos [History of the Greek Revolution]. (Vols. 1–4), London [in Greek].

Дата надходження статті до редакції: 25.09.2023 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

Мачей КРОТОФІЛ,

Університет Миколая Коперніка в Торуні,
доктор габілітований, професор УМК,
Торунь, Польща

e-mail: makr@umk.pl

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-6691-5532>

Ігор СРІБНЯК,

завідувач кафедри всесвітньої історії
Факультету суспільно-гуманітарних наук
Київського університету
імені Бориса Грінченка,
доктор історичних наук, професор,
Київ, Україна

e-mail: i.sribniak@kubg.edu.ua

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-9750-4958>

Наталія ЯКОВЕНКО,

професорка кафедри міжнародних організацій
і дипломатичної служби
Інституту міжнародних відносин
Київського національного університету
імені Т. Шевченка,
докторка історичних наук, професорка,
Київ, Україна

e-mail: zaliznaledi@ukr.net

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-3493-5950>

Maciej KROTOFIL,

Nicolaus Copernicus University in Toruń,
Habilitation Doctor, Professor NCU,
Toruń, Poland

Ihor SRIBNYAK,

Head of the Department of World History,
Faculty of Social Sciences and Humanities,
Borys Grinchenko Kyiv University,
Doctor of History, Professor,
Kyiv, Ukraine

Natalia YAKOVENKO,

Professor of the Department of International
Organizations and Diplomatic Service,
Institute of International Relations,
Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Doctor of History, Professor
Kyiv, Ukraine

З історії створення та діяльності українських таборових організацій у Вецлярі, Німеччина (1917 — початок 1918 рр.)

У статті відтворено історію створення та деякі аспекти діяльності таборових організацій у Вецлярі (Німеччина) впродовж 1917 — початку 1918 рр. Кожна з них («Воля», «Товариство старших бараків ім. І. Мазепи», «Українське Мистецтво», «Сільський Господар», «Запозомогово-роздавочний комітет») внесла свою лепту в процес громадсько-національного освідомлення полонених українців насамперед завдяки їх залученню до життя загальнотаборової громади. Отримавши початкову освіту в таборовій школі, її учні воліли розширювати власні знання, набували досвіду громадської роботи, засвоювали нові стандарти колегіального вирішення своїх нагальних проблем у таборовому вимірі. Наголошується, що така діяльність стала для багатьох таборян справжньою школою особистісного становлення, прищепивши їм основи демократичних цінностей, та виплекала у подальшому в декотрого з полонених бажання взяти до рук зброю і стати на захист новоствореної Української Народної Республіки у двобої з більшовицькою Москвою.

Ключові слова: полонені українці, товариство, громадський активізм, табір Вецляр, Німеччина.

From the History of Creation and Activity of the Ukrainian Camp Organizations in Wetzlar, Germany (1917 — early 1918)

The article reproduces the history of the creation and activity of several camp organizations in Wetzlar (Germany) during 1917 — the first months of 1918. Each of them ("Volya", "I. Mazepa Association of Senior Barracks", "Ukrainian Art", "Farmer", "Relief and Distribution Committee") contributed to the process of social and national awareness of Ukrainian prisoners, primarily thanks to their involvement in the life of the general camp community. Having received primary education in the camp school, its students

preferred to expand their knowledge, gained experience in community work, learned new standards of collegial solutions to their urgent problems in the camp dimension.

In turn, this created a basis for the formation of their political worldview, which was characterized by a distinct Ukrainian centrism. Camp societies created for their members all opportunities for their own self-realization — in accordance with the natural or acquired inclinations of prisoners, helping them successfully overcome all the hardships of camp life. Community work became a real school of personal development for many camp inmates, instilling in them the foundations of democratic values and instilling in some of the prisoners a willingness to take up arms and defend the newly created Ukrainian People's Republic in a duel with Bolshevik Moscow.

Key words: captured Ukrainians, association, social activism, Wetzlar camp, Germany.

Українізація табору полонених вояків царської армії у Вецлярі була розпочата у жовтні 1915 р. заходами Союзу визволення України і передбачала проведення цілої низки заходів культурно-освітнього та національно-організаційного змісту. На початковому етапі українізації в таборі було створено кілька нечисленних гуртків, чий члени знайшли в собі мужність протистояти розкладовій роботі чорносотенців і малоросів. З вивезенням найзапекліших адептів «руського міра» з табору та збільшенням кількості українських активістів у Вецлярі стало можливим інтенсифікувати діяльність згадуваних гуртків, які були реорганізовані в окремі секції та товариства української таборової організації. За короткий час на їхній основі були створені самоврядні товариства, що діяли за власними статутами. Після Лютневої революції в Росії вони значно збільшили кількість своїх членів, вагомо долучаючись до розбудови національного життя в таборі та поза його межами (через свої зв'язки з робітничими командами, які відряджалися у різні місцевості Німеччини для проведення різних сільськогосподарських робіт).

З огляду на те, що наукова розробка історії функціонування української таборової громади у Вецлярі триває вже понад чверть століття, різні її аспекти були висвітлені в низці публікацій німецьких (Rehmer С., 1994; Runzheimer J., 1994) та українських (Срібняк І., 1998; Срібняк І., 1999; Кривошеева Л.М., 2009) істориків. Останнім часом об'єктом уваги дослідників стала специфіка діяльності таборових гуртків і товариств (Срібняк І., 2015; Срібняк І. & Палієнко М., 2021; Срібняк І. & Палієнко М., 2022; Срібняк І., 2023), що стало можливим завдяки комплексному опрацюванню матеріалів таборового архіву Вецляру та часопису «Просвітній Листок» (з початку 1917 р. — «Громадська Думка»), що видавався заходами полонених українців у цьому таборі. Останній регулярно сповіщав полонених про діяльність товариств, час від часу уміщував на своїх шпальтах й оглядові статті, намагаючись зафіксувати для історії їхні здобутки.

Метою статті є актуалізація інформації про різні форми активізму полонених українців у таборі Вецляр, які отримали своє найповніше

виявлення у діяльності українських гуртків (а після їхньої реорганізації — товариств, що діяли на підставі власних статутів).

Протягом 1916 р. у житті української таборової організації відбулися важливі зміни, які були зумовлені реорганізацією секцій української таборової організації в самоврядні товариства. В такий спосіб у таборі постали «Музично-драматичне товариство ім. М. Лисенка» (колишні «Товариство співаків і музикантів» та артистичний гурток), «Воля» (раніше — «Соціальна секція»), «Сільський господар» (сільськогосподарські курси — «Товариство агрономів»), «Видавниче товариство ім. Б. Грінченка» («Пресова секція»), кооперативна спілка «Громада» («Кооперативна спілка “Чайня” у Вецлярі»), «Українське Мистецтво» («кустарний гурток»), «Товариство старших бараків ім. І. Мазепи» тощо. Просвітню секцію, в складі якої діяли т. зв. «Учительське тіло Народньої школи» і «Учительське тіло Січі», було трансформовано у «Просвітню громаду ім. М. Драгоманова»¹.

У червні 1916 р. реорганізація таборових інституцій була продовжена створенням вищого загальнотаборового виконавчого органу — «Генеральної Старшини», до складу якого належали кошовий отаман (ним міг бути тільки голова Просвітнього відділу), писар, скарбник, підскарбій, канцлер та інші посадові особи з невизначеними повноваженнями. «Генеральна Старшина» так і не набула значення загальнотаборової виконавчої інституції, бо реальні важелі влади продовжували залишатися у членів Просвітнього відділу, які без обрання входили до складу «Генеральної Старшини». Крім того, всі рішення останньої мали бути затверджені головою Просвітнього відділу. Таким чином проведені реформи мали радше декоративний характер, закріпивши визначальний вплив членів цього органу на всі прояви таборового життя.

Восени 1916 р. у Вецлярі постали ще дві організації, які з часом почали відігравати помітну роль у всьому таборовому житті, — товариства «Січ» і «Самостійна Україна». В лавах січового товариства згуртувалася найсвідоміша

¹ Центральний державний історичний архів України (м. Львів). Ф. 309. Оп. 1. Спр. 2634. Арк. 3.

частина таборян, які виявляли свою готовність у майбутньому взяти до рук зброю та приєднатися до складу Української національної армії. Натомість головним завданням «Самостійної України» було налагодження культурно-просвітньої роботи в робітничих командах. До її складу входили тільки виборні члени всіх таборових товариств, що були делеговані туди рішеннями загальних зборів організацій. Загалом було обрано 16 «мужів довір'я» та 12 «другорядних» (кандидатів). З метою їх підготовки до роботи в середовищі полонених, які працювали у складі робітничих команд, «були відкриті курси, на яких вони набирали необхідного матеріалу», аби бути готовими спілкуватися «із людьми всілякого настрою». Щоденно після полудня «мужів довір'я» збирали на годинну «конференцію», на якій вони виголошували свої реферати та промови на різні теми, які потенційно могли би зацікавити полонених. У грудні 1916 р. був вироблений статут «Самостійної України», затверджений «Генеральною Старшиною», і того ж місяця відбувся перший виїзд «мужів довір'я» до робітничих команд².

«Соціальний гурток» утворився ще в кінці грудня 1915 р., а його членами-фундаторами стали 28 полонених, які за своїми політичними переконаннями симпатизували партії соціалістично-революціонерів (або були її членами). Спочатку діяльність гуртка полягала здебільшого у проведенні доповідей на різні актуальні суспільно-політичні теми, що готувалися членом таборового Просвітнього відділу СВУ П. Лисецьким та полоненими Полуботком, Біликом, Волошиним. Після їх виголошення відбувалися дискусії, участь в яких могли брати всі присутні на цих засіданнях, зокрема й не члени гуртка. Така відкритість сприяла збільшенню кількості членів (до 82 осіб станом на початок лютого 1916 р.). З метою полегшення комунікації між ними в складі гуртка утворили «губернські» осередки (Київський, Чернігівський, Полтавський, Херсонський, Катеринославський, Волинсько-Подільський, Курсько-Воронізький), які мали свої власні виборні управи. Їхніми заходами влаштовувалися регулярні щотижневі «читанки», а також проводилися й інші освітні акції. На початок квітня у складі гуртка перебувало вже понад 100 таборян, а організовані ним читання рефератів відвідувало близько 200 полонених³.

У середині квітня провід гуртка виступив з ініціативою його реорганізації в товариство «Воля», яке взяло на себе, зокрема, організацію та проведення загальнотаборових віч. Перше таке

² Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). Ф. 4382. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 31–32.

³ ЦДАВО України. Ф. 4382. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 37–38.

віче відбулося 10 липня 1916 р. на плацу під відкритим небом, де присутніми були близько 2000 таборян. Тоді ж розпочала свою роботу бібліотека товариства, книги для якої закуповувалися коштом «Волі» (з членських внесків її членів та пожертв). Через виїзд майже всіх членів товариства на сільськогосподарські роботи поточну діяльність «Волі» було призупинено, а відновлено лише наприкінці вересня. Активність її членів у цей час виявлялася в організації віч (у залі Народного дому табору) та виголошенні доповідей, що привертало все більшу увагу полонених у Вецлярі. Слід відзначити, що така активність членів товариства не знайшла розуміння у членів таборового Просвітнього відділу СВУ (Омеяна Бачинського і Романа Перфецького), що зрештою призвело до майже відкритого протистояння між ними і членами товариства й завершилося ліквідацією згадуваного відділу (на початку листопада 1916 р.). Загальним підсумком діяльності товариства «Воля» протягом 1916 р. стала підготовка і проведення 62 рефератів (на «губернських» сходах) та 15 політичних віч, що були зорганізовані силами 176 членів товариства (станом на кінець грудня ц. р.)⁴.

Важливу місію в таборі виконувало «Товариство старших бараків ім. І. Мазепи», члени якого здійснювали адміністративний провід у блоках і бараках табору. До його створення цю функцію виконували підпрапорщики та унтер-офіцери, які переважно були неприхильно налаштовані до української справи, і тому їх усунення від таких обов'язків стало важливим завданням для всієї української таборової громади. Процес організаційного становлення згадуваної організації розпочався зі створення ініціативного гуртка з п'яти осіб, які намагалися з'ясувати ставлення кожного старшого бараку (блоку) щодо проведеної в таборі національно-просвітньої роботи. З'ясувалося, що переважна їх більшість є за своїми поглядами малоросами або й взагалі чорносотенцями, проте розставити на ці посади прихильних до української справи людей не видавалося можливим через відсутність їх у достатній кількості. У цій ситуації старшими бараків почали призначати учнів таборової школи, а всі ворожі українству полонені усувалися з Вецлярю до інших таборів⁵.

У лютому 1916 р. старші бараків обрали (за згодою комендатури табору) старшого табору (полоненого Деревяженка, ще через місяць — таборянина Білика). Невдовзі до обов'язків старших був переданий поділ гуманітарної допомоги, яка надходила до табору від жертводавців. Відбувалися регулярні щотижневі збори всіх старших, на яких був присутній офіцер комендатури капітан

⁴ Там само. Арк. 39.

⁵ Там само. Арк. 64.

Вестерман. Станом на травень 1916 р. організація старших діяла як постійна структура, маючи свою управу, а її представник був делегований до «Генеральної Старшини» (таборового «уряду» громади полонених українців у Вецлярі)⁶.

Протягом червня-жовтня 1916 р. організація старших не працювала у зв'язку з виїздом переважної більшості її членів для проведення польових робіт у німецьких господарствах. У цей час старшим табору залишався голова Просвітнього відділу СВУ Р. Перфецький, але на чергових перевиборах полонені проголосували за нового голову — полоненого Калашнікова, обмеживши термін його урядування двома місяцями. У листопаді організація старших нарешті спромоглася виробити статут «Товариства старших бараків ім. І. Мазепи» та затвердила його на своєму засіданні від 3 січня 1917 р.⁷ Було вирішено, що голова товариства за посадою призначатиметься старшим табору, маючи у своєму підпорядкуванні 59 таборян з числа старших бараків і блоків⁸.

Аби залучити до діяльності й тих полонених, які не були готові брати участь у роботі національно-політичного змісту, засновано т. зв. «професійні» гуртки. Так, зокрема, ще у листопаді 1915 р. ті таборяни, хто мав навички роботи з деревом і металом, об'єдналися у т. зв. «кустарний гурток» (майбутнє товариство «Українське Мистецтво»). Його склад був нечисленним — 15 осіб, з яких п'ятеро працювало постійно, а решта — спорадично. Члени гуртка вирізали з дерева різні ужиткові речі — музичні інструменти, скриньки, рами; виточували алюмінієві обручки, а також виготовляли різний реманент для потреб таборового театру. Ці речі продавалися в таборі (вони купувалися майже виключно службовцями німецької комендатури та членами Просвітнього відділу СВУ), а виручені за них кошти спрямовувалися у рівних частинах на придбання матеріалів та оплату праці його членів. Полонені отримували частину коштів від реалізації кустарних виробів навіть тоді, коли перебували поза табором (у робітничих командах)⁹.

За деякий час вироби полонених стало можливим продавати й у міських магазинах Вецляра й таборовому кіоску — після визначення їхньої ціни оціночною комісією. У березні 1916 р. для потреб гуртка було передано кілька бараків, що, зокрема, уможливило відкрити гончарний відділ, а в квітні ц. р. — і «школу мальовання» (рисувальний відділ) та майстерні з переплетіння.

У черговий раз кустарний гурток збільшився у вересні ц. р. — завдяки заснуванню при ньому фотографічної школи, яку провадив Богдан Лепкий. Через зростання зацікавлення полонених діяльністю «кустарного гуртка» кількість його членів неухильно збільшувалася і в липні 1916 р. вже становила 102 особи¹⁰.

Восени ц. р. один із найактивніших членів гуртка полонений Решетило вжив заходів для створення «Національного малярського гуртка» як окремої структури, покликаної «ширити штуку (мистецтво. — Авт.) між своїми людьми і чужинцями». Спроба засування ще одного гуртка в умовах невеликої кількості «інтелігентних сил» могла призвести до зайвого паралелізму в роботі та зрештою зашкодити подальшому розвитку обох організацій. З метою дотримати єдність «кустарного гуртка» був розроблений статут нової організації — товариства «Українське Мистецтво», що набув чинності 19 грудня 1916 р. після його затвердження загальними зборами українських кустарів у Вецлярі. Товариство мало у своєму складі різьбярський, інструментальний, вишивальний, малярський, гончарний і фотографічний відділи. Провід роботою товариства здійснював «заряд» (управа) на чолі з головою (Ф. Ємцем)¹¹.

Інша група полонених зголосилася до відвідування сільськогосподарських курсів, ідея про заснування яких виникла у провідників української громади ще в кінці 1915 р. Останні виходили з того, що полоненим українцям — селянам за своїм походженням, прив'язаним до своєї землі, — треба було дати можливість «набути бодай дрібку теоретичного знання з області наук агрономічних», тим більше, що у таборі перебувало «відразу кілька агрономів, готових жертвувати на таку благородну ціль свої сили». З огляду на цю обставину до програми викладів, що проводилися взимку 1915/1916 рр., були поставлені лекції «по загальному сільському господарству, садівництву, огородництву і кооперації»¹².

Проте ці виклади відбувалися нерегулярно й доволі рідко, що негативно позначалося як на їх відвідуванні, так, зрештою, і на якості самих занять. І лише починаючи з весни 1916 р., коли заходами Просвітнього відділу СВУ для потреб згадуваних курсів був переданий окремий барак, стало можливим підготуватися до започаткування регулярних викладів. Комендатура табору й надалі надавала усю можливу допомогу цим курсам, так само як і дирекція господарської школи у м. Вецляр (остання випозичила зразки

⁶ ЦДАВО України. Ф. 4382. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 66–66 зв.

⁷ Там само. Арк. 65, 66 зв.

⁸ Громадська Думка. Вецляр, 1917. 8 липня. Ч. 46 (93). С. 4.

⁹ ЦДАВО України. Ф. 4382. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 40.

¹⁰ Там само. Арк. 40–41.

¹¹ Там само. Арк. 41–42.

¹² Діяльність т[овариств]ва «Сільський Господар» в таборі полонених українців у Вецлярі. Громадська Думка. Вецляр, 1918. 27 січня. Ч. 8 (147). С. 2.

всіх штучних добрив, а також різних таблиць і карт сільськогосподарського змісту)¹³.

На щоденних викладах (після обіду та ввечері) слухачам курсів читалися лекції зі скотарства, бджільництва, господарської хімії, кооперації та «про землю і природу». Раз на тиждень відбувався семінар із сільського господарства, референтами на якому виступали полонені з різних регіонів України, знайомлячи аудиторію з найпоширенішими в них способами господарювання, після чого присутні вислуховували фахові поради агрономів із заувагами про хибність окремих практик обробки землі. Лекції збирали різну кількість слухачів (від 50 до 300 осіб), що залежало від числа присутніх у таборі та пори року. Така чисельність спонукала організаторів курсів до заснування окремого товариства, члени якого й мали у подальшому проводити ці курси. З метою практичної реалізації цього задуму був вироблений статут майбутнього товариства, яке отримало назву «Сільський Господар» (зразком для нього стала однойменна організація, яка від довшого часу існувала на галицьких землях)¹⁴.

1 липня 1916 р. відбулися перші організаційні збори нового товариства (у присутності 65 членів-засновників), головою якого був обраний полонений Тищенко (з Чернігівщини). За порівняно короткий час кількість членів товариства збільшилася до 246 осіб. Слід відзначити, що інтерес таборян до роботи товариства був дуже великий, але через те, що навесні-влітку 1916 р. майже всі здорові полонені в складі робітничих команд були відправлені на сільськогосподарські роботи, приплив нових членів у цьому часі вже був унеможливлений. В цій ситуації провід товариства поставив собі за завдання забезпечити регулярні виклади сільськогосподарського курсу, аби теоретично підготувати тих своїх членів, хто за станом здоров'я залишався у таборі.

Водночас було вжито заходи для поповнення колекції карт, розпочато практичні вправи на ділянці землі (158,8 кв. сажень), на якій закладено зразково-дослідне поле (із застосування штучних добрив). На поділеному на окремі ділянки полі було посаджено жито, просо, ячмінь, конюшину, буряки; крім того, закладено зразковий садок (зокрема, висаджено саджанці фруктових дерев: яблунь, груш, слив та вишень). Була проведена й посадка агрусу та порічки, а також дички різних дерев (з метою їхнього подальшого щеплення в навчальних цілях). На зразковому городі висаджено цілу низку культур (капуста, огірки, бруква, картопля, морква, буряк, петрушка, горох і квасоля)¹⁵.

Робота на полі, у садку та на городі приносила членам товариства та учням курсів подвійну користь — завдяки цьому вони отримали можливість засвоїти різні навички доглядання за рослинами і деревами й водночас мали додатковий заробіток, бо вся городина реалізовувалася за договірною ціною таборовому товариству «Український Клюб», в якому з неї готувалися різні страви. Протягом 1917 р. за продану городину «Сільський Господар» отримав 332,23 м. н. Окрім того, завдяки урожайному року товариство мало прибуток й від садку, організувавши практичний курс переробки фруктів. Для цього була придбана невелика сушарня, а також пристрої для чищення та подрібнення фруктів. З допомогою комендатури було придбано 50 кг цукру, який був використаний для практичних вправ для приготування мармеладу, желе, пастили та виготовлення вина (з яблук та порічки)¹⁶.

Влітку товариство придбало для облаштування пасіки два вулики (з роями), які були встановлені біля бараку інвалідів. У такий спосіб члени «Сільського Господаря» намагалися привернути до занять бджільництвом таборян, нездатних до тяжкої фізичної праці. Крім того, для них же (а також і для хворих у лазареті) було організовано курс сільськогосподарських викладів. З ініціативи управи товариства було розпочато розведення кроликів, чим спочатку займався гурток таборян, які склали пайовий капітал і придбали на нього кілька пар цих тваринок, спорудили для них клітки та забезпечили регулярну годівлю. За деякий час товариство «Сільський Господар» зуміло викупити паї та перебрати на себе розведення кроликів з метою поширення досвіду догляду за ними серед широкого загалу таборян.

Восени 1917 р. число кроликів досягло 64 шт., після чого 28 шт. було реалізовано «Українському Клубові», а ще 4 використано для приготування спільної вечері для членів товариства¹⁷. Вона відбулася 26 листопада 1917 р. в агрономічному бараку — з нагоди річниці діяльності «Сільського Господаря» в таборі. Для частування запрошених (близько 100 осіб) були приготовлені страви (борщ з м'ясом кролика і гарбузова каша) з продуктів, що вирощувалися на дослідному полі старанням усіх членів товариства. У промовах присутніх наголошувалося на значенні «сільсько-господарської освіти та організації для піднесення народнього добробуту» і конечній потребі для всіх полонених «гуртуватися тут у т[овариств]во, побіраючи науку про господарство, щоби по скінченню війни

¹³ Там само.

¹⁴ Там само

¹⁵ Там само. С. 2–3.

¹⁶ Там само С. 3.

¹⁷ Там само.

причинитися до заснування цілої сіті (мережі. — *Авт.*) таких організацій по всій Україні»¹⁸.

У різний час товариством були придбані різні прилади (для варіння, сушки, чищення і подрібнення фруктів), зразки штучних добрив, колекція мінералів, модель центрифуги, прилади для збирання меду тощо. Заходами товариства створили бібліотеку з 250 книг сільськогосподарського змісту, що були надіслані СВУ та «Російським комітетом Червоного Хреста». До кола вчителів товариства належало 10 осіб — садовод Лука Черчик, студент агрономії Володимир Степанович, вчитель Степан Кордуба, практикант Антін Ткачук, виноградар Косановський, кооператор Демид Решетняк, садівник і бджільник Микита Вітер і випускники нижчих сільськогосподарських шкіл Іван Гребеник, Павло Каменчук, Іван Кривохижа. Їхніми зусиллями (за діяльної співучасті інших членів товариства) для всіх охочих таборян провадилися регулярні виклади, які дали їм змогу теоретично й практично засвоїти «головні засади сучасних агрономічних наук». Але всі ці досягнення стали можливими завдяки фінансовій допомозі з боку СВУ і таборової комендатури, які щоразу йшли назустріч проханням товариства¹⁹.

Прибутковий характер мала й ще одна таборова організація — заснована у лютому-березні 1917 р. торговельна спілка полонених «Український Клуб». При ній діяв буфет, де можна було купити миску борщу, а також й інші страви, які готувалися з придбаних у товариства «Сільський Господар» городини та м'яса кролів. Це вигідно відрізняло його кухню від загальнотаборової. Тому буфет охоче відвідували ті полонені, які мали фінансову спроможність купувати ці страви. Слід відзначити, що комерційний прибуток від роботи буфету передавався на гуманітарні цілі. Так, зокрема, 6 серпня 1917 р. рішенням загальних зборів товариства чистий зиск (311,92 м. н.) був розподілений на потреби різних таборових організацій і найбільше — 120 м. н. — передано на потреби волинських шкіл²⁰. Товариство дбало й про проведення (починаючи з 10 вересня 1917 р.) двомісячних «курсів книговодства» (діловодства) із одночасним навчанням рахунку на рахівниці для 20 слухачів²¹.

¹⁸ Вечірка. *Громадська Думка*. Вецляр, 1917. 29 листопада. Ч. 83 (130). С. 4.

¹⁹ Діяльність т[оварист]ва «Сільський Господар» в таборі полонених Українців у Вецлярі. *Громадська Думка*. Вецляр, 1918. 27 січня. Ч. 8 (147). С. 3.

²⁰ Т[оварист]во «Український Клуб». *Громадська Думка*. Вецляр, 1917. 13 серпня. Ч. 56 (103). С. 4.

²¹ Т[оварист]во «Український Клуб». *Громадська Думка*. Вецляр, 1917. 6 вересня. Ч. 62 (109). С. 4; 23 вересня. Ч. 65 (112). С. 4.

Справою розподілу благодійної допомоги (здебільшого харчів), яка час від часу надходила до табору від організацій Червоного Хреста, опікувався обраний усіма полоненими (зокрема, й тими, хто перебував поза табором) загально-таборовий «Запомогово-роздавочний комітет». Інколи особливості розподілу попередньо обговорювалися на таборових вічах, на яких могли бути ухвалені принципи рішення, після чого члени комітету організували видачу продуктів різним категоріям таборян та відправку визначених їх кількостей робітничим командам. Водночас комітет був уповноважений до розподілу продуктів і без санкції віча (але мав перед ним звітувати у таких випадках).

Так, зокрема, 1 серпня 1917 р. комітет своїм власним рішенням розподілив продукти зі складу гуманітарного вантажу, який прибув до табору з Гааги (Голландія) і містив 3927 фунтів галет, 6 097 штук оселедців, 189 банок консервованого молока, 16 фунтів чаю і 6 фунтів сиру. Кожен полонений у таборі отримав 1 фунт (міра ваги в Росії, що дорівнювала 0,4095124 кг. — *Авт.*) галет, молоко і сир були передані хворим у лазареті, а решта — відправлена робітничим командам²². 5 вересня комітет знову зібрався на своє засідання задля розподілу харчових подарунків, що надійшли з Києва і Харкова (700 фунтів чорних сухарів, 245 фунтів галет, 173 фунти цукру, 118 фунтів крупи і рису, 3 фунти горохового борошна тощо). Ці продукти розподілили в таборі між полоненими, крупи і борошно передали на таборову кухню²³.

Наступного місяця для потреб найбільш необхідних полонених надійшло 500 м. н. від Тимчасового уряду Росії (були передані за посередництвом посольства Іспанії в Німеччині). Зі Стокгольма прибув гуманітарний вантаж, який містив 5 830 фунтів тарані, 935 порцій екстракту кави, 2255 фунтів квасолі, 620 фунтів сала, 347 фунтів мила. Всі продукти були рішенням таборового віча пропорційно поділені між таборянами, частина квасолі, а також все сало і мило — надіслані до робітничих команд²⁴. Питання розподілу чергової партії продуктів від благодійних організацій Харкова, Твері та Стокгольма (у кількості 320 фунтів сухарів, 27 фунтів крупи, 33 фунти цукру, 5 фунтів чаю, 11 фунтів мила, 2 фунти махорки, 302 фунти солі та 13 пачок тютюну) також було винесено головою комітету на таборове віче²⁵.

На черговому вічу голова Роздавочного-запомогового комітету полонений Корчак

²² Запомоговий комітет. *Громадська Думка*. Вецляр, 1917. 6 вересня. Ч. 62 (109). С. 4.

²³ Запомогово-роздавочний комітет. *Громадська Думка*. Вецляр, 1917. 16 вересня. Ч. 64 (111). С. 3.

²⁴ Таборове віче. *Громадська Думка*. Вецляр, 1917. 11 жовтня. Ч. 69 (116). С. 4.

²⁵ Генеральна Старшина. *Громадська Думка*. Вецляр, 1917. 18 жовтня. Ч. 71 (118). С. 4.

повідомив таборян, що у середині жовтня 1917 р. до табору надійшли чергові продуктові вантажі: з Роттердама було передано 395 банок молока для хворих, а з Гааги на залізничний вокзал м. Вецляр доставлено 53 пакунки з галетами, які мали бути завезені до табору протягом ближчих днів. Віче ухвалило рішення про розподіл молока між хворими в лазареті та блоках у розрахунку дві банки на три особи. Вже згадувані 500 м. н. були передані на нужди хворих та для особливо потребуючих полонених (останні були визначені за посередництвом комітету)²⁶.

Восени 1917 р. у зв'язку зі значним погіршенням продовольчої ситуації в Німеччині полонені українці особливо потребували на гуманітарну допомогу, тому не дивно, що діяльність Запомогово-роздавочного комітету була завжди в центрі уваги таборян. До комітету надходила значна кількість прохань полонених про допомогу, тим часом загальний обсяг гуманітарних вантажів для вецлярців був дуже обмежений. У листопаді 1917 р. голова комітету Корчак навіть був змушений звернутися до полонених із роз'ясненням особливостей діяльності керованої ним інституції з огляду на те, що на її адресу часто лунали обвинувачення і нарікання з боку полонених, які вважали, що комітет «кепсько піклується про них, бо дуже рідко надсилає подарки»²⁷. Однак ці докори, на думку Корчака, належалося адресувати не комітетові, а жертводавцям (російським благодійним організаціям), які визначали порядок розподілу пожертвованих речей і продуктів. Згідно з вказівками останніх, пожертви у 1916 р. мали розподілятися між найбільш потребуючими цієї допомоги категоріями полонених, і зокрема, тими, які працювали на тяжких роботах (лісозаготівля та підприємства важкої індустрії). Така практика породжувала незадоволення у частини полонених, що були зайняті на сільськогосподарських роботах.

Починаючи з 1917 р. російські благодійні організації змінили порядок поділу гуманітарної допомоги, яка надалі вже мала розподілятися пропорційно між усіма полоненими. Це призвело до того, що кількість полонених, для яких призначалася благодійна допомога, суттєво збільшилася. Тим часом надходження жертводавців до таборів у 1917 р. майже припинилися, що було пов'язано з відомими політичними подіями, внаслідок яких Російська імперія припинила своє існування. Через зубожіння значних верст населення імперії після 2,5 років війни благодійні організації перестали отримувати хоч скільки-небудь значні пожертвування, що, власне, й зумовило майже

цілковите припинення надходження до табору гуманітарної допомоги.

Такий стан справ призвів до того, що полонені протягом 1917 р. лише спорадично отримували досить малі обсяги продуктів, хоча й перед цим допомоги видавалися досить рідко. На думку голови комітету Корчака, зарадити цьому можна було би шляхом частіших звернень полонених до російських благодійних організацій (і зокрема, тих, які діяли на українських землях), від яких «жадати висилки помочі, а також в листах [...] зазначувати про недбалість і кепську опіку російських комітетів над полоненими»²⁸. Слід відзначити, що Корчак не вказав на ще одну важливу обставину, яка дуже істотно впливала на частоту надходжень благодійної допомоги до табору Вецляр, — власне його національний характер, про що добре було відомо керівникам харитативних організацій у Росії. Через це останні максимально обмежували кількість гуманітарної допомоги для українських таборів, діючи у порозумінні з російськими владними структурами.

Видається доцільним згадати ще про два товариства полонених: «Українське православне Братство ім. св. Кирила і Методія», яке опікувалося таборовою церквою та церковним хором (останній також відспівував померлих таборян) й утримувало свою власну бібліотечку з книг релігійного змісту²⁹; і товариство «Правда» ім. Т. Шевченка, яке не виявляло будь-якої помітної активності. Натомість Комітет будівництва пам'ятника померлим у полоні українцям (від отриманих поранень та за давних хвороб) регулярно і докладно повідомляв таборян про перебіг збирання коштів для його спорудження.

Таким чином, можна висувати, що таборові гуртки та товариства помітно сприяли активізації культурно-просвітницької і національно-організаційної роботи в таборі полонених українців Вецляр, що було зумовлено кількома причинами. Таборовим організаціям на етапі заснування останніх надавалася матеріальна допомога від Берлінської централі СВУ, що давало змогу ефективно і достатньо швидко налагодити їхню роботу. Також велике значення мало й те, що полонені отримували визначену грошову квоту після комерційної реалізації результатів їхніх трудових зусиль. Члени неприбуткових товариств за виконання своїх функціональних обов'язків також одержували невеличкі грошові виплати, хоча така практика не була постійною та вже за порівняно короткий час припинилася.

²⁶ Таборове віче. *Громадська Думка*. Вецляр, 1917. 25 жовтня. Ч. 73 (120). С. 4.

²⁷ Корчак, Радченко М. Хто винен? *Громадська Думка*. Вецляр, 1917. 25 листопада. Ч. 82 (129). С. 4.

²⁸ Там само.

²⁹ *Громадська Думка*. Вецляр, 1917. 5 березня. Ч. 13 (60). С. 6.

Кожна з українських організацій вносила свою лепту в процес громадсько-національного освідомлення полонених українців, насамперед завдяки залученню їх до життя загальнотаборової громади. Отримавши початкову освіту в таборній школі, її учні воліли розширювати свої знання, набували досвіду громадської роботи, засвоювали нові стандарти колегіального вирішення своїх нагальних проблем у таборному вимірі. У свою чергу, це створювало основу для формування їхнього політичного світогляду, якому був притаманний виразний україноцентризм.

Водночас таборів товариства створювали для своїх членів всі можливості для власної

самореалізації відповідно до природних чи набутих нахилів полонених, допомагаючи їм успішно долати всі негаразди таборового життя. Громадська робота стала для багатьох таборян справжньою школою особистісного становлення, прищепивши їм основи демократичних цінностей, які виводилися з традицій запорозьких козаків та гетьманської держави. Використання історичного досвіду та новітнього гасла боротьби за самостійну Українську державу виплекала у подальшому в частини полонених готовність взяти до рук зброю та стати на захист новоствореної Української Народної Республіки у двобої з більшовицькою Москвою.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

- Кривошеєва Л.М. Національно-просвітня діяльність Союзу визволення України в таборах військово-полонених українців (1914–1918 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Запорізький національний університет. Запоріжжя, 2009. 242 с.
- Срібняк І. Табір полонених українців у Вецлярі (Німеччина) у 1915–1917 рр. *Вісник Київського державного лінгвістичного університету. Серія: Історія, економіка, філософія*. 1998. Вип. 2. С. 38–57.
- Срібняк І. Товариство «Просвітна громада ім. Михайла Драгоманова» у таборі полонених українців Вецляр, Німеччина, 1917 — початок 1918 рр. (за матеріалами часопису «Громадська Думка»). *Освітологічний дискурс*. 2023. Т. 42, № 3. С. 7–22.
- Срібняк І.В. Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914–1920 рр.). Київ, 1999. 296 с.
- Срібняк М.І. Створення та діяльність Музично-драматичного товариства імені М. Лисенка в таборі Вецляр (Німеччина) у 1915–1916 рр. *Дриновський збірник*. 2015. Т. VIII. С. 315–321.
- Срібняк І., Палієнко М. Товариство «Сільський Господар» у таборі полонених українців Вецляр (Німеччина), 1916–1917 рр.: до історії створення та діяльності. *Гуманітарні студії: історія і педагогіка*. 2021. № 2. С. 43–55.
- Срібняк І., Палієнко М. З історії кооперативного руху в таборі полонених українців Вецляр, Німеччина: створення та діяльність спілки «Чайня» (грудень 1915–1916 рр.). *Київські історичні студії*. 2022. № 1 (14). С. 30–38.
- Rehmer C. Das Ukrainerlager Wetzlar-Büblingshausen (1915–1918). Ein besonderes Lager? *Mitteilungen des Wetzlarer Geschichtsvereins*. 1994. № 37. S. 77–116.
- Runzheimer J. «...Damit alle an uns erinnert werden»! Das ukrainische Gefangenenlager in Wetzlar. *Heimat an Lahn und Dill*. 1994. № 284. S. 2–3.

REFERENCES

- Kryvosheieva, L. M. (2009). *Natsionalno-prosvitnia diialnist Soiuzu vyzvolennia Ukrainy v taborakh viiskovopolonenykh ukrainsiv (1914–1918 rr.)* [National Educational Activities of the Union for the Liberation of Ukraine in the Camps of Ukrainian Prisoners of War (1914–1918)]. (*Candidate's thesis*). Zaporizhzhia [in Ukrainian].
- Sribnyak, I. (1998). *Tabir polonenykh ukrainsiv u Wetzlari (Nimechchyna) u 1915–1917 rr. Visnyk Kyivskoho derzhavnogo lnhvistychnoho universytetu, Serii: Istoriia, ekonomika, filosoфия, 2, 38–57* [in Ukrainian].
- Sribnyak, I. (1999). *Poloneni ukrainsi v Avstro-Uhorshchyni ta Nimechchyni (1914–1920 rr.)*. Kyiv [in Ukrainian].
- Sribnyak, I. (2015). *Stvorennia ta diialnist Muzychno-dramatychnoho tovarystva imeni M. Lysenka v tabori Wetzlar (Nimechchyna) u 1915–1916 rr. Drynovskyyi zbirnyk, 8, 315–321* [in Ukrainian].
- Sribnyak, I. & Paliyenko, M. (2021). *Tovarystvo "Sil'skyi Hospodar" u tabori polonenykh ukrainsiv Wetzlar (Nimechchyna), 1916–1917 rr.: do istorii stvorennia ta diialnosti. Humanitarni studii: istoriia i pedahohika — Humanitarian Studies: History and Pedagogy, 2, 43–55* [in Ukrainian].
- Sribnyak, I. & Paliyenko, M. (2022). *Z istorii kooperatyvnoho rukhu v tabori polonenykh ukrainsiv Wetzlar, Nimechchyna: stvorennia ta diialnist spilky "Chainia" (hruden 1915–1916 rr.)*. *Kyivski istorychni studiyi — Kyiv Historical Studies, 1(14), 30–38* [in Ukrainian].

- Sribnyak, I. (2023). Tovarystvo «Prosvitna hromada im. Mykhaila Drahomanova» u tabori polonenykh ukrainsiv Wetzlar, Nimechchyna, 1917 — pochatok 1918 rr. (za materialamy chasopysu “Hromadska Dumka”). *Osvitolohichnyy dyskurs — Educological Discourse*, 42(3), 7–22 [in Ukrainian].
- Rehmer, C. (1994). Das Ukrainerlager Wetzlar-Büblingshausen (1915–1918). Ein besonderes Lager? *Mitteilungen des Wetzlarer Geschichtsvereins*, 37, 77–116 [in German].
- Runzheimer, J. (1994). «...Damit alle an uns erinnert werden»! Das ukrainische Gefangenenlager in Wetzlar *Heimat an Lahn und Dill*, 284, 2–3 [in German].

Дата надходження статті до редакції: 29.09.2023 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

Марина БЕССОНОВА,

доцентка кафедри міжнародних відносин
Факультету права
та міжнародних відносин
Київського університету
імені Бориса Грінченка,
кандидатка історичних наук, доцентка,
Київ, Україна

e-mail: m.bessonova@kubg.edu.ua; mmbessonm@gmail.com
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-1533-775X>

Дмитро ТРЮХАН,

аспірант кафедри всесвітньої історії
та міжнародних відносин
Запорізького національного
університету,
Запоріжжя, Україна

e-mail: dmitrytriukhan@gmail.com
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-5902-6692>

Maryna BESSONOVA,

Associate Professor of the Department
of International Relations Faculty of Law
and International Relations,
Borys Grinchenko Kyiv University,
Associate Professor, PhD (History),
Kyiv, Ukraine

Dmytro TRYUKHAN,

PhD Student at the Department
of World History and International Relations,
Zaporizhzhia National University,
Zaporizhzhia, Ukraine

Вплив історичних травм на традиційні підходи до інтерпретації американської історії в США

У публікації висвітлюється вплив історичних травм на колективну пам'ять і формування інтерпретацій національної історії в США. Травматичні події історії Америки в цілому та окремих американських спільнот зокрема істотно вплинули на формування традиційних історичних наративів. Рабство, колоніалізм, порушення прав корінного населення сучасних США відклалися у колективній пам'яті мультикультурного американського суспільства і відбилися на традиційних підходах інтерпретації історії та її висвітленні у шкільних підручниках. Наголошується, що майже століття, від виникнення перших підручників з історії і до середини ХХ ст., травматичні події замовчувалися та подавалися «вибілена» версія минулих подій, зі спотвореною інтерпретацією рабства та інших сумних моментів американської історії. Втім, можна констатувати еволюцію традиційних підходів від замовчування проблемних питань до їх відкритого обговорення, що є проявом усвідомлення історичних травм і колективної роботи над ними, спрямованої на консолідацію американського суспільства.

Ключові слова: історична травма, історичний наратив, історична пам'ять, історія США, підручники.

The Influence of Historical Trauma on Traditional Approaches to the Interpretation of American History in the United States

The publication highlights the impact of historical trauma on collective memory and the formation of interpretations of national history in the United States. The trauma studies is one of the most important and disputable vectors of today's historical researches in the USA. The traumatic events of American history, and especially of its certain communities (such as Afro-Americans, Native Americans), significantly influenced the formation of traditional historical narratives. Slavery, colonialism, violations of the rights of the indigenous population of the modern USA have been postponed in the collective memory of the multicultural American society and reflected on traditional approaches to the interpretation of history and its coverage in school textbooks. Almost a century, from the emergence of the first own history textbooks to the middle of the 20th century, traumatic events were glossed over and a whitewashed version of the past was presented, with a distorted interpretation of slavery and other sad moments in American history. It was discovered that there were many discussions in the American society focused on history interpretations and teaching of history at schools. Both North and South of the USA were

trying to transform main narratives of the American History by their own vision. However, we can state the evolution of traditional approaches: at the beginning of the constructing of own historical narratives such issues as slavery and conquest of the Native Americans were silenced as a problematic issues, but now these issues as well as history of the other social groups (except of dominated narratives about white free men) are essential part of modern narratives. Opened discussion is a manifestation of awareness and collective work on historical traumas which are aimed at the consolidation of American society.

Key words: historical trauma, historical narrative, historical memory, US history, textbooks.

Національний історичний міф зі своїм унікальним пантеоном героїв і антагоністів при-таманний кожній нації та виконує функцію консолідації суспільства. Історичні міфи не існують самі по собі, у відриві від суспільства, а перебувають у межах певного панівного історичного нарративу, сформованого на основі досвіду, історичних травм та історичної пам'яті різних спільнот всередині нації, об'єднуючи їх в єдине ціле зі спільним минулим та спільним переліком травматичних та/або героїчних подій. Утім, як історичні міфи, так й історичні нарративи не є чимось стійким і сталим. Вони, як і суспільства, консолідовані ними, переживають зміни й трансформації, а також заміщення та переосмислення.

Тож актуалізуючись у громадсько-політичному вимірі, переосмислення власної історії проходить на межі між минулим та сучасним, між історичним і політичним, зачіпаючи травматичні події у прагненні адаптувати їх у межах написаної історії або ж, навпаки, переосмислити та переписати історію. Таким чином, саме історична травма як явище на стику історії і пам'яті та місток між минулим і сучасним слугує каталізатором подібних процесів.

Означена проблематика певною мірою висвітлена у вітчизняній та зарубіжній історіографії. Так, одна із груп дослідників окреслює її у царині історичної травми та пов'язаних понять (історична травма, колективна травма, колоніальна травма, міжгенераційна травма тощо). З-поміж вітчизняних авторів слід відзначити праці В. Вовк, О. Волянчук, П. Горностая, В. Додонової, Г. Касьянова, А. Киридон, О. Кісь, С. Сторожук тощо. Розвідки є цінним джерелом для розуміння місця студій пам'яті у просторі сучасних гуманітарних досліджень. Друга група публікацій присвячена вивченню інтерпретацій американської історії, що здебільшого міститься у роботах авторів, які досліджували систему освіти у США, особливості викладання історії та специфіку американських підручників з історії. Роботи М. Братко, О. Ельбрехт, О. Огієнко, В. Покляцької дали змогу виявити загальні виміри проблематики історичної пам'яті, історичної травми, системи освіти США, історії та змістовного наповнення підручників з історії. Однак вплив історичних травм на традиційні інтерпретації американської історії ще є малодослідженим.

Метою статті є аналіз традиційних підходів до інтерпретацій американської історії

під впливом тих історичних травм, які й досі є актуальними для Сполучених Штатів Америки.

Приклад США є унікальним у контексті творення власної історії, позаяк першопочатково «країна без історії» в часи утвердження незалежності від Великої Британії стала країною зі стійкими традиціями власного історієписання та подальшої інтерпретації власної історії. Утверджений перелік героїчних подій, як-от дата незалежності 4 липня 1776 р. та День ухвалення Конституції 17 вересня 1787 р., а також пантеон героїв в особах батьків-засновників і патріотів надовго утвердились як фактор консолідації американців. Усталені національні міфи серйозно похитнулись під час Громадянської війни 1861–1865 рр., втім, у майже незмінному (проте доповненому впливом аболіціонізму та періоду Реконструкції) вигляді дістались періоду Руху боротьби за громадянські права 1960-х років. Означені кінцем епохи сегрегації (започаткованої у період та продовженої періодом дії «законів Джима Кроу») зміни розширили перелік раніше утверджених подій, фактів та героїв. Утім, закладені наслідками Громадянської війни та епохою законодавчо легітимізованої сегрегації щодо афроамериканців суперечності аж ніяк не можна вважати вичерпаними й дотепер. Так, наскрізно через американську історію проходять теми рабства, античорного расизму та сегрегації, а також їхнього впливу на соціокультурне та політичне буття афроамериканців. Не можна оминати стороною й історичну травму корінного населення Америки.

Треба зазначити, що вживання дефініції «травма» у Сполучених Штатах Америки неухильно зростає протягом останніх десятиліть. Окрім власне наукової та політичної сфер, цей термін широко вживається у публічному дискурсі. Так, пошукові запити у Google за останні 19 років демонструють зростання кількості пошуків зі словом «травма», з піками у 2021, 2022 та на початку 2023 років (Trauma). Поняття *травма*, як *сучасна наукова дефініція*, поступово увійшло до широкого вжитку. Психолог Мельбурнського університету Нік Хаслам визначає це не просто як термінологічну примху, а як постійне розширення значення терміна у психіатрії та культурі в цілому (Haslam N., 2016). Так, терміни «історична травма», «культурна травма», «колективна травма», «міжгенераційна травма» у Сполучених Штатах використовувались, головним чином,

у галузі психології, але поступово були запозичені соціологами, істориками тощо.

Основу для виникнення досліджень, присвячених історичній травмі, у Сполучених Штатах було закладено у 60-ті роки ХХ ст. Ці розвідки ґрунтувались на вивченні травматичного досвіду емігрантів, що пережили Голокост, та американців японського походження, розміщених у таборах інтернації після Другої світової війни (Martinez M., 2018). Додаткову актуалізацію вивчення травми у США отримало внаслідок рухів за громадянські права та права жінок у 60–70-х роках ХХ ст. Важливою віхою на цьому шляху також стала війна у В'єтнамі та численні психологічні травми, отримані ветеранами війни. Ці події надовго закріпились у колективній пам'яті американців саме як травматичні. Наприкінці ХХ ст. вивчення питання травми та розвиток студій травми призвели до оформлення цілого спектра термінів для характеристики явищ, що були у центрі досліджень, які, головним чином, фокусувалися на таких вимірах, як «геноцид», «поневолення» та «війна».

Настільки широкий спектр понять на означення травматичного досвіду внаслідок історичних подій може свідчити, з одного боку, про широку міждисциплінарність у дослідженні концепції «історичної травми», з іншого, про вкрай розмите значення цього терміна в науковому середовищі, що створює розбіжності у його трактуванні. Варто звернути увагу на те, що найбільш широко вживаним є саме поняття «історична травма», розроблене у 90-х роках ХХ ст. доцентом кафедри психіатрії університету Нью-Мексико Марією Еллоу Хорс Брейв Харт. Вона визначала «історичну травму» як «кумулятивне емоційне та психологічне поранення протягом життя і протягом поколінь, що впливає з масової групової травми» (Brave Heart M., 2011. P. 283). Американська дослідниця університету Вашингтону Тереза Еванс-Кембелл характеризує «історичну травму» як колективну травму, що завдана на основі ідентичності, етнічної приналежності або релігійного походження (Evans-Campbell T., 2008. P. 320).

Термін «історична травма», окрім широкого розповсюдження у дослідженнях, присвячених Голокосту, головним чином стосується вивчення травматичного досвіду спільнот корінних американців та афроамериканців. Завдяки численним дослідженням Марії Еллоу Хорс Брейв Харт, Джой ДеГруй та Бонні й Едуардо Дюран асоціації з терміном «історична травма» міцно закріпились у контексті вивчення спільнот корінних американців. Дослідники запропонували поняття «історично невіршеного горя» та «рани душі» на означення історичної травми, що пережили громади американських індіанців. Зокрема, дослідники Бонні та Едуардо Дюран наводять

точку зору корінних американців, що описують історичну травму як «рану душі, що переживається до рівня буття» (Duran E., Duran B., 1995. P. 20).

Таке порівняння не випадкове, адже внаслідок політики США щодо корінного населення йому загрожувала втрата ідентичності. Для американських індіанців подіями, які спровокували формування такої травми, стали: примусові виселення автохтонного населення; наведення у християнську віру; примусові заходи у галузі освіти тощо. Прикладом можна навести пропозицію генерала армії Річарда Генрі Пратта щодо утворення поза межами резервацій шкіл-інтернатів, в яких діти корінних народів, вилучені з їхнього корінного контексту та занурені в англійське середовище, мали асимілюватися протягом покоління (Blakemore E., 2021). Своєрідним гаслом цієї ідеї був вираз Пратта «убий індіанця і врятуй людину». У цьому вислові розкривається мета таких шкіл: «вбити індіанця» в учнях, а натомість прищепити їм культурні цінності білих поселенців (Blakemore E., 2021). Основним же джерелом «історично невіршеного горя» є втрата священних земель (Brave Heart M., 1998. P. 62). Акт про виселення індіанців від 1830 р. заклав основи для відриву від традиційного способу життя та замість рівноцінного обміну землями між корінними племенами й федеральним урядом США посприяв їхній асиміляції та переселенню до резервацій.

Травматичні події, усвідомлені через багато років, довгий час оминалися у викладанні історії та підручниках з історії у школах. Саме шкільні підручники є важливим джерелом, що віддзеркалює традиційні наративи, які замовчують історичну травму або, навпаки, розповідають про неї. Саме через них відбувається формування цілісного світогляду та самоідентифікації.

Так, для більшості американців базовий шкільний курс з американської історії залишається єдиним систематизованим викладанням історії США, та, як стверджували автори одного з підручників початку ХХ ст. Чарльз Бьорд і Вільям Беглі, доступною основою для формування громадян (Beard C. & Bagley W, 1920. P.v). Те, як учні вивчають історію в школі, як правило, справляє враження, що може залишитися в них на все життя. Саме підручники з історії містять та транслюють домінуючі підходи, формують і закріплюють традиції в інтерпретації історії. Цілком погоджуємося із твердженням Робіна Ліндлі, що історія визначає націю та її бачення майбутнього (Lindley R., 2010).

Важливу роль освіти та грамотності у формуванні нації усвідомлювали вже перші колоністи. Так, загальновідомим є факт першого законодавчого закріплення у Массачусетсі у 1647 р. вимоги засновувати школи, які мали утримуватися

локальними спільнотами, якщо у місті мешкає 50 та більше родин із дітьми (Carleton D., 2009). У колоніальній Америці освіта часто була пов'язана з релігією, основні тексти для дітей колоністів були присвячені релігії та моралі, а підручники завозилися з метрополії.

Після Війни за незалежність імпорту шкільних книжок припинився, тож постала потреба створювати свої. Першим американським підручником історії вважається «Рання американська історія» Ноя Вебстера (1841), яку деякі сучасні дослідники кваліфікують як «націоналістичну та моралізаторську» (Lindley R., 2010).

У другій половині XIX ст. помітною стає наявність різних інтерпретацій американської історії у шкільних підручниках. Так, ще до Громадянської війни (1861–1865 рр.) більшість підручників, які публікувалися у північних штатах, на думку мешканців південних штатів неправильно відображали «особливий» південний інститут (а саме — рабство), що сприймалося як помилкове висвітлення історії, напади на культуру та традиції Півдня (Lindley R., 2010).

Після Громадянської війни, з 1870-х до 1910-х років, у південних штатах була розроблена загальнодержавна політика впровадження підручників, зміст яких перевірявся на предмет відповідних місцевим традиціям інтерпретаціям історії та культури Півдня. Специфіка полягала у тому, що більшість видавництв, які друкували підручники для Півдня, розташовувалися на Півночі, що ставало причиною конфліктів. Частими ставали погрози розірвати контракти на друк книжок, якщо видавці не погодяться зробити зміни до текстів. Як розповідає професорка Чара Бохан, аби зберегти свій бізнес, видавці з Півночі почали адаптувати історичні книжки, щоб заспокоїти споживачів з Півдня, власне, видаючи окрему версію історії Громадянської війни для цих штатів (Bohan C., 2021).

Варто назвати і такий фактор 1890-х років, як запит з боку ветеранів Громадянської війни з обох сторін на створення шкільного підручника, який би об'єднав націю, зводячи до мінімуму відмінності в історичних оповідях. Для ветеранів Конфедерації, яка зазнала поразки, примирення означало возз'єднання білих через регіональні межі, одночасно відкидаючи рівність усіх громадян і сильний центральний уряд, який би відповідав на нехтування громадянськими правами з боку південних штатів. Тому, реагуючи на вимоги ринку південних штатів, основні видавці підручників мінімізували обговорення рабства та подій, пов'язаних зі знущаннями над афроамериканцями (наприклад, відома розправа Конфедерації над чорношкірими військовополоненими у Форт-Піллоу, штат Теннессі, та історія участі афроамериканських солдат у Громадянській війні) (Lindley R., 2010).

Це стало предметом спеціального дослідження вчених Університету штату Джорджія, які простежили еволюцію вмісту підручників з історії в період з 1870 по 1920 рр. та дійшли висновку, що «південні» варіації розповідей про події Громадянської війни просочилися й у ті підручники, що виготовлялися для шкіл північних штатів, тож це сприяло поширенню «романтизованої та вибіленої» південної версії історії (Miller C., 2020). Наприклад, поневолені люди зображувалися щасливими й задоволеними (Bohan C., 2021). Дослідження підтверджує версію про те, що більшість американців як на Півночі, так і на Півдні США, ймовірно, вивчала «романтичну» версію Громадянської війни. Як зазначив інший американський історик (Девід Блайт, відомий дослідник афроамериканської історії), нація була готова пожертвувати своєю історичною пам'яттю заради примирення (Miller C., 2020). На думку дослідників, така «вибілена» історія пояснює, чому по всій країні було споруджено понад 700 пам'ятників Конфедерації — не лише в південних містах, а й в інших регіонах (Bohan C., 2020. P. 22).

Підручники початку XX ст. продовжили започатковану традицію замовчувати чи применшувати тематику рабства та інших травматичних подій американської історії. Підручник «Американська історія» авторства Девіда Маззі, виданий вперше у 1911 р., став стандартним текстом і домінував у викладанні історії до 1950-х років. Цей підручник поширював версію минулого Америки, в якій переважно білі чоловіки-протестанти творили історію. Зазначимо, що у 1960-х роках книга Д. Маззі вже викликала презирство у лібералів, які зневажали його «відвертий» расизм і патерналізм (Lindley R., 2010).

Втім, питання рабства були не єдиними, що викликали дискусії відносно підходів щодо висвітлення історії США та шкільних підручників. Так, існували й проблеми різних інтерпретацій історії авторами, які належали до різних конфесій. Наприклад, американські католики скаржилися на образи проти них та їхньої віри в підручниках, які використовуються в державних школах. Тому католицькі педагоги почали писати власні підручники, в яких протестантські герої колоніальної Нової Англії зазнавали жорсткої критики, чим, у свою чергу, були невдоволені автори протестантської версії історії США (Moreau J., 2005).

Американський історик Брюс В. Дірстайн у своєму нарисі з приводу дискусій щодо підходів до інтерпретації історії США звертає увагу на те, що під час та після Першої світової війни дебати також точилися навколо питання, чи варто підкреслювати зв'язки з Великою Британією, воєнним союзником, аби на тлі цього не принижувати роль американських героїв та власні національні цінності (Dearsteyne B., 2022). Так, в американській пресі з 1921 р. розпочалася дискусія про те,

що американські шкільні підручники зневажають героїв революції та возвеличують англійців, а натомість вони мають прославляти незалежність і досягнення Америки та вчити молодих людей пишатися своєю країною. Згодом до преси у цих питаннях долучилися й політики. У 1920-х роках була започаткована ревізія підручників, спрямована на вилучення матеріалів, які можуть викликати політичні, расові чи релігійні суперечки, непорозуміння чи ненависть (Dearstyne B., 2022).

Водночас на Півдні домінуючою залишалася версія історії, покликана мінімізувати центральну роль рабства як причини Громадянської війни, пропагувати мету діяльності Конфедерації як героїчну, прославляти Ку-клукс-клан та зображувати білий Південь як жертву (Huffman G., 2019). До того ж поширеною була тактика звести до мінімуму аморальність рабства, прирівнявши чорних поневоленних до білих слуг, з-поміж яких переважну більшість складали ті, хто відпрацьовував борг за трансатлантичний переїзд. Суперечки навколо підручників спонукали й інші групи, крім афроамериканців, вимагати більше інформації про вплив на історію Америки своїх національностей, зокрема голландців, німців, ірландців та італійців (Dearstyne B., 2022).

Традиційні для Півдня США інтерпретації американської історії, що виправдовували рабство, використовувалися у південних штатах до 1970-х років. Стан рабів характеризувався як щасливий (Becker S., 2019), бо «поневолені люди були щасливі, що перебували у Вірджинії, і їм було краще, ніж вони були б в Африці» (Huffman G., 2019). Автори деяких підручників з історії стверджували, що рабство було необхідним не тільки для економіки Півдня, а й для самої південної культури (Там само).

Дискусії про різні версії «історій» відновилися в умовах масових рухів 1960-х років, коли активно обговорювалося питання висвітлення минулого окремих соціальних та етнічних груп, історія яких ігнорувалася раніше, маючи, навпаки, бути залученою до наративів загальнонаціональної історії. Поширеним став заклик до створення мультикультурних підручників і відмови від традиційних інтерпретацій американської історії, що трактували Сполучені Штати як суспільство виключно білого середнього класу. Одним із засобів привернути увагу до цієї проблематики стали звіти різних громадських організацій та рухів (наприклад, The National Association for the Advancement of Colored People (NAACP) (Національна асоціація сприяння розвитку кольорового населення)) про моніторинг шкільних підручників на наявність расових упереджень (Lindley R., 2010).

Як зазначала Френсіс Фіцджеральд у своїй роботі, присвяченій змінам в інтерпретаціях американської історії в підручниках і політиці їхнього

видання, з 1960-х років виникла нова форма історії, в якій раса, етнічна приналежність, клас і стать стали основними сферами дослідження, що спричинило найдраматичніше переписування історії, що будь-коли відбувалося в Америці. Врешті-решт видавці були змушені представити різноманітні перспективи багаторасового, мультикультурного суспільства, що складається з різних етнічних груп і рас, кожна зі своєю історією, досягненнями та героями (Lindley R., 2010).

Американський дослідник Джозеф Моро у роботі, присвяченій конфліктам навколо підручників з історії США, зазначив, що єдина національна історія множилася у версіях для афроамериканців, латиноамериканців, жінок, представників нетрадиційної сексуальної орієнтації тощо (Moreau J., 2004. P. 2). З одного боку, це руйнувало стару традицію, яка намагалася створити єдиний, хоча і спрощений образ американської історії. З іншого, це породжувало подальші дискусії.

З 1994 р. обговорення інтерпретації історії у шкільній освіті та підручниках відновилися через публікацію національних стандартів історії США. Національному центру історії в школах (Каліфорнійський університет в Лос-Анджелесі) було доручено розробити стандарти щодо викладання всесвітньої історії та історії Америки у школах США. Як зазначили виконавці проекту з підготовки стандартів, без історії суспільство не має спільної пам'яті про те, де воно було, які його основні цінності або які рішення в минулому пояснюють теперішні обставини¹. Ще до офіційної публікації стандартів розгорнулася дискусія про те, що не треба переглядати американську історію, а варто залишати її виклад традиційною та «святковою/урочистою». У цілому обговорення цих стандартів відбувалося в контексті так званих «культурних війн», що мали місце у США з 1990-х років.

Однак подальші дискусії вже стосувалися того, як краще вчителям презентувати матеріал уроків на складні та травматичні теми, такі як досвід американських індіанців, рабство та расові відносини. Втім, можливість змінювати підручники та друкувати різні матеріали для різних штатів залишилася американською традицією. Так, у деяких штатах відмовляються від прийнятих стандартів, продовжуючи поширювати через підручники власну версію історії США. Наприклад, у Техасі акцентують увагу на вивченні християнської спадщини, американської винятковості та водночас відступають від викладання мультикультурної та соціальної історії (Lindley R., 2010).

¹ History Standards. Significance of History for the Educated Citizen. Preface. 1996 *UCLA History. Public History Initiative*. URL: <https://phi.history.ucla.edu/nchs/preface/significance-history-educated-citizen/>

Наданий огляд дискусій щодо інтерпретації власної національної та мультикультурної історії США окреслив лише деякі сюжети. Ця проблема потребує подальшого дослідження, втім, можемо зробити певні узагальнення. Ознайомлення з історією американських підручників з історії дає змогу зрозуміти, що проблеми рабства, колоніального минулого, дискримінації певних груп населення США тощо складають ядро історичних травм, бажання замовчувати, що істотно вплинуло на традиційні підходи до інтерпретації американської історії в США.

Процес подолання згаданих травм зрушив на межі ХХ та ХХІ ст., доказом чого було ухвалення на державному рівні меморіального закону в 2009 р. Конгрес США прийняв «Спільну резолюцію, що визнає тривалу історію офіційних пограбувань і непродуманої політики федерального уряду щодо індіанських племен і просить вибачення перед усіма корінними народами від імені Сполучених Штатів»². Іншим прикладом примирення з минулим стала перша в історії США репатріація останків тіл представників корінних племен, похованих у школі Карлайла, розпочата армією у 2016 р. На 2021 р. вже проведено 4 етапи репатріації (Carlisle Repatriation, 2021). Тож поступово зміст терміна «історична травма» був екстрапольований на травматичний досвід всіх спільнот, що зазнали впливу структурного насильства, як-от колоніалізму, рабства та сегрегації, зокрема афроамериканської спільноти.

Найбільше увагу вчених, які досліджують сприйняття та подолання історичних колективних травм у Сполучених Штатах, привертає вивчення травматичного досвіду афроамериканських спільнот. Доцентом Школи соціальної роботи Університету штату Портленд Джой ДеГруї була розроблена концепція Посттравматичного рабського синдрому (ПРС), спрямована на вивчення цього досвіду. Авторка визначає ПРС як наслідок «кількасотлітнього рабства, інституційного расизму та гноблення», що призвело до адаптивної поведінки, яка має як позитивні, так і негативні варіанти, що продовжують відображатися на поведінці та переконаннях афроамериканців (DeGruy J., 2005. P. 162). Дослідники наголошують, що для американського суспільства «історична травма» все частіше виступає публічним нарративом як для корінних американців, так і для афроамериканських спільнот (Mohatt N., 2014. P. 131). Відповідно актуалізація травматичного досвіду та публічна артикуляція трагічних

² US Senate. A joint resolution to acknowledge a long history of official depredations and ill-conceived policies by the Federal Government regarding Indian tribes and offer an apology to all Native Peoples on behalf of the United States. 2009. URL: <https://www.congress.gov/bill/111th-congress/senate-joint-resolution/14/text>

сторінок історії слугує для згаданих спільнот одним зі способів подолання травми. Механізмом останнього виступають ініціативи та пропозиції до більшої інклюзивності панівного історичного нарративу шляхом включення ширшого обсягу історій вищезазначених спільнот у загальне тло американської історії.

Меншою мірою поняття «історична травма» розповсюджується на дослідження інших меншин та спільнот, наприклад щодо американців японського походження, ветеранів війн тощо. Це напряму пов'язано як зі способами передачі історичної травми (між поколіннями), так й із засобами та подіями, які до цих травм призвели (колоніалізм та структурне насильство). Серед основних причин травми можна виділити так звану «велику подію», до прикладу — акт фізичного геноциду корінного населення Америки (Avalos N., 2021). Ще однією складовою є кількасотлітній вплив структурного насильства (Kirmayer L., 2014. P. 300). Згадані причини виступають прямим наслідком колоніалізму та складають «колоніальну травму».

Вкрай важливим також є і соціальний фактор у передачі історичної травми між поколіннями. Наведемо важливий висновок дослідниці Наталі Авалос про те, що «історична травма є не лише результатом історичних актів геноциду, але й активно посилюється формами структурного насильства, що тривають» (Avalos N., 2021. P. 497). Це стосується й афроамериканців, позаяк передача історичної травми між поколіннями на прикладі афроамериканської спільноти здійснювалась через вплив структурного расизму та рабства. Таким чином, травматичний досвід закарбовується як фізично через нервову систему, так і соціально. Це можна простежити на прикладі сімейної травми та навчання дитини поводженню з поліцією, що пов'язано з випадками вбивства афроамериканців поліцейськими. Як зазначає американський фахівець з поведінкових наук професор університету Каліфорнії Деніз Херд, ці випадки виходять далеко за межі «людей і місць, безпосередньо залучених до цих інцидентів, впливаючи на афроамериканців, навіть не пов'язаних з цими подіями» (Herd D., 2020. P. 1053). Тобто такий досвід може бути травматичним не тільки для учасників та свідків, а й для представників спільноти загалом.

Отже, результатом наукового інтересу в сучасному американському суспільстві стало формування академічних понять щодо означення травматичного досвіду різних спільнот американського суспільства, зокрема афроамериканської та корінної американської. Щодо досвіду корінних американців відзначаємо існування понять «історично невіршеного горя» та «рани душі». Для афроамериканської спільноти актуальним є термін «Посттравматичний рабський синдром»

(ПРС). Серед загальних понять, чинних для представників різноманітних частин суспільства, відзначаємо термін «історична травма», «культурна травма», «колективна травма» та «міжгенераційна травма». Також вбачаємо глибокий вплив травми на колективне минуле вищезгаданих спільнот та їхню історичну пам'ять, що формує певні відмінності в сприйнятті спільної історії та вимагає трансформації традиційних історичних наративів.

Як зазначено вище, тяглий ефект історичної травми у суспільстві може актуалізувати ті чи інші історичні факти й події, активізуючи спроби переосмислення відповідних епізодів історії. У США прикладом можуть слугувати події 2019 р. та початок суспільного обговорення нової теми, пов'язаної з точкою відліку в історії заснування Америки. Так, рушієм змін у питанні оцінок минулого США став «Проект 1619», серед основних ідей якого був заклик до переосмислення історії походження США, який пропонується пов'язувати з подіями 1619 р., а саме з датою прибуття перших поневолених африканців, що як спільнота відіграли важливу роль в історії США (Трюхан Д., 2023. С. 125). Безперечно, вплив «Проекту 1619» та інших альтернативних панівних версій історії ініціатив потребують подальших досліджень.

Отже, можемо констатувати, що історичні травми мають вплив на колективну пам'ять і формування тієї чи іншої версії власної історії. Травматичні події історії США в цілому та окремих його спільнот зокрема істотно вплинули на інтерпретації національної історії. Рабство, колоніалізм, порушення прав корінного населення сучасних США — це неповний перелік тих подій, які відклалися у колективній пам'яті мультикультурного американського суспільства та відбилися в традиційних інтерпретаціях історії та її висвітленні у шкільних підручниках. Еволюція традиційних підходів — від замовчування проблемних питань до відкритого обговорення їх у суспільстві (нехай не завжди мирного та конструктивного) — є проявом усвідомлення історичними травм та колективної роботи над ними, що сприяє консолідації, а не розмежуванню американського суспільства.

Подальше дослідження цієї проблематики, наприклад вивчення позаакадемічних проєктів та ініціатив у галузі історії, розгортання меморіального законодавства на загальнонаціональному та регіональному рівнях у США, дасть змогу не тільки краще зрозуміти особливості розвитку американського суспільства, а й здобути певні уроки для України.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

- Братко М. Система освіти США: структура, традиції, система управління, особливості вищої освіти. *Освітній дискурс*. 2017. № 3–4 (18–19). С. 252–268. URL: <https://od.kubg.edu.ua/index.php/journal/article/view/478/388>.
- Ельбрехт О. Історія шкільного підручника США. *Наукові записки НДУ ім. М. Гоголя*. 2018. № 3. С. 199–206. URL: <https://doi.org/10.31654/2663-4902-2018-PP-3-199-206>.
- Киридон А. Студії пам'яті в просторі сучасного гуманітарного знання. *Міждисциплінарні гуманітарні студії. Серія: Історичні науки*. 2017. № 3. С. 195–206. URL: http://resource.history.org.ua/publ/mgumstud_2017_3_15.
- Киридон А. Студії пам'яті у сучасній гуманітаристиці: історія становлення. *Український історичний журнал*. 2017. № 4. С. 150–161. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/130810/11-Kurydon.pdf?sequence=1>.
- Огієнко О. Освіта корінних народів у США і Канаді: історія і сучасні реалії. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2019. № 5 (89). С. 46–57. URL: https://repository.sspu.edu.ua/bitstream/123456789/7559/1/Ohienko_Osvita_korinnykh_narodiv.pdf.
- Покляцька В. Протистояння СРСР та США у 1946–1979 рр.: засоби формування «образу ворога». *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. 2014. № 2. С. 158–164. URL: <http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/7613/1/Pokliatska.pdf>.
- Трюхан Д. «Проект 1619» як спроба перегляду «історії походження» США. «США: політика, суспільство, культура — 2023»: тези Всеукраїнської наукової конференції, Київ: КНУ імені Тараса Шевченка. 2023. С.124–128. URL: https://for.history.univ.kiev.ua/wp-content/uploads/2023/03/3бїрник_тез_конференції_США_2023.pdf.
- Avalos N. What does It Mean to Heal from Historical Trauma? *AMA Journal of Ethics*. Vol. 23. № 6. 2021. 494–498 pp.
- Beard C. A., & Bagley W. C. *A First Book in American History*. New York, The Macmillan company. [Pdf] 1920. Retrieved from the Library of Congress. URL: <https://www.loc.gov/item/20019767/>
- Becker S. 1957 Textbook-Fake News. *Old Town Crier*. 2019. 1 September. URL: <https://oldtowncrier.com/2019/09/01/1957-textbook-fake-news/>

- Blakemore E. A Century of Trauma at U.S. Boarding Schools for Native American Children. *National Geographic*. 9 July 2021. URL: <https://www.nationalgeographic.com/history/article/a-century-of-trauma-at-boarding-schools-for-native-american-children-in-the-united-states>
- Bohan C. Rewriting History. Interview by Jennifer Rainey Marquez. *Georgia State University Research Magazine*. 2021. URL: <https://news.gsu.edu/research-magazine/rewriting-history-civil-war-textbooks>
- Bohan C. H.; Bradshaw L. Y., & Morris W. H. "The Mint Julep Consensus: An Analysis of Late 19th Century Southern and Northern Textbooks and Their Impact on the History Curriculum". *Educational Policy Studies Faculty Publications*. 36. 2020. P. 1–31. URL: https://scholarworks.gsu.edu/eps_facpub/36
- Brave Heart M. Y., Chase J., Elkins J., & Altschul Deborah B. Historical Trauma among Indigenous Peoples of the Americas: Concepts, Research, and Clinical Considerations. *Journal of Psychoactive Drugs*. Vol. 43. № 4. 2011.
- Brave Heart M. Y., & DeBruyn L. M. The American Indian Holocaust: Healing historical unresolved grief. *American Indian and Alaska Native Mental Health Research*. Vol. 8. № 2. 1998
- Carleton D. Old Deluder Satan Act of 1647 (1647). *The Free Speech Center*. Middle Tennessee State University. January 1, 2009. URL: <https://firstamendment.mtsu.edu/article/old-deluder-satan-act-of-1647-1647/>
- Carlisle Repatriation. (2021) *The National Native American Boarding School Healing Coalition*. URL: <https://boardingschoolhealing.org/advocacy/carlisle-repatriation/>
- Dearstyne B. W. Lessons from the History Textbook Wars of the 1920s. *History News Network*. 2022, 10 February. URL: <https://historynewsnetwork.org/article/182475>
- DeGruy J. Post Traumatic Slave Syndrome: America's legacy of enduring injury and healing. *Uptone Press*. 2005. p. 162.
- Duran E, & Duran B. Native American Postcolonial Psychology. *State University of New York Press*. 1995. p. 20.
- Evans-Campbell T. Historical Trauma in American Indian/Native Alaska communities: A multilevel framework for exploring impacts on individuals, families, and communities. *Journal of Interpersonal Violence*. Vol. 23. № 3. 2008. p. 320
- Haslam N. How We Became a Country where Bad Hair Days and Campaign Signs Cause "trauma". *The Washington Post*. 12 August 2016. URL: <https://www.washingtonpost.com/posteverything/wp/2016/08/12/when-bad-hair-days-and-campaign-signs-cause-trauma-the-concept-has-gone-too-far/>
- Herd. D. Cycles of Threat: Graham V. Connor, police violence, and African American health inequities. *Boston University Law Review*. 2020. Vol. 100. № 3. p. 1053.
- Huffman G. Twisted Sources: How Confederate Propaganda Ended up in the South's Schoolbooks. *Facing South online magazine*. 2019. 10 April. URL: <https://www.facingsouth.org/2019/04/twisted-sources-how-confederate-propaganda-ended-souths-schoolbooks>
- Kirmayer L. J., Gone J.P., & Moses J. Rethinking Historical Trauma. *Transcultural Psychiatry*. Vol. 51. № 3. 2014. p. 300.
- Lindley R. Textbooks and History Standards: An Historical Overview. *History News Network*. 31 August. 2010. URL: <https://historynewsnetwork.org/article/130766>
- Martinez M. J., & Kawam E. Historical Trauma and Social Work: What You Need To Know. *The New Social Worker Magazine*. 2018. URL: <https://www.socialworker.com/feature-articles/practice/historical-trauma-and-social-work-what-you-need-to-know/>
- Miller C. "Mint Julep" History Books Influence Northern Depictions of Historical Events. *Georgia State News Hub*. June 23, 2020. URL: <https://news.gsu.edu/2020/06/23/mint-julep-history-books-influence-northern-depictions-of-historical-events/>
- Mohatt N. V., Thompson A. B., Thai N. D., & Tebes J. K. Historical Trauma as Public Narrative: A conceptual review of how history impacts present-day health. *Social Science Medicine*. 2014. Vol. 106. p. 131.
- Moreau J. Schoolbook Nation: Conflicts over American History Textbooks from the Civil War to the Present. *University of Michigan Press*, 2004. URL: https://books.google.com.ec/books?id=1h2lrlc3LaYC&printsec=frontcover&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false
- Moreau J. (2005) The American Textbook Wars: The Revised Edition. *History News Network* 2005. URL: <https://hnn.us/articles/11778.html>
- Trauma. *Google Trends*. URL: <https://trends.google.com/trends/explore?date=all&geo=US&q=trauma>

REFERENCES

- Avalos, N. (2021). What does It Mean to Heal from Historical Trauma? *AMA Journal of Ethics*, 23(6), 494–498 [in English].
DOI: 10.1001/amajethics.2021.494
- Beard, C. A. & Bagley, W. C. (1920). *A First Book in American History*. New York, Macmillan, Library of Congress [in English].
<https://www.loc.gov/item/20019767/>

- Becker, S. (1 September, 2019). 1957 Textbook-Fake News. *Old Town Crier*. [in English].
<https://oldtowncrier.com/2019/09/01/1957-textbook-fake-news/>
- Blakemore, E. (2021, July 9). A Century of Trauma at U.S. Boarding Schools for Native American Children. *National Geographic* [in English].
<https://www.nationalgeographic.com/history/article/a-century-of-trauma-at-boarding-schools-for-native-american-children-in-the-united-states>
- Bohan, C. (2021) Rewriting History. Interview by Jennifer Rainey Marquez. *Georgia State University Research Magazine* [in English].
<https://news.gsu.edu/research-magazine/rewriting-history-civil-war-textbooks>
- Bohan, C. H.; Bradshaw L. Y., & Morris W. H. (2020). “The Mint Julep Consensus: An Analysis of Late 19th Century Southern and Northern Textbooks and Their Impact on the History Curriculum”. *Educational Policy Studies Faculty Publications*, 36, pp. 1–31 [in English].
https://scholarworks.gsu.edu/eps_facpub/36
- Bratko, M. (2017). Systema osvity SShA: struktura, tradytsii, systema upravlinnia, osoblyvosti vyshchoi osvity. *Osvitnii dyskurs*, 3–4, 252–268 [in English].
<https://od.kubg.edu.ua/index.php/journal/article/view/478/388>
- Brave Heart, M. Y., Chase, J., Elkins, J. & Altschul, Deborah B. (2011). Historical Trauma among Indigenous Peoples of the Americas: Concepts, Research, and Clinical Considerations. *Journal of Psychoactive Drugs*, 43(4), p. 283 [in English].
 DOI: 10.1080/02791072.2011.628913
- Brave Heart, M. Y. & DeBruyn, L. M. (1998). The American Indian Holocaust: Healing historical unresolved grief. *American Indian and Alaska Native Mental Health Research*, 8(2) [in English].
- Carleton, D. (January 1, 2009). Old Deluder Satan Act of 1647 (1647). The Free Speech Center. Middle Tennessee State University [in English].
<https://firstamendment.mtsu.edu/article/old-deluder-satan-act-of-1647-1647/>
- Carlisle Repatriation. The National Native American Boarding School Healing Coalition [in English].
<https://boardingschoolhealing.org/advocacy/carlisle-repatriation/>
- Dearstyne, B. W. (2022, February 20) Lessons from the History Textbook Wars of the 1920s. *History News Network* [in English].
<https://historynewsnetwork.org/article/182475>
- DeGruy, J. (2005). Post Traumatic Slave Syndrome: America’s legacy of enduring injury and healing. Uptone Press [in English].
- Duran, E. & Duran, B. (1995). *Native American Postcolonial Psychology*. State University of New York Press, 20 [in English].
- Elbrekht, O. (2018). Istoriiia shkilnoho pidruchnyka SShA. Nizhyn, *Naukovi zapysky NDU im. M. Hoholia*, 3, 199–206 [in Ukrainian].
<https://doi.org/10.31654/2663-4902-2018-PP-3-199-206>
- Evans-Campbell, T. (2008). Historical Trauma in American Indian/Native Alaska Communities: A multilevel framework for exploring impacts on individuals, families, and communities. *Journal of Interpersonal Violence*, 23(3) [in English].
 DOI: 10.1177/0886260507312290
- Haslam, N. (2016, August 12). How We Became a Country where Bad Hair Days and Campaign Signs Cause “trauma”. *The Washington Post* [in English].
<https://www.washingtonpost.com/posteverything/wp/2016/08/12/when-bad-hair-days-and-campaign-signs-cause-trauma-the-concept-has-gone-too-far/>
- Herd, D. (2020). Cycles of Threat: Graham V. Connor, police violence, and African American health inequities. *Boston University Law Review*, 100(3) [in English].
- Huffman, G. (2019, April 10). Twisted Sources: How Confederate propaganda ended up in the South’s schoolbooks. *Facing South online magazine* [in English].
<https://www.facingsouth.org/2019/04/twisted-sources-how-confederate-propaganda-ended-souths-schoolbooks>
- Kirmayer, J., Gone, J. P. & Moses, J. (2014). Rethinking Historical Trauma. *Transcultural Psychiatry*, 51(3), p. 300 [in English].
 DOI: 10.1177/1363461514536358
- Kyrydon, A. (2017) Studii pamiati u suchasnyy humanitarystytsi: istoriia stanovlennia. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal — Ukrainian Historical Journal*, (4), 150–161 [in Ukrainian].
<http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/130810/11-Kyrydon.pdf?sequence=1>
- Kyrydon, A. (2017). Studii pamiati v prostori suchasnoho humanitarnoho znannia. *Mizhdystyplinarni humanitarni studii*, 3, 195–206 [in Ukrainian].
http://resource.history.org.ua/publ/mgumstud_2017_3_15

- Lindley, R. (2010). Textbooks and History Standards: An Historical Overview. *History News Network*, 31 August [in English].
<https://historynewsnetwork.org/article/130766>
- Martinez, M. J. & Kawam, E. (2018). Historical Trauma and Social Work: What You Need To Know. *The New Social Worker Magazine* [in English].
<https://www.socialworker.com/feature-articles/practice/historical-trauma-and-social-work-what-you-need-to-know/>
- Miller, C. (2020, June 23). "Mint Julep" History Books Influence Northern Depictions of Historical Events. Georgia State News Hub [in English].
<https://news.gsu.edu/2020/06/23/mint-julep-history-books-influence-northern-depictions-of-historical-events/>
- Mohatt, N. V., Thompson, A. B., Thai, N. D. & Tebes, J. K. (2014). Historical Trauma as Public Narrative: A conceptual review of how history impacts present-day health. *Social Science Medicine* (1982), 106 [in English].
 10.1016/j.socscimed.2014.01.043
- Moreau, J. (2004). Schoolbook Nation: Conflicts over American History Textbooks from the Civil War to the Present. University of Michigan Press, 408 p. [in English].
https://books.google.com.ec/books?id=1h2lrlc3LaYC&printsec=frontcover&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false
- Moreau, J. (2005). The American Textbook Wars: The Revised Edition. *History News Network* [in English].
<https://hnn.us/articles/11778.html>
- Ohiienko, O. (2019). Osvita korinnykh narodiv u SSHA i Kanadi: istoriia i suchasni realii. [Education of Native Peoples in the USA and Canada: History and current realities]. *Pedahohichni nauky: teoriia, istoriia, innovatsiini tekhnolohii*, 5 (89), 46–57 [in Ukrainian].
https://repository.sspu.edu.ua/bitstream/123456789/7559/1/Ohiienko_Osvita_korinnykh_narodiv.pdf
- Pokliatska, V. (2014). Protystoiannia SRSR ta SSHA u 1946–1979 rr.: zasoby formuvannia «obrazu voroha». *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka*, 2, 158–164 [in Ukrainian].
<http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/7613/1/Pokliatska.pdf>
- Trauma. (2023). Poshukovi termin trauma u SSHA vid 2004 do 2023. Google Trends [in Ukrainian].
<https://trends.google.com/trends/explore?date=all&geo=US&q=trauma>
- Triukhan, D. (2023). «Proiekt 1619» yak sprobа perehliadu «istorii pokhodzhennia» SSHA. Abstracts of Papers: «SSHА: polityka, suspilstvo, kultura — 2023» (pp. 124–128) [in Ukrainian].
bit.ly/3rS5LXv

Дата надходження статті до редакції: 10.10.2023 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

Історія України

History of Ukraine

<https://doi.org/10.28925/2524-0757.2023.24>
УДК 94(477)“15/16”:355/359].07

Віталію ЩЕРБАК,

професор кафедри історії України
Факультету суспільно-гуманітарних наук
Київського університету
імені Бориса Грінченка,
доктор історичних наук, професор,
Київ, Україна

Vitalii SHCHERBAK,

Professor of the Department
of History of Ukraine,
Faculty of Social Sciences and Humanities,
Borys Grinchenko Kyiv University,
Doctor of History, Professor,
Kyiv, Ukraine

e-mail: shcherbak.vitalii@gmail.com
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-8025-5684>

Джерела формування козацької старшини в Україні (друга половина XVI — середина XVII ст.)

У статті з'ясовуються джерела формування козацької старшини в другій половині XVI — середині XVII ст. Наголошується, що до цієї когорти, як правило, належали матеріально забезпечені та освічені люди з відповідним інтелектуальним потенціалом і рівнем культури. Із заснуванням реєстрового війська до старшинських лав входила переважно шляхта, яка з молодих років у дусі тогочасних традицій проходила школу лицарської майстерності на Запорозжжі. До неї нерідко долучалися представники княжої верстви: Збаразькі, Заславські, Корецькі, Ружинські, Вишневецькі. Старшина поповнювалася й виходцями з бояр та зем'ян, які змушені були шукати місця в соціальній структурі Речі Посполитої. Характер занять, етнічна належність, усталені в її середовищі цінності сприяли консолідації козацької верхівки в єдиний соціальний прошарок. Вагомими чинниками в цьому процесі були також боротьба козацтва за відстоювання станових прав і підтримка православ'я в Україні.

Ключові слова: козацька старшина, шляхта, князі, бояри, Річ Посполита, соціальний прошарок.

Sources of Formation of the Cossack Officer in Ukraine (second half of the 16th — middle of the 17th century)

The article clarifies the sources of the formation of Cossack officer in the second half of the 16th to the middle of the 17th centuries. It is emphasized that this cohort, as a rule, included financially well-off and educated people with the appropriate intellectual potential and level of culture. With the establishment of the military register, the senior ranks included mainly the nobility, who from a young age, in the spirit of the traditions of the time, attended the school of chivalry in Zaporozhye. It was often joined by representatives of the princely class: Zbarazhsky, Zaslavsky, Koretsky, Ruzhynsky, and Vyshnevetsky. The eldership was also replenished with descendants of boyars and peasants, who had to look for places in the social structure of the Polish-Lithuanian Commonwealth. The nature of occupations, ethnicity, values established in its environment contributed to the consolidation of the Cossack elite into a single social stratum. Important factors in this

process were also the struggle of the Cossacks for the defense of their constitutional rights and the support of Orthodoxy in Ukraine.

Key words: Cossack officer, nobility, princes, boyars, Polish-Lithuanian Commonwealth, social stratum.

Дослідження генези українського козацтва передбачає висвітлення соціального обличчя його провідників. Адже саме старшинський загал з його інтелектуальним потенціалом та авторитетом визначав плани і перспективи діяльності лицарського товариства. Козацькі очільники представляли його у відносинах із державними урядовцями та іноземними володарями, організовували Військо Запорозьке у військові експедиції. Водночас слід враховувати ставлення до козацтва влади Речі Посполитої. Після Люблінської унії 1569 р. в офіційній документації фігурували виключно реєстровці або ж ті, кого взяли до війська на час чергових військових кампаній. В епістолярній спадщині магнатів та шляхти козаки часто називалися хлопами й черню. Тому розгляд верхівки козацького війська вимагає копіткої роботи з виявлення, відбору та систематизації наявних документальних свідчень. Такий підхід дасть змогу ґрунтовніше репрезентувати провідну роль козацької еліти в українському суспільстві ранньомодерної доби.

Життєписам окремих представників козацької старшини присвячено низку розвідок, зокрема Івана Крип'якевича, Валерія Смоля та Валерія Степанкова, Петра Саса (Крип'якевич І.П., 1990, Смолій В., Степанков В., 1995, Сас П.М., 2006, 2012). Ширше їхнє коло представлене у збірниках (Володарі гетьманської булави, 1995, Полководці Війська Запорозького, 1998, 2004). Проте автори лише інколи принагідно звертали увагу на походження козацьких очільників.

Метою статті є з'ясування джерел формування козацької старшини в Україні другої половини XVI — середини XVII ст.

Фактичний поділ козацтва на два прошарки — старшину і рядових — простежується вже з середини XVI ст. як у середовищі тих, хто був на королівській службі, так і в запорозькій громаді. Цей час інколи називають «аристократичним», коли у козацьких лавах перебували українські та польські князі й пани, а особливо молоді представники шляхти, які відповідно до тодішніх лицарських ідеалів прагнули пройти школу загартування, оволодіти бойовою майстерністю, показати свою вдачу. Сучасник подій відзначав: «Наші частіше ходили в татарські Поля на козацький промисел, ніж татари до нас. За короля Августа в руських областях було достатньо підприємливої і милої молоді, з якою татарам було багато тяганини, бо доводилось від неї відбиватися. Серед неї знаходились Сенявські, Струсі, Гербурти, Претвич, Замоїський, Потоцький, Влодек, князі Вишневецькі, Збараські, Заславські, Корецькі,

Ружинські та інша знать, а також не мало шляхти; вони рідко сходили з Полів» (Стороженко А.В., 1904. С. 22).

Немає сумніву, що вищих щаблів козацької ієрархії досягали переважно люди, які, крім природних даних, мали ще й специфічний набір необхідних чинників: освіченість, відповідний рівень культури, матеріальний стан, що значною мірою визначалося походженням. З виникненням козацького реєстру до його верхівки, як правило, входили представники шляхетського стану — Ян Бадовський, Федор Дід, Іван Головач, Войтех Чоновицький, Ян Оришовський. В наступні десятиріччя старшина Війська Запорозького поповнювалася й вихідцями з інших соціальних верств, хоча шляхтичі завжди становили значний її відсоток. Так, на чолі козацького посольства до короля Стефана Баторія 1576 р. означені виключно шляхтичі Іван Сіверний, Федір Захвостий, Семен Поховський і Марко Вінницький¹. У війні проти Московського царства також відзначилися козацькі очільники шляхетського походження Іван Новельський, Корній Перевальський, Гаврило Біруля, Федір Кишевич, Григорій Челуна, Костянтин Величко (Стороженко А.В., 1904. С. 85). Характеризуючи суспільне становище козацької старшини в кінці XVI — першій половині XVII ст., Василь Гришко, зокрема, писав: «І тоді в апараті козащини мали бути люди, що відповідали за її господарчо-військову організацію, що мусіли вдаватися і до побирання стацій на користь козаків, як оборонців краю, з сільського населення. І тоді вже постала межа, що відграничувала не тільки селянство від військового аристократизму, а й рядові козацькі маси. Тоді ще в лавах козацьких жила і діяла верхівка, що становила хребет військової адміністрації і що вела своє господарство, користуючись і працею своїх підданих. Тоді ще серед козаків витворилась її заможніша й культурніша верхня верства» (Гришко В., 1948. С. 41).

Для з'ясування джерел походження козацької старшини перспективним є застосування методу просопографії, тобто висвітлення біографій найтипівіших репрезентантів цього осередку в той чи інший період. Йдеться про походження, майнове становище, заняття, стиль поведінки, знакові звершення у вітчизняній історії. На жаль, джерел, на яких можна було б простежити старшинську верству серед запорожців, що не перебували на королівській службі, практично не збереглося.

¹ Źródła dziejowe / ed. A. Jabłonowski. Warszawa, 1881. T. 9. S. 80.

Одним із перших козацьких поводитирів був виходець із української князівської родини Дмитро Вишневецький. Її генеалогічне коріння сягає до сина великого князя литовського Ольгерда Гедиміновича-Корибута, який був правителем Чернігово-Сіверщини. Нащадкові останнього, брацлавському і кременецькому намісникові Федору, належали маєтності поблизу міста Збараж на Поділлі. Там же наприкінці XV ст. і сформувалися дві княжі гілки — Збараських та Вишневецьких — з «отчинним» володінням Вишневецем. Під час перепису польсько-литовського війська 1528 р. князь Іван Вишневецький фігурує поряд із трьома своїми братами як землевласник середньої руки, адже виставив усього 14 озброєних вершників. Він мав двох дочок і чотирьох синів: Дмитра, Сигізмунда, Андрія і Костянтина. Старшому з них, Дмитрові Вишневецькому, судилося стати помітною постаттю в українській історії.

Вперше ім'я князя в документах згадується під час ревізії Кременецького замку 1545 р., який він разом із братами утримував у належному порядку. Згодом Дмитро Вишневецький обійняв посаду черкаського і канівського старости, на якій головним обов'язком був захист південних кордонів держави. В цей час грабіжницькі ватаги з причорноморських степових орд регулярно здійснювали набіги на українські землі. У записці барського старости Бернарда Претвича на сейм 1550 р. йдеться про успішні походи проти татар досвідчених ватажків, а також тих, хто віднедавна «почав вправлятися в лицарській службі», зокрема, й князя Дмитра Вишневецького (Сергійчук В., 1995. С. 8–9). Його власний штандарт — срібний хрест, золотий півмісяць і зірка на малиновому полі — передався в майбутньому на знамена запорозького козацтва.

До активної боротьби зі степовими кочівниками князя спонукали особисті мотиви. Сімейство двоюрідного брата князя Федора Вишневецького у 1549 р. потрапило у полон до ординців в Перемичку, про що зафіксовано в «Хроніці» Марціна Бельського: «Того року татари наприкінці вересня вчинили великі шкоди в руських землях. Облягли замок у Перемичку, в якому князь Вишневецький утримався не зміг, піддався з дружиною татарам. А коли він із замку вийшов, решта його людей продовжувала мужньо боронитися, але татари, приступ учинивши, замочок спалили і всіх у неволю забрали»². Очевидно й поїздка князя до Стамбула 1553 р. була зумовлена прагненням звільнити рідню з полону.

На початку 1550-х років провід у боротьбі з ординцями переходить до рук Дмитра

Вишневецького. Прізвище князя постійно фігурувало у татарських і турецьких скаргах до литовського уряду, який знайшов спільну мову з козаками. І це не випадково, адже спосіб життя на степовому порубіжжі, де людина щомиті мусила перейти від спокою до війни, покладаючись лише на власну мужність, вимагав специфічних форм соціального групування, не схожих на ті, що були вироблені інституціями стабільного світу. То ж і поява яскравої харизматичної особистості князя-лицаря сприяла консолідації розпорошених козацьких ватаг в організоване військове товариство.

Створення твердині за дніпровими порогами стало можливим завдяки енергійній діяльності Дмитра Вишневецького. Фортеця постала на одному з дніпровських островів Запорожжя. Її місцезнаходження до сьогодні залишається дискусійним. Водночас свідчення про призначення Хортицького замку як форпосту боротьби з татарськими кочівниками та запобіжника походів козаків на татарські улуси подає грамота короля Сигізмунда II Августа (1548–1572) Дмитру Вишневецькому 1557 р. (Яворницький Д.І., 1990. С. 19–20).

Не одне покоління істориків зупинялося перед дилемою правомірності ототожнення Хортицького замку з першою Запорозькою Січчю. Незважаючи на нові наукові відкриття, ця проблема і сьогодні залишається дискусійною. Твердиня на Дніпрі, очевидно, відповідала тогочасним традиціям фортифікаційних архітектурних комплексів. До складу гарнізону входили, крім козаків, представники військово-службової людності: бояри, слуги, драби. Разом з тим проживання єдиною громадою в специфічних умовах південного порубіжжя сприяло зародженню своерідної військово-політичної організації запорозького товариства, її моделі. Як слушно зауважив Михайло Владимирський-Буданов, Хортицька фортеця була гніздом «низової вольниці, яка стала згодом зерном майбутньої Січі» (Владимирський-Буданов М.Ф., 1891. С. 168). Цілком прийнятним є також твердження Михайла Грушевського, який у статті, присвяченій історичним заслугам Дмитра Вишневецького, назвав князя «духовним батьком нової української плебейської республіки» (Грушевський М., 1909. С. 139). Звідси логічним є висновок про те, що Хортицький замок став своерідним прототипом козацького укріплення, яке, утвердившись на о. Томаківка у 80-х роках XVI ст., дістало назву Запорозької Січі.

Серед славетних запорозьких ватажків помітно вирізняється фігура гетьмана Петра Сагайдачного. Рік його народження невідомий, але окремі біографічні дані знаходимо у «Віршах на жалісний погреб шляхетного лицаря Петра Конашевича-Сагайдачного», написаних ректором

² Kronika Marcina Bielskiego / wydanie Kazimierza Józefa Turowskiego. T. 2. Sanok, 1856. S. 1115.

Київської братської школи Касіяном Саковичем³. Виходець з православної шляхетської родини села Кульчиці, що на Самбірщині, Сагайдачний здобув освіту в Острозькій школі. Її прогресивні традиції справили благодатний вплив на формування світогляду і вибір життєвого шляху молодого шляхтича. Однак цивільна служба не припала до душі талановитому юнаку і він віддав перевагу лицарському ремеслу.

На Запорозжжі Петро Сагайдачний досить швидко здобув авторитет, беручи участь у військових експедиціях січовиків та обирався кошовим отаманом. Під його проводом запорожці здійснювали успішні морські походи на турецькі фортеці Кафу, Ізмаїл, Кілію, Синоп, Трапезунд (Сас П.М., 2006. С. 212). Згодом Сагайдачний вступив на королівську службу й між 1610 і 1613 рр. вперше обирався старшим реестру. Успіхами у військових справах Петро Сагайдачний дав відчутти властям силу козацтва і його необхідність для держави. Польський полководець Якуб Собеський зазначав: «Завжди вірний королю і Речі Посполитій, він був суворим у справі придушення козацького свавілля; часто навіть не роздумуючи, карав смертю за найменші провини; свої недолюблювали його за це і неодноразово волею більшості він ледве не був позбавлений верховного проводу запорозьким військом. До заботності ревнивий прихильник православного обряду, він був затятим ворогом тих, хто переходив у лоно римської церкви; все це давало привід його противникам до самої його смерті тримати в підозрі його відношення до Речі Посполитої»⁴.

Прагнення добитися прихильності Сигізмунда III (1586–1632) для поліпшення становища православних в Україні стало визначальним у рішенні Петра Сагайдачного вирушити в експедицію до Москви восени 1618 р. на допомогу королеви Владиславу. На чолі 20-тисячного загону козаків гетьман оволодів Путивлем, Лівнами, Єльцем і розгромив царське військо під Серпуховом. Про облогу Москви документальних свідчень майже не збереглося. Лише в одному з російських літописів йдеться про те, що під час штурму Кремля 1 жовтня, «тих литовських людей від міста відбивши, гетьман відступив і знову став табором» (Максимович М., 1876. С. 362). Переговори між Владиславом і царськими посланцями завершилися підписанням Деулінського перемир'я 1 грудня 1618 р., згідно з яким королеви відмовився від московського

престолу, а до складу Речі Посполитої відійшли Смоленська земля та Чернігово-Сіверщина.

Восени 1620 р. за участю Петра Сагайдачного відбулося відновлення православної церковної ієрархії, яка занепала після Берестейського собору. Єрусалимський патріарх Феофан висвятив п'ятьох єпископів на православні кафедри, а ігумена Михайлівського Золотоверхого монастиря Йова Борецького — у сан митрополита київського і галицького. Ця подія призвела до загострення відносин між польсько-шляхетським урядом і козацтвом. Однак загроза турецької агресії після поразки кваліфікованого війська на Цецорських полях змусила короля знову звернутися по допомогу до Петра Сагайдачного.

Більше місяця тривали бої під Хотином (1621), внаслідок яких військо султана Османа II зазнало значних втрат. Вирішальна роль у відсічі турецької експансії належала українським козакам, слава про яких, за словами сучасника, «поширилася далеко серед різних народів»⁵. В одній із битв Петро Сагайдачний був тяжко поранений. Перебуваючи на лікуванні в Києві, він заповів своє майно на освітні й благодійні цілі.

Коріння шляхетської родини Сулим також походить із західноукраїнського регіону. У XVI ст. вони володіли маєтностями в Кременецькій волості на Волині, а в 1577 р. Георгій Сулима обіймав посаду кам'янецького мечника (Каманин І.М., 1894. С. 89). З часом бачимо Михайла Сулиму серед засновників нових поселень на Подніпров'ї. Очевидно, саме в с. Рогощі Любецького староства в його сім'ї й народився син Іван⁶, якому в майбутньому судилося здобути гетьманську булаву.

Молоді роки Івана Сулими проходили традиційно для людини його стану. Одержавши певну освіту, він пішов на службу до Станіслава Жолкевського. За історичними джерелами в 1615 р., Сулима згадується управителем магнатських маєтків на Переяславщині, де й одержав у нагороду села Лебедин, Кучаків та Сулимівку. Однак у наступні роки його життя різко змінюється. Можливо, через конфлікт з Жолкевським Іван Сулима опинився на Запорозжжі й вступив до січового товариства.

Після загибелі гетьмана Михайла Дорошенка восени 1628 р. на козацькій раді запорожці вручили булаву досвідченому Івану Сулимі. Як і попередник, він неодноразово очолював походи до Криму, боровив південне прикордоння від татарської агресії. Водночас ім'я Івана Сулими більш відоме завдяки виступу в 1635 р. проти утвердження польського панування в Україні. Повідомлення про цю подію швидко поширилося

³ Сакович К. Вірші на жалісний погреб шляхетного лицаря Петра Конашевича-Сагайдачного. *Українські гуманісти епохи Відродження*. Ч. 2. Київ, 1995. С. 231–249.

⁴ История Хотинського походу Якуба Собесского. *Мемуари, относящиеся к истории Южной Руси*. Вып. 2. Киев, 1898. С. 60.

⁵ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Archiwum Radziwiłłów II (далі — AGAD. AR). Spr. 1161. S. 4.

⁶ Сулимовский архив: Семейные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей XVII–XVIII вв. Киев, 1884. С. IV.

не лише в межах Речі Посполитої. Зокрема, паризька «La gazette» вмістила цілу статтю про подвиг запорозького лицаря (Наливайко Д.С., 1972. С. 47). І це не випадково, адже в Європі точилася Тридцятилітня війна (1618–1648), і представники ворогуючих сторін намагалися залучити на свій бік українське козацтво.

На початку серпня запорожці штурмом оволоділи Кодацькою фортецею і знищили урядовий гарнізон. За наказом Сулими дерев'яні споруди були спалені, а вали зруйновані. Після цього козаки повернулися на Запорожжя і протягом кількох місяців утримували оборону на одному з дніпровських островів. Зрештою Іван Сулима був схоплений прихильниками угоди з властями і відправлений до Варшави. За рішенням сейму гетьмана і трьох його сподвижників стратили на центральній площі столиці Речі Посполитої. Справу Івана Сулими продовжили його сини Степан, Северин і Федір у роки Визвольної війни.

Виходець з остерського боярства Яків Острянин часто трапляється в літературі під іменем Яцька, Степана, Стефана. Цілком ймовірно здається перша згадка про нього за 1621 р., зважаючи на традицію спільних дій запорожців та донських козаків проти турок і татар. Посланець московського царя Михайла Федоровича (1613–1645) боярин Семен Опухтін, прибувши з Дону, розповідав у Посольському приказі про морський похід донського отамана Василя Малигіна із запорожцями, очолюваними Сулимою, Шилом та Яцьком⁷. Участь Якова Острянина в експедиціях запорожців дала йому змогу здобути не лише військовий досвід, але й авторитет серед січового товариства. Тому закономірно, що послами Війська Запорозького до Варшави 1625 р. були Яків Острянин, Ілляш Федорович і Дацько Гордієнко (Грушевський М., 1995. С. 528). Як це траплялося і раніше, вирішення українських справ сейм переніс на майбутнє, що стало однією з причин козацького повстання під проводом гетьмана Марка Жмайла в 1625 р. Вірогідність участі в ньому Якова Острянина досить реальна, оскільки головну рушійну силу становило реєстрове козацтво.

Під час Смоленської війни (1632–1634) полк Якова Острянина діяв на території Московської держави в районі Білгорода, Севська і Валуйок. По її завершенні козацький провідник остаточно осів поблизу Полтави у межиріччі Ворскли і Коломака. Іван Іскра, онук Якова Острянина, продаючи частину своїх земель, зробив запис (1678) у полтавському уряді: «Дід мій, славной пам'яті небіжчик Яцько Острянин передав небіжчику моему Івану Іскре Ковжижу з лісом, з сіножатями, з плесами» (Очерки малороссийских

фамилий, 1875. С. 302). Вартість маєтності оцінювалася в 400 польських злотих. Поблизу Ковжижа Якову Острянину належало й урочище Соколинний Байрак. У сім'ї Якова зростало два сини — старший Іван і молодший Йосип.

Влітку 1637 р. на Подніпров'ї спалахнуло козацьке повстання під проводом гетьмана Павла Бута. Один із загонів, що діяв поблизу Полтави, очолював Яків Острянин. За участь у виступі його родинні маєтності на Київщині передавалися у володіння польського шляхтича Мацея Доманського⁸. Наступного року повстання під керівництвом Острянина охопило все Подніпров'я і Лівобережжя. Проте з великими зусиллями влади вдалося його придушити, а козацький провідник відійшов на територію Московської держави⁹.

Вступивши на царську службу, Яків Острянин заснував містечко Чугуїв на рубежі зі степом і вів боротьбу проти татарських кочівників. Разом з тим запорожцям важко було вжитися з бюрократією московських воевод¹⁰. Внаслідок міжусобної боротьби навесні 1641 р. Яків Острянин загинув, а козаки повернулися в Україну. Син Іван поселився поблизу Полтави, де очолював козацьку сотню в роки Визвольної війни. Онуки гетьмана Іван та Захарій досягли вищих старшинських урядів відповідно як соратники Івана Мазепи та Семена Палія.

До козацької еліти Війська Запорозького належали представники родини Федоровичів — овруцьких ординських слуг, а потім замкових зем'ян, за якими було визнано шляхетство. Гурко, Юхно та Іван Федоровичі фіксуються в джерелах кінця XV ст.¹¹. У 1516 р. Гурко, як слуга князя Костянтина Острозького, одержав маєтність у довільне володіння¹². В описі Овруцького замку 1545 р. серед замкових слуг фігурує Фетист Федорович¹³. Козацький полковник Сасько (Сашко) Федорович у ролі посла запорожців їздив з Еріхом Лясотою (1594) до німецького імператора Рудольфа II (1576–1612)¹⁴, відзначився також як сподвижник Семерія Наливайка та Григорія

⁸ Там само. С. 102.

⁹ Воссоединение Украины с Россией... С. 225.

¹⁰ Центральний державний історичний архів України у Києві (далі — ЦДІАК України). Ф. КМФ. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 1–2.

¹¹ Древний помянник Киево-Печерской Лавры (конца XV и начала XVI столетия). Чтения в историческом обществе Нестора-летописца (далі — Чтения ИОНЛ). Кн. 6. Приложение. Киев, 1892. С. 51, 78.

¹² ЦДІАК України. Ф. 840. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 48.

¹³ Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов, учрежденной при Киевском, Подольском и Волыном генерал-губернаторе (далі — Архив ЮЗР). Киев, 1867. Т. 1, ч. 4. С. 41.

¹⁴ Лясота Еріх. Щоденник. Жовтень. № 10. 1984. С. 108.

⁷ Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в 3-х томах / ред. П.П. Гудзенко и др. Т. 1. Москва: Изд-во АН СССР, 1954. С. 24.

Лободи¹⁵. У поході під Хотин (1621) один із козацьких полків очолював Тиміш Федорович¹⁶, а посланцем до Варшави від реєстрового війська (1625) виступає Ілляш Федорович. Свідками на копному суді Овруча (1629) виступали бояри Онуфрій і Гнат Федоровичі¹⁷. Тарас зафіксований тоді ж літописцями корсунським полковником¹⁸. Навесні 1630 р. він очолив козацьке повстання на Подніпров'ї. Завдяки широкій агітації гетьману Тарасу Федоровичу вдалося мобілізувати на боротьбу проти коронного війська десятки тисяч осіб. Вперше в козацьких універсалах поряд із традиційними становими вимогами містилися заклики до ліквідації уніатства й католицизму в Україні. Силою зброї коронному гетьману Станіславу Конецпольському не вдалося зламати опір повстанців під Переяславом. Переговори між ворогуючими сторонами завершилися компромісною угодою¹⁹. Основою взаємовідносин між урядом і реєстровим військом залишався Куруківський договір. Тарас Федорович не погодився на такі умови й з частиною козаків повернувся на Запорожжя.

Свідчення про подальшу долю Тараса Федоровича скупі й фрагментарні: на козацькій раді поблизу Канева (1635) він виступав із закликом до повстання і навіть їздив на Дон по підтримку. Білгородський воєвода Афоній Тургенев сповіщав у червні про від'їзд Тараса Федоровича до Москви, «щоб цар велів селитися на своїй землі»²⁰. За словами літописця, він брав участь у всіх козацьких справах «і упокоївся спокійно». Цьому свідченню можна довіряти як винятковому випадку, зафіксованому сучасником, оскільки життя козацьких ватажків переважно закінчувалося трагічно. Тим часом лише в Канівському полку (1649) до козацького реєстру були вписані Степан, Данило, Василь, Марко і Остап Федоровичі²¹.

Вищі уряди, серед бувших на державній службі, вже з 80-х років XVI ст. обіймали вихідці із шляхетської родини Кулаг. Захар відзначився у битвах проти кримських татар разом із Михайлом Ружинським та Богданом Микошинським, а Оліфер Кулага записаний отаманом козацького війська, яке повернулося

з московської експедиції (1581)²². Очевидно, нащадок одного з них в 1631 р. був обраний старшим реєстру. У вересні він повідомив коронного гетьмана Станіслава Конецпольського про прибуття в Україну послів шведського короля Густава-Адольфа II (1611–1632) з пропозицією до Війська Запорозького виступити у складі антигабсбурзьких сил на території Австрії (Крип'якевич І.П., 1914. С. 111). Наближалася війна з Московією, і тому польські власті перешкодили місці скандинавських посланців.

Родовід соратника гетьмана Петра Сагайдачного Оліфера Голуба, який впродовж 1622–1624 рр. обіймав посаду старшого реєстру, бере початок на Волині. Цілком імовірно, що й Іван Голуб, зафіксований у тарифі подимного Волинського воеводства (1629) як служилий шляхтич, мав прямий стосунок до козацького ватажка (Баранович О.І., 1930. С. 43). Останні свідчення про запорозького полковника Оліфера належать до часу Смоленської війни. До речі, немало спільного в його долі з іншим козацьким гетьманом Михайлом Дорошенком. Учасник Хотинської битви Дорошенко з 1625 по 1628 рр. був старшим реєстрових. Відзначився у боротьбі проти татар, а загинув під час одного з походів до Криму²³. Онук Михайла Дорошенка Петро в 1665 р. здобув булаву гетьмана України.

Старшинський контингент Війська Запорозького значною мірою поповнювався представниками замкових зем'ян та бояр Північної Київщини. Серед них вихідці з Любеча — Семаківичі, Гладкі, Тупичі, Пушкарі, Жуки, а також старші реєстру Григорій Чорний (1629–1630), Василь Томиленко (1636–1637), Сава Кононович (1637). До речі, про матеріальне становище старшини яскраво свідчить, зокрема, запис, здійснений переяславським міським писарем Григорієм Билькевичем від 28 січня 1637 р., про продаж полковником Війська Запорозького Савою Кононовичем кам'яного будинку міщанину Кирилу Огрязку за 500 польських злотих²⁴. Остерські та овруцькі зем'яни-ленники в козацькому житті представлені родинами Вешняків, Пашин, Шумейків, Тетерь, житомирські — Заньковичів, Зубовичів, Андрієвичів, Шавул, київські — Прокоповичів, Хомичів, Медведовських, Яблоновських, Мух (Яковенко Н.М., 2008. С. 275). Очевидно, до киян належав і рід Кизимів. У грамоті Бориса Годунова до Криштофа Косинського (1593) серед представників посольства до Москви

¹⁵ Listy Stanisława Żółkiewskiego 1584–1620. Kraków, 1868. S. 61–64.

¹⁶ Джерела до історії України-Руси / зібрав і видав І. Крип'якевич. Т. 8. Львів, 1908. С. 250.

¹⁷ Архив ЮЗР. Т.1. Ч. 4. Киев, 1867. С. 76.

¹⁸ Російська державна бібліотека. Відділ рукописів. Ф. 152. Спр. 32. Арк. 94.

¹⁹ AGAD. AR II. Spr. 1517. S. 1–2.

²⁰ Російський державний архів давніх актів. Ф. 210. Оп. 1. Приказний стіл. Столп. 99. Арк. 7.

²¹ Реєстр Війська Запорозького 1649 року / упоряд. О.В. Тодійчук. Київ: Наукова думка, 1995. С. 97, 99, 107, 110.

²² Źródła dziejowe / ed. A. Jabłonowski. Warszawa, 1894. T. 20. S. 155.

²³ Сведения о походе в Крым Михаила Дорошенка. Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. 1898. Вып. 2. С. 165.

²⁴ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Ф. 2. Спр. 20869. Арк. 1.

згадується козацький старшина Кизим (Леп'явко С., 1995. С. 62). У ранзі сотника брав участь у Хотинській війні Богдан Кизим. Йому ж Петро Сагайдачний доручив супроводжувати єрусалимського патріарха Феофана до кордону Речі Посполитої з Османською імперією. Богдана Кизима бачимо й серед ватажків повстанців у 1630 р. Для боротьби проти коронного війська в 1637 р. він очолив 4-тисячний загін поблизу Києва. Водночас бойові рейди по Лівобережжю здійснював його син Кизименко²⁵. Можливо, це той самий Матвій Кизименко, учень Київської братської школи, який виголосив у квітні 1622 р. один із віршів Касіяна Саковича пам'яті Петра Сагайдачного²⁶. Полонених Богдана Кизима з сином польний гетьман Миколай Потоцький спеціально привіз до столиці воеводства. У присутності великої кількості киян вони були страчені на Замковій горі.

З дрібного боярства та зем'ян-ленників походили козацькі родини Байбузів, Волевачів, Ворон, Івановичів, Кліш, Мокієвських, Рубців, Виговських. Найдавніші свідчення про представників останньої сягають кінця XV ст., а саме Виговського-Лучича і Виговського-Давидовича²⁷. Король Сигізмунд I (1506–1548) в 1541 р. надав землю Скочковську у Вигові овруцьким зем'янам Лучичам для виконання ними земської служби. Права на землеволодіння були підтверджені їм наступними правителями в 1546 та 1611 рр.²⁸ Служилий шляхтич Овруцького повіту Остап Виговський згадується в 20-х роках XVII ст. При Богдану Хмельницькому його сини Данило і Костянтин здобули полковницькі посади, а Федір відзначився як козацький дипломат (Мицик Ю., 2004. С. 6). Проте найвідомішим із родини став Іван. Він здобув освіту, ймовірно, у Київській братській школі, оволодів кількома іноземними мовами. З кінця 20-х років XVII ст. служив писарем у луцькій міській канцелярії, ведучи одночасно й адвокатську практику²⁹. Згодом продовжував працювати в київському гродському суді. Коли розпочалася Визвольна війна, Іван Виговський перебував у війську коронного гетьмана Миколая Потоцького. Після Корсунської битви (1648) він потрапив у полон до повстанців, де дав присягу вірно служити козацькому гетьману. Вже наступного року Іван Виговський став генеральним писарем Війська Запорозького. Саме в генеральній канцелярії народжувалися важливі рішення, які разом із військовими перемогами

визначали долю молодої держави. Восени 1657 р. козаки обрали Івана Виговського наступником Великого гетьмана.

Характерний шлях до гетьманської булави пройшов і Богдан Хмельницький. Виріс він у сім'ї чигиринського зем'янина, який перебував на службі Яна Даниловича. В одному з українських літописів вказується навіть на канцелярську роботу Михайла Хмельницького при дворі магната. Однак ширше відоме його заняття осадництвом на Подніпров'ї. Поблизу Чигирини Михайлу Хмельницькому належав хутір Суботів. Син Богдан здобув добру освіту у Львівському єзуїтському колегіумі (Крип'якевич І.П., 1990. С. 42–43). Разом з батьком, очевидно в ролі пахолка магната, оскільки реєстрові козаки не залучалися до експедиції, він виступив у складі коронного війська до Молдови на Цецорські поля (1620). Михайло Хмельницький загинув у битві, а син Богдан потрапив до турецької неволі, звідки лише через два роки повернувся до Суботова. Польський шляхетський історик Веспасіан Коховський називав Богдана Хмельницького сподвижником Тараса Федоровича³⁰. Документальні свідчення про це відсутні, хоча цілком можливо, що вже з початку 1630-х років Хмельницький вступив на королівську службу. Ця теза має реальне підґрунтя, адже за незначний період козаки не обіймали провідні посади в реєстрі. У грудні 1637 р. Богдан Хмельницький підписав акт капітуляції під Боровицею як військовий писар³¹.

Виступаючи представником Війська Запорозького, він проявив неабиякі дипломатичні здібності у стосунках з властями. Ординацією 1638 р. посада військового писаря була скасована. Згідно з Маслоставською комісією Богдан Хмельницький мусив задовольнитися становищем чигиринського сотника. У наступне десятиріччя він, як і більшість реєстровців, зазнавав утисків від властей, зокрема чигиринського старости Даніеля Чаплинського³². Конфлікт з останнім став приводом до втечі на Запорожжя. На початку 1648 р. козаки вручили своєму провіднику гетьманську булаву. Очоловши повстанське військо, Богдан Хмельницький повів успішну боротьбу проти іноземного панування, заклавши основи відродженої Української держави.

Зрештою, говорячи про вихідців зі шляхти серед козацької старшини, слід пам'ятати про досить складну структуру цього соціального прошарку. Яскраву характеристику тих, хто з самого початку приєднався до війська Богдана Хмельницького,

²⁵ Dyariusz transakcyi wojennej między wojskiem koronnem i zaporoskiem... przez ojca Szymona Okolskiego. Kraków, 1858. S. 70.

²⁶ Сакович К. Вірші на жалісний погреб... С. 244.

²⁷ Древний помянник. С. 44.

²⁸ Архив ЮЗР. Т. 1. Ч. 3. С. 314–320.

²⁹ Архив ЮЗР. Киев, 1883. Т. 6, ч. 1. С. 615–617.

³⁰ Kochowski Wespazian. Annalium Poloniae ab obitu Vladyslaw IV. T. 1. Cracoviae, 1688. S. 270.

³¹ Dyariusz transakcyi wojennej między wojskiem koronnem i zaporoskiem... S. 68.

³² Літопис Самовидця / видання підготував Я.І. Дзира. Київ: Наукова думка, 1971. С. 47.

подав історик Вячеслав Липинський: «по-перше, середньоземлянське “лицарство”, володіюче одним або щонайбільше кількома селами, що користає de jure з повноти політичних шляхетських прав, але de facto є гноблене під оглядом національним і підупадає в економічній боротьбі з лятифундіями... По-друге, середня і дрібна, напів-упривілейована шляхта, осаджена за воєнним правом. По-третє, т. зв. “неосіла” шляхта, позбавлений землі шляхетський пролетаріят, найрізномірніших категорій» (Липинський В., 1980. С. 117). Представники саме цієї соціальної верстви склали основу Війська Запорозького, зокрема серед полковників: Іван Богун, Іван Бруяка, Данило Виговський, Остап Гоголь, Петро Головацький, Михайло Громика, Григорій Гуляницький, Василь Дворецький, Петро Дзюк, Антон Жданович, Михайло Зеленський, Іван Креховецький, Михайло Криса, Михайло Кричевський, Іван Кунцевич, Григорій Лесницький, Станіслав Морозивицький, Данило Нечай, Іван Нечай, Павло Тетеря, Адам Хмелецький, Павло Хмельницький, обозний Іван Чернята, осавули Михайло Лучченко і Дем'ян Лисовець, суддя Самійло Зарудний (Крип'якевич І., 2021. С. 117–119). Вихідці із шляхетських родин обіймали й інші посади генеральної та полкової старшини.

Отже, впродовж другої половини XVI — середини XVII ст. джерела походження козацької старшини в Україні відзначалися різноманітністю, значною мірою залежали від існуючих історичних реалій. До цієї когорти, як правило, належали люди освічені, матеріально забезпечені та з відповідним рівнем культури. Із заснуванням реєстрового війська саме шляхетська молодь у дусі тогочасних традицій прагнула пройти школу лицарської майстерності на Запорозжі, а згодом вливалася до козацької верхівки. Серед них нерідко були й представники княжої верстви: Збаразькі, Заславські, Корецькі, Ружинські, Вишневецькі. Старшина поповнювалася й вихідцями з бояр та зем'ян, змушених шукати місця в соціальній структурі Речі Посполитої, — Семаковичів, Гладких, Тупичів, Пушкарів, Жуків, Байбузів, Волевачів, Ворон, Івановичів, Мокієвських та ін. Характер занять, етнічна належність, усталені цінності сприяли консолідації козацької верхівки в єдиний соціальний прошарок. Вагомими чинниками в цьому процесі стали також боротьба козацтва за відстоювання станових прав та підтримка православ'я перед засиллям уніатства й католицизму. Переважно дрібна та середня шляхта склали керівне ядро Війська Запорозького з початком Визвольної війни українського народу 1648–1657 рр.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

- Баранович О.І. Залюднення України перед Хмельниччиною. Київ, 1930. 155 с.
- Владимирский-Буданов М. Население Юго-Западной России от половины XV в. до Люблинской унии (1569 г.). Киев: Тип. Г.Т. Корчак-Новицкого, 1891. [2], II, 210 с.
- Гришко В. До суспільної структури Хмельниччини. *Записки наукового товариства Шевченка*. 1948. Т. 156. С. 7–60.
- Грушевський М. Байда-Вишневецький в поезії й історії. *Записки українського наукового товариства в Києві*. 1909. Кн. 3. С. 135–143.
- Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 7. Київ: Наукова думка, 1995. 627 с.
- Каманин И.М. К вопросу о козачестве до Богдана Хмельницкого. *Чтения Исторического общества Нестора-летописца*. 1894. Кн. 8. Отд. 2. С. 57–115.
- Крип'якевич І.П. Козаччина у політичних комбінаціях 1620–1630 рр. *Записки наукового товариства Шевченка*. Т. 117–118. Львів, 1914. С. 65–114.
- Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. Львів: Світ, 1990. 406 с.
- Крип'якевич І. Українська козацька держава і її творець Богдан Хмельницький. Львів: Апріорі, 2021. 247 с.
- Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. Чернігів: Сіверянська думка, 1996. 286 с.
- Липинський В. Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом Богдана Хмельницького. *Твори*. Т. 2. Філадельфія, Пенсильванія, 1980. 638 с.
- Максимович М. Сказание о гетмане Петре Сагайдачном. *Собр. соч.* Т. 1. Киев, 1876. С. 358–386.
- Мицик Ю.А. Гетьман Іван Виговський. Київ, 2004. 83 с.
- Наливайко Д.С. Відгомін боротьби українських козаків з шляхетсько-католицькою експансією наприкінці XVI і в першій половині XVII ст. у Західній Європі. *Середні віки на Україні*. 1972. Вип. 1. С. 40–60.
- Очерки малороссийских фамилий. Материалы для истории общества в XVII и XVIII вв., собираемые А.М. Лазаревским. *Русский архив*. 1875. Кн. 3. С. 297–308.
- Сас П.М. Петро Конашевич-Сагайдачний: молоді роки. Київ, 2006. 286 с.
- Сас П.М. Чесний рицар Петро Конашевич-Сагайдачний. Київ, 2012. 560 с.
- Сергійчук В. Дмитро Вишневецький. *Володарі гетьманської булави: історичні портрети*; авт. передм. В. Смолій. Київ: Варта, 1994. С. 7–25.

- Смолий В., Степанков В. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. Київ: Темпора, 1995. 622 с.
- Стороженко А.В. Стефан Баторий и днепровские козаки. Киев, 1904. 327 с.
- Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. Т. 2. Київ: Наукова думка, 1990. 558 с.
- Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). Київ, 2008. 469 с.

REFERENCES

- Baranovych, O. I. (1930). *Zaliudnennia Ukrainy pered Khmelnychchynoiu*. Kyiv [in Ukrainian].
- Hrushevskiy, M. (1909). Baida-Vyshnevetskiy v poezii i istorii. *Zapysky ukrainskoho naukovohto tovarystva v Kyievi*, 3, 108–139 [in Ukrainian].
- Hrushevskiy, M. (1995). *Istoriia Ukrainy-Rusy*. Vol 7. Naukova dumka [in Ukrainian].
- Hryshko, V. (1948). Do suspilnoi struktury Khmelnychchyny. *Zapysky naukovohto tovarystva Shevchenka*, 156, 7–60 [in Ukrainian].
- Kamanin, I. M. (1894). K voprosu o kozachestve do Bogdana Khmelnitskogo. *Chteniia v Istoricheskoi obshchestve Nestora-letopistsia*, 8(2), 57–115 [in Russian].
- Krypiakevych, I. P. (1914). Kozachchyna u politychnykh kombinatsiakh 1620–1630 rr. *Zapysky Naukovohto tovarystva imeni Shevchenka*, 117–118, 65–114 [in Ukrainian].
- Krypiakevych, I. P. (1990). *Bohdan Khmelnytskyi*. Lviv: Svit [in Ukrainian].
- Krypiakevych, I. (2021). *Ukrainska kozatska derzhava i yii tvorets Bohdan Khmelnytskyi*. Lviv: Apriori [in Ukrainian].
- Lazarevskii, A. M. (Comp.). (1875). Ocherki malorossiiskikh familii. Materialy dlia istorii obshchestva v 17 i 18 vv. *Russkii akhriv*, 3, 297–308 [in Russian].
- Lepiavko, S. (1996). Kozatski viiny kintsia 19 st. v Ukraini. Chernihiv: Siverianska dumka [in Ukrainian].
- Lypynskiy, V. (1980). Uchast shliakhty u velykomu ukrainskomu povstanni pid provodom Bohdana Khmelnytskoho [Participation of Nobility in the Great Ukrainian Revolution under the Command of Hetman Bogdan Khmelnytsky]. In L. Bilas (Ed.), *Collected Works* (Vol. 2) [in Ukrainian].
- Maksimovich, M. (1876). Skazanie o getmane Petre Sagajdachnom. In Maksimovich, M. *Collected Works* (Vol. 1, 358–386). Kiev [in Russian].
- Mytsyk, Yu.A. (2004). *Hetman Ivan Vyhovskyi*. Kyiv [in Ukrainian].
- Nalyvaiko, D.S. (1972). Vidhomin borotby ukrainskykh kozakiv z shliakhtsko-katolytskoiu ekspansieiu naprykinti XVI i v pershii polovyni XVII st. u Zakhidnii Yevropi. *Seredni viky na Ukraini*, 1, 40–60 [in Ukrainian].
- Sas, P. M. (2006). *Petro Konashevych-Sahaidachnyi: molodi roky*. Kyiv [in Ukrainian].
- Sas, P. M. (2012). *Chesnyi rytsar Petro Konashevych-Sahaidachnyi*. Kyiv [in Ukrainian].
- Serhiichuk, V. (1995). Dmytro Vyshnevetskiy. *Volodari hetmanskoii bulavy*, 7–25 [in Ukrainian].
- Smolii, V., Stepankov, V. (1995). *Bohdan Khmelnytskyi. Sotsialno-politychnyi portret*. Kyiv: Tempora [in Ukrainian].
- Storozhenko, A. V. (1904). *Stefan Batorii i dneprovskie kozaki*. Kiev [in Russian].
- Yakovenko, N. M. (2008). *Ukrainska shliakhta z kintsia XIV do seredyny XVII st. (Volyn i Tsentralna Ukraina)*. Kyiv: Krytyka [in Ukrainian].
- Yavornytskyi, D. I. (1990). *Istoriia zaporozkykh kozakiv* (Vol. 2). Kyiv: Naukova dumka [in Russian].
- Vladimirskii-Budanov, M. F. (1890). Naselenie Yugo-Zapadnoi Rossii ot vtoroi poloviny XV v. do Lyublinskoi unii (1569 g.). Kiev, Tipografiia G. T. Korchak-Novitskogo, 1891, [2], II, 210 p. [in Russian].

Дата надходження статті до редакції: 15.09.2023 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

Олексій Короткий,

асистент кафедри історії та філософії
Бердянського державного
педагогічного університету,
Бердянськ — Запоріжжя, Україна

e-mail: davidmartinandreaskorelli@gmail.com
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-6267-3321>

Oleksii Korotkyi,

Assistant Professor of the Department
of History and Philosophy,
Berdyansk State Pedagogical University,
Berdiansk — Zaporizhzhia, Ukraine

Створення арештантських рот морського відомства в Херсонській губернії

У статті досліджено хід та особливості формування арештантських рот морського відомства в Миколаєві в період 1825–1830 рр. Розглянуто джерела їхньої комплектації та роль у процесі урбанізації міста й розбудові Чорноморського флоту. Зроблено висновки про те, що арештантські роти були засновані з метою розбудови інфраструктури Миколаєва. Їх створення було частиною процесу милітаризації примусової праці, який відбувався в Російській імперії у першій половині XIX ст.

Ключові слова: арештанти, арештантські роти, Чорноморський флот, Миколаїв, адміралтейство.

The Creation of Arresting Departments at the Maritime Authority in Kherson Governance

The article examines the process of formation of arresting departments at the Maritime Authority in Mykolaiv. The reasons underlying the creation of maritime arresting departments and the difficulties that arose during their formation are analysed. In particular, it is found that the main reason was the need for cheap labor for the active development of Mykolaiv and the strengthening of the Black Sea Fleet. Sources of equipment and replenishment of the arresting companies, as well as their location and role in the process of Mykolaiv urbanization and the development of the Black Sea Fleet are studied. The detainees were mostly convicted military men who were transferred from other places of imprisonment to ensure the construction of important facilities of the city and the navy. A large part of the detainees was filled with beggars. The use of their work contributed to the development of the infrastructure of Mykolaiv as an important seaport. The management system of detention centers and their internal structure are also investigated. The detainees were at a low level of the social hierarchy, their rights were limited, and their activities were subject to strict military control. It is concluded that the arresting companies were founded in order to build the infrastructure of Mykolaiv, to meet the needs of the Black Sea Fleet and, in general, to militarize forced labor in the empire in the first half of the 19th century.

Key words: prisoners, arresting departments, Black Sea Fleet, Mykolaiv, Admiralty.

Правління Миколи I в Російській імперії було часом перших серйозних спроб реформувати традиційні для Східної Європи практики обмеження волі. Збільшення мобільності населення, злочинності та рух за тюремні реформи робили проблематичними функціонування заслання, що вимагало реорганізації карної системи. В цей час колонізаційні процеси Південної України створювали з регіону ефективне поле для експериментів з використання примусової праці. Продовжуючи рух на милітаризацію в поєднанні економічних потреб з військовою

дисципліною, що було апробовано в військових поселеннях, влада засновує на Півдні перші арештантські роти.

В історіографії відсутні комплексні дослідження з історії арештантських рот у Російській імперії, зокрема й морського відомства. Окремих питань історії арештантських рот на Півдні України торкалися у своїх дослідженнях П. Кравчук (2014), О. Губарь (2010), Т. Гончарук (2010) та О. Короткий (2020). Щодо історії формування арештантських рот морського відомства в Миколаєві, то їх вивчення обмежується краєзнавчими публікаціями, серед яких

можна виділити розвідку про тюремну Свято-Олексіївську церкву І. Гаврилова та Д. Оранського (2010).

Метою статті є аналіз формування арештантських рот морського відомства в Миколаєві в контексті мілітаризації підневільної праці в Російській імперії.

Перша половина XIX ст. була часом активної розбудови інфраструктури Південної України. Переслідуючи військовій торговельно-економічні цілі, Російська імперія переймалась облаштуванням міського простору, насамперед міст-портів, таких як Одеса, Херсон, Миколаїв. Величезна потреба в робочій силі не могла бути задоволена вільнонайнятими працівниками, адже зростання цієї верстви населення стримувалося існуванням кріпосного права. Особливо актуально ця проблема відчувалася в Північному Причорномор'ї, де міста були доволі малочисельні. Погіршувала ситуацію зі збільшенням населення наявність у регіоні закритих міст, в яких отримання статусу містянина було доволі обмеженим. Одним із таких міст був Миколаїв (Константинова В., 2004. С. 50). Тому влада постійно використовувала тут арештантів на міських роботах.

Наявність фортець та портів зумовлювала велику кількість військових і воєнізований характер адміністрування. Населення портового Миколаєва в період облаштування порту складалось переважно з дрібних чиновників, відставних морських чинів та інвалідів з їхніми сім'ями, а головна увага населення була прикута до корабельної верфі¹. Наявність у місті адміралтейства та значної кількості військових зумовили функціонування тут арештантських рот з великою кількістю в'язнів. У 1826 р. в місті налічувалось 16 арештантських рот числом 1920 осіб (Крючков Ю., 2008. С. 314). У 1822–1823 рр. у Миколаєві та хуторах проживало 10 931 осіб (Левченко Л., 2006. С. 143).

Підпорядковувались роти оберінтенданту Чорноморського флоту та портів. У 1825 р. було наказано сформувати з 2000 арештантів, які перебували в чорноморських портах, зокрема з цивільних злочинців і волюг, переданих туди з найближчих губерній, 15 арештантських рот для використання їх на адміралтейських роботах (Яневич-Яневский К., 1881. С. 233). У наступному році видається указ про створення арештантських рот морського відомства² та формування їх починається у Миколаєві.

¹ *Путеводитель и адрес-календарь города Николаева на 1869 год*. Николаев: Типография управления Николаевского порта, 1869. С. 5.

² *Полное собрание законов Российской империи*. Собр. 2: в 55 т. Т. 1. Санкт-Петербург: Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. С. 1011.

Арештантські роти морського відомства в Миколаєві в кількості 8 рот були сформовані з арештантів як самого міста, так і Херсону. 8-ма рота розміщувалась в редуті, а сім інших — в блокшивах — кораблях-тюрьмах³. Перші такі плавучі тюрми з'явилися в Миколаєві ще в 1807 р. Спочатку їх використовували для полонених турків, яких тоді в районі міста було понад 16 тис. (Крючков Ю., 2008. С. 260). Після зосередження в 1820-х роках кораблебудування в Миколаєві до міста відправляють старі кораблі з Херсону, що дало змогу розмістити в них велику кількість арештантів. Водночас це спричинило й погіршення умов утримання в'язнів, адже тиснява в корабельних тюрмах призводила до постійних хвороб і смертей (Асланбегов А., 1873. С. 42–44). Однак через брак адміністративних будівель розмістити велику кількість арештантів інакше було неможливо.

Дещо вирішити проблему з перенаповненням блокшивів мав споруджений за проектом архітектора Ф. Вунша морський острог (Крючков Ю., 2008. С. 303, 307, 466). Морський острог було збудовано 1828 р., розташовувався він неподалік адміралтейства, на перетині Одеської та Острожної (з 1835 р.) вулиць (Крючков Ю., 1997. С. 58). У 1858 р. острог був розширений за рахунок придбання нових приміщень, які використовувались для пересилки арештантів громадського відомства⁴. Однак, за спогадами М. Аркаса, блокшивами продовжували послуговуватися і пізніше — в 1840-х роках. Так, генерал-ад'ютант згадує про існування після 1842 р. корабля «Миколай», який стояв у кінці стрілки на річці Інгул і використовувався для утримання в'язнів (Денисов А., 1887. С. 26).

На початковому ж етапі існування арештантських рот у Миколаєві було два блокшиви — лінійний корабель «Бріен», споруджений 1813 р., і перероблений на в'язницю в 1826 р. парусний фрегат «Лілія» 1806 р.⁵ Обидва кораблі були побудовані в Херсоні та зрештою переведені в Севастополь і пізніше — в Миколаїв (Веселаго Ф., 1872. С. 458–459, 474–475). Таким чином, станом на 1826 р. — першу половину 1827 р. на двох судах постійно перебувало сім із восьми арештантських рот морського відомства, що приблизно мало дорівнювати 700 особам (з усіх 814 арештантів), за якими наглядало 3 офіцери⁶. За даними Ф. Веселаго, впродовж 1827 р. на блокшиви в Миколаєві було перетворено ще три кораблі, серед яких і був описаний М. Аркасом

³ Російський державний архів військово-морського флоту (далі — РДАВМФ). Ф. 89. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 9.

⁴ Державний архів Одеської області. Ф. 196. Оп. 13. Спр. 13. Арк. 1.

⁵ РДАВМФ. Ф. 89. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 20.

⁶ Там само. Арк. 21.

«Миколай», спущений на воду ще 1816 р. (Веселаго Ф., 1872. С. 461).

Причиною розподілу арештантів на тих, хто перебував в редуті, і тих, хто тіснився в блокшивах, було те, що деякі арештанти мали жінок, які воліли слідувати за своїми чоловіками в містя відбування ними покарання. Саме тому рота № 8 розміщувалась в редуті. Таким чином, наявність поряд дружин для арештантів морського відомства передбачала не тільки підтримку від них, але й можливість відбувати покарання в кращих умовах. Так, арештанта Івана Угланова перевели з блокшиву до редути «у зв'язку з прибуттям законної його дружини»⁷.

Той факт, що перебування в редуті було набагато кращим, привілейованим для в'язнів порівняно з блокшивами, ілюструє також випадок з арештантом Семеном Полновим, якого в 1827 р. бригадний командир за гарну поведінку рекомендував поселити в редуті, не викреслюючи, однак, зі списку своєї роти⁸.

Влада мала певні труднощі з укомплектуванням арештантських рот офіцерським складом. Про це свідчить той факт, що набирати офіцерів для рот доводилось аж з Харківської губернії. Зокрема, фельдфебелю Семену Самойлову довелося залишити в Харкові куплений в 1825 р. за 100 рублів будинок⁹, а підпоручик Самодуров з харківського гарнізону захворів у дорозі, добираючись до Миколаєва¹⁰.

Адміністративний корпус однієї арештантської роти морського відомства мав складатися з одного штаб- або оберофіцера, який був на чолі роти, йому підпорядковувались 16 унтер-офіцерів і один барабанщик. У кожній роті мало перебувати по 120 арештантів, кожні 8, 10 чи 12 з яких складали відділення. В одне відділення добирались засуджені за схожими злочинами. Поза тим арештанти одного батальйону поділялись на два розряди. Перший із них складали засуджені на певний термін до кріпосних робіт, а другий — волоцюги та біглий військового відомства. Волоцюги мали утворювати окрему роту в чисельності від 100 до 140 осіб. Ізоляція волоцюг в окрему роту була пов'язана, вірогідно, з існуванням думки про їхній згубний вплив на інших арештантів. Окрему категорію складали засуджені на довічне ув'язнення, які мали поділятися на відділення за опанованими ними ремеслами: каменярі, теслярі тощо¹¹.

Адміністративний склад арештантської роти мав слідувати не тільки за ізоляцією в'язнів та виконанням ними робіт, але й за тим, щоб

життя арештантів якомога точніше відповідало військовому укладу. Офіцери мали стежити, щоб в'язні були вимиті, підстрижені й побриті, «немов би знаходились на службі»¹². Командири рот мали слідувати й за тим, щоб арештанти не носили жодного одягу, окрім передбаченого положенням. Проте реальний стан справ свідчив про те, що саме цей припис систематично не виконувався і, перебуваючи на роботах у місті, арештанти, вдягнувшись у «партикулярний одяг», розчинялись серед поселенців, які працювали поряд¹³.

На етапі комплектування арештантських рот морського відомства виявилися й інші труднощі, зокрема боротьба між містами за арештантів. Вочевидь постійне використання підневільної праці арештантів для міських потреб призводило до певної залежності міст Херсонської губернії від такого трудового ресурсу. У 1827 р. під час формування військово-робочих рот Миколаєва було зроблено розпорядження Виконавчої експедиції про переведення всіх арештантів з Херсонського редути до Миколаєва. У відповідь на це Херсонська портова контора зауважувала, що має в арештантах велику потребу і прохала залишити в редуті 42 арештанти й на додачу до цих ще 10, які б ремонтували в адміралтействі та біля нього дороги, адже ті «після кожного дощу обов'язково потребують ремонту»¹⁴.

За свою роботу арештанти морського відомства отримували невеликі кошти, які до початку пенітенціарних перетворень видавались їм на руки. Проте в 1820-х роках держава починає боротьбу з такою традицією. Вже на самому початку формування арештантських рот морського відомства в Миколаєві командирі військово-робочого батальйону Бережнову було доставлено розпорядження про необхідність зберігання кормових коштів і коштів, зароблених арештантами, у казначействі для покращення стану самих рот¹⁵.

Укладались такі роти переважно з двох категорій арештантів — приписаних до морського відомства, які відбували покарання за кримінальні злочини, та цивільних, які були або покарані судом, або звинувачені у волоцюжництві¹⁶. Цивільні арештанти в військово-робочих ротах отримували дещо подвійний статус, адже, залишаючись фактично під цивільним відомством, мали не тільки підпорядковуватись у ротах військово-керівництву, але й карались за нові проступки військовим судом. Такий указ було видано на початку 1826 р., коли виявилось, що арештанти громадського відомства «віддають перевагу ув'язненню

⁷ РДАВМФ. Ф. 89. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 22.

⁸ Там само. Арк. 23.

⁹ Там само. Арк. 25.

¹⁰ Там само. Арк. 12.

¹¹ ПСЗРИ, 1830. С. 1011.

¹² Там само. С. 1012.

¹³ РДАВМФ. Ф. 89. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 2.

¹⁴ РДАВМФ. Ф. 89. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 8.

¹⁵ РДАВМФ. Ф. 89. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 1.

¹⁶ ПСЗРИ, 1830. С. 305–306.

в громадських тюрмах, де вони весь час ведення справи і збирання довідок утримуються в суцільній бездіяльності», а після покарання арештантськими ротами починають давати нові свідчення або в самих військово-робочих ротах чинять нові правопорушення, щоб повернутись до цивільної в'язниці на час нового слідства¹⁷. Незабаром це правило буде поширено і на арештантів морського відомства. Безпосередньою причиною такого указу стало звернення головнокомандуючого Чорноморським флотом Олексія Грейга, який вказував, що повернення арештантів до тюремних замків обтяжує цивільне відомство і вповільнює роботи Чорноморського департаменту¹⁸. Варто зауважити, що якщо саме звернення датувалось 1824 р., то схвальна резолюція по ньому була отримана лише у 1826 р. Це правило мало зачитуватися арештантам і в Миколаєві¹⁹.

Однією з основних причин цих масових спроб арештантів ухилитися від ув'язнення була, звісно, необхідність щоденної важкої праці. Якщо в цивільних в'язницях робота могла бути влаштована тільки у великих губернських тюрмах на 400 чоловік, як це, наприклад, було організовано в Одеському тюремному замку, то в менших тюремних замках жодної роботи для в'язнів не існувало.

Про початок роботи арештантів військово-робочих рот сповіщав барабанний бій, почувши який арештанти мали вишикуватись по своїх відділеннях в шеренги і ряди. За цим починалась перекличка, після завершення якої в'язні під проводом унтерофіцера і з супроводом конвою з кріпосного гарнізону відправлялись на роботу в місто, де перебували до вечора²⁰. Коли арештанти поверталися до острогу чи блокшивів, їх обшукували на предмет виявлення в них «шкідливих речей чи грошей»²¹.

Характер робіт, виконуваних арештантами, був різним. Однак найчастіше це було облаштування міської інфраструктури, наприклад розчистка фарватеру річки Інгул від 8 до 21 футів (Асланбегов А., 1873. С. 42), заниження берегу Південного Бугу для побудови мосту, побудова дороги на Варварівський міст (Лагошняк О., 2014. С. 29–30); арештанти рівняли пагорби, розбирали старі будівлі (Там само. С. 29–30, 63). Коли флот очолював А. Грейг, який особливо піклувався про офіцерський склад та здоров'я військових, арештантів почали використовувати і на вальових роботах, де вони замінили військові команди (Асланбегов А., 1873. С. 45; Левченко Л., 2006. С. 63).

Ще масштабнішими були роботи зі створення Спаського самоспливного водопроводу, розробленого французьким інженером на російській службі Антуаном Рокуром. Ще на батьківщині А. Рокур використовував арештантську працю на будівництві Тулонського порту і повторив цей досвід у Миколаєві. У результаті силою в'язнів було прокладено кілометри водопроводу від спаських джерел, з яких до міста надходила питна вода (Крючков Ю., 2008. С. 314).

Цінним джерелом для відтворення всього спектра робіт, який виконували арештанти морського відомства, є табель «про стан і використання військово-робочих арештантів» за 1830 р.²², де вказувалося, що серед 814 арештантів були сажотруси, писарі при штабі та канцелярії, чоботарі та кравці, ковалі, теслярі, каменярі тощо. Найбільше ж серед в'язнів було тих, хто працював на «звичайних робочих» та на різних роботах з кораблебудування²³. Останні уповні могли бути причетні до побудови таких кораблів, як «Пам'ять Євстафія», «Адріанополь», «Анапа», «Анна» тощо, збудованих в 1829–1830 рр. в Адміралтействі (Веселаго Ф., 1872. С. 460–461, 478).

Тяжкі роботи були причиною різних захворювань та нещасних випадків. Адміністративний склад арештантських рот мав не тільки запобігати проявам порушення дисципліни, але й піклуватися про здоров'я ув'язнених. У зв'язку з постійними роботами біля річок бригадним командирам арештантських рот у 1829 р. було розіслано інструкцію щодо того, «як чинити з утопленими людьми»²⁴. Арештантам, які щойно здолали хворобу, мали давати декілька днів відпочинку²⁵. Це свідчить про те, що влада мінімально намагалась піклуватись про здоров'я арештантів військово-робочих рот, адже ті були цінним ресурсом.

Однак серед арештантів морського відомства були й ті, хто не використовувався на роботах. Новоприбулих арештантів відправляли на перевірку до «острожного лазарету», де їх перевіряли на здатність до робіт²⁶. У разі нездатності до корабельних робіт в'язнів залишали для дрібних робіт в острогу або переводили до розряду «слабких». У 1830 р. серед 814 арештантів налічувалося 9 «слабких» в'язнів²⁷.

Піклування про потреби в'язнів не вичерпувалось лише спробами вирішити проблему тісноти в блокшивах та забезпеченням арештантів лікуванням. Одразу після сформування рот в 1827 р. на території, відведеній під острог, розпочалось будівництво церкви імені Св. Алексія — доволі

¹⁷ РДАВМФ. Ф. 89. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 1.

¹⁸ ПСЗРИ, 1830. С. 1018–1019.

¹⁹ РДАВМФ. Ф. 89. Оп. 1. Спр. 5. Там само. Арк. 6, 17.

²⁰ ПСЗРИ, 1830. С. 1012–1013.

²¹ РДАВМФ. Ф. 89. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 4.

²² РДАВМФ. Ф. 89. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 1–2.

²³ Там само. Арк. 3.

²⁴ РДАВМФ. Ф. 89. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 18.

²⁵ Там само. Арк. 7.

²⁶ РДАВМФ. Ф. 89. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 7.

²⁷ РДАВМФ. Ф. 89. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 3.

популярного у фольклорній традиції святого (до сьогодні збереглося декілька варіантів духовних віршів про нього), який вважався заступником бідних, а одним із мотивів його життя було смиренне служіння при батьковому домі (Грушевський М., 2012. С. 362).

Церкву приписали до Адміралтейського собору, з якого до неї було надіслано священника через «покарання» за протизаконні дії, але за нові порушення його теж доволі швидко відсторонили і звідти. Впродовж 1827–1830 рр. формувалась матеріальна база церкви: їй було надано антиминос, ризницю, іконостас та інше необхідне начиння. Керували надалі церквою священники з Адміралтейського собору. Від них не вимагалось постійного перебування при церкві на території острогу, тільки у дні релігійних свят священники відвідували арештантів, служачи в церкві літургію для в'язнів православного віросповідання²⁸.

Таким чином, формування арештантських рот морського відомства Російської імперії

відбувалось впродовж 1826–1827 рр. на основі указів щодо переведення всіх арештантів при адміралтействі в військово-робітничі арештантські батальйони. Створення при морському відомстві арештантських рот було логічним кроком після утворення трьома роками раніше аналогічних рот інженерного відомства. Влада лише продовжила мілітаризацію підневільної праці, розпочату ще з утворення Військових поселень. Організація рот мала місце в розпал розбудови Миколаївського порту, який став головним місцем формування Чорноморського флоту в 1820–1830-х роках. Створення арештантських рот морського відомства в Миколаєві зумовлювалося облаштуванням порту, міської інфраструктури та військового флоту. В'язні утримувалися в лінкорах та фрегатах, переведених з Херсону і перетворених на блокшиви. Однак невдовзі їх перемістили у приміщення колишнього редуту острогу з церквою та лазаретом. Під постійним наглядом офіцерського складу рот, підпорядковуючись військовій дисципліні, арештанти мали стати цінним ресурсом для просування урбанізації в регіоні.

²⁸ РДАВМФ. Ф. 89. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 9.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

- Асланбегов А. Адмирал Самуил Алексеевич Грейг. Санкт-Петербург: Типография морского министерства, 1873. 149 с.
- Веселаго Ф. Список русских военных судов с 1668 по 1860 год. Санкт-Петербург: Типография морского министерства, 1872. 754 с.
- Гаврилов И., Оранский Д. История Свято-Алексеевской (Острожной) церкви. *Николаевский Базар*. URL: <http://bazar.nikolaev.ua/print/515> (дата звернення: 01.03.2023).
- Гончарук Т. Про використання праці арештантів на будівництві Бульварних (Потьомкінських) сходів 1837–1842 рр. *Чорноморська минувшина. Записки відділу історії козацтва на Півдні України НДІ козацтва Інституту історії України НАНУ*. 2010. Вип. 5. С. 138–143.
- Грушевський М. Життя Олексія, чоловіка божого. *Твори* у 50 томах. Т. 13. Львів: Світ, 2012. С. 361–366.
- Губарь О. «Энциклопедия забытых одесситов». Драгутинская команда. *Одесский альманах «Дерибасовская — Ришельевская»*. 2010. № 43. С. 55–61.
- Денисов А. Генерал-адъютант, адмирал Николай Андреевич Аркас. Севастополь: Типография Д.О. Харченко, 1887. 298 с.
- Константинова В. Урбанізаційні процеси на півдні України в останній чверті XVIII — середині XIX ст. *Література та культура Полісся*. 2004. Вип. 27. С. 48–52.
- Короткий О. Арештантські роти на півдні України та імперська колонізація другої чверті XIX ст. *Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету. Серія: Історичні науки*. 2021. Вип. 52. С. 72–84. DOI 10.31909/26168774.2021-(52)-8.
- Кравчук П. Місця ув'язнення у Південній Україні як складова державного господарства: остання чверть XVIII — перша половина XIX століття. *Музейний вісник*. 2014. № 14. С. 142–161.
- Крючков Ю. История улиц Николаева (топонимический путеводитель по городу и окрестностям). Николаев: Возможности Киммерии, 1997. 149 с.
- Крючков Ю. Олексій Самійлович Грейг і його час. Миколаїв: Видавництво Ірини Гудим, 2008. 480 с.
- Лагошняк О. Від Старої переправи до Варварівського мосту. Миколаїв: Іліон, 2014. 270 с.
- Левченко Л. Історія Миколаївського і Севастопольського військового губернаторства: 1805–1900. Миколаїв: МГДУ ім. Петра Могили, 2006. 298 с.
- Яневич-Яневский К. Исторический обзор учреждения и упразднения арештантских рот Морского ведомства. *Морской сборник*. 1881. Т. 186. С. 231–244.

REFERENCES

- Aslanbegov, A. (1873). *Admiral Samuil Alekseiievich Greig*. Saint Petersburg [in Russian].
- Denisov, A. (1887). *Heneral-adiutant, admiral Nikolai Andreievich Arkas*. Sevastopol [in Russian].
- Gavrilov, I., & Oranskii, D. (2011). Istoriiia Sviato-Alekseevskoi (Ostrozhnoi) tserkvi. *Nykolaievskii Bazar* [in Russian].
<http://bazar.nikolaev.ua/print/515>
- Honcharuk, T. (2010). Pro vykorystannia pratsi areshintantiv na budivnytstvi Bulvarnykh (Potomkinskykh) skhodiv 1837 — 1842 rr. *Chornomorska mynuvshyna*, 5, 138–143 [in Ukrainian]
- Hrushevskiy, M. Zhytiie Oleksiia, cholovika bozhoho. In M. Hrushevskiy, *Tvory u 50-y tomakh* (Vol 13, pp. 361–366) [in Ukrainian].
- Gubar, O. (2010). “Entsyklopedyia zabytykh odessitov” Dragutinskaia komanda. *Odesskii almanakh “Deribasovskaia — Rishelievskaiia”*, 43, 55–61 [in Russian].
- Konstantinova, V. (2004). Urbanizatsiini protsesy na pivdni Ukrainy v ostannii chverti XVIII — seredyni XIX st. *Literatura ta kultura Polissia*, 27, 48–52 [in Ukrainian]
- Korotkyi, O. (2021). Areshantski rotы na pivdni Ukrainy ta imperska kolonizatsiia druhoi chverti XIX st. *Naukovyi visnyk Izmailskoho derzhavnoho humanitarnoho universytetu*, 52, 72–84 [in Ukrainian].
- Kravchuk, P. (2014). Mistsia uviaznennia u Pivdennii Ukraini yak skladova derzhavnoho hospodarstva: ostannia chvert XVIII — persha polovyna XIX stolittia. *Muzeinyi visnyk*, 14, 142–161 [in Ukrainian].
- Kriuchkov, Yu. (1997). *Istoriiia ulits Nykolaieva (toponimicheskii putevoditel po gorodu i okrestnostiam)*. Nikolaev [in Russian].
- Kriuchkov, Yu. (2008). *Oleksii Samiilovych Hreih i yoho chas*. Mykolaiv [in Ukrainian].
- Lahoshniak, O. (2014). *Vid Staroi perepravy do Varvarivskoho mostu*. Mykolaiv [in Ukrainian].
- Levchenko, L. (2006). *Istoriiia Mykolaivskoho i Sevastopolskoho viiskovoho hubernatorstva: 1805-1900*. Mykolaiv [in Ukrainian].
- Yanevich-Yanevskii, K. (1881). Istoricheskii obzor uchrezhdeniia i uprazhneniia arestantskikh rot Morskogo vedomstva. *Morskoi sbornik*, 186, 231–244 [in Russian].
- Veselago, F. (1872). *Spisok russkikh voiennykh sudov s 1668 po 1860*. Saint Petersburg [in Russian].

Дата надходження статті до редакції: 07.08. 2023 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

Наталія СОКОЛОВА,

доцентка кафедри
соціально-гуманітарних дисциплін
Національного університету
фізичного виховання і спорту України,
кандидатка історичних наук, доцентка,
Київ, Україна

e-mail: sokolik_n@ukr.net

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-5393-8567>

Наталія ФІАЛКО,

старша викладачка кафедри
соціально-гуманітарних дисциплін
Національного університету
фізичного виховання і спорту України,
кандидатка філософських наук,
Київ, Україна

e-mail: fialo4ka.tasha@gmail.com

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-2010-1071>

Nataliia SOKOLOVA,

Associate Professor of Social
and Humanitarian Disciplines Department,
National University of Ukrainian
Physical Education and Sport,
PhD in History, Associate Professor,
Kyiv, Ukraine

Nataliia FIALKO,

Senior Teacher of Social
and Humanitarian Disciplines Department,
National University of Ukrainian
Physical Education and Sport,
PhD of Philosophy,
Kyiv, Ukraine

Становище студентів-пільговиків у Харківському університеті в XIX — на початку XX ст.

У статті висвітлено особливості фахової підготовки та побуту студентів Харківського університету, які мали право навчатись за державний кошт. В умовах панування елітарної освіти, доступної обмеженому колу молоді через високу вартість, соціальну та релігійну дискримінацію, у першій половині XIX ст. інститут казеннокоштных студентів давав змогу талановитій молоді здобути вищу освіту й реалізуватись на науковому чи бюрократичному поприщі. У подальшому для матеріальної підтримки здібної студентської молоді було запроваджено цілу низку стипендій від державних установ і приватних осіб.

Ключові слова: казеннокоштный студент, стипендія, державне утримання, наукові праці, винагорода.

Position of State-Funded Students in Kharkiv University in the 19th and early 20th centuries

The article highlights the peculiarities of professional training and life of Kharkiv University students who had the right to study at state expense. In the conditions of the dominance of elitist education, accessible to a limited circle of young people due to its high cost and social and religious discrimination, in the first half of the 19th century. The institution of state-funded students allowed talented young people to get a higher education and realize themselves in the scientific or bureaucratic field. In the future, a number of scholarships from state institutions and private individuals were introduced to financially support talented student youth.

The use of general scientific principles of historicism and objectivity and the application of analytical, descriptive, comparative-historical methods made it possible to comprehensively study the conditions of study and the level of training of students who studied at public expense at Kharkiv University during the 19th and early 20th centuries. The research is conducted on the basis of a wide source historical base (legislative acts of the Russian Empire, internal documentation of the university and memoirs of graduates of the institution). The paper attempts to analyze and systematize the source base on the issue of providing benefits to students of Kharkiv University. It has been proven that in order to attract talented young people to study at the university, the institution of state-financed students who were fully supported by the state is being introduced. However, the introduction of strict rules for privileged students, the administration's complete control over their lives did not contribute to the popularization of the status of state-funded

student among young people. From the second half of the 19th century the institute of state-funded students was liquidated, instead the tradition of awarding scholarships was introduced. It should be emphasized that thanks to the efforts of patrons, the number of monetary awards constantly increased and was one of the largest among the universities of the Russian Empire. Strict requirements for candidates for monetary rewards contributed to improving the level of self-training of students.

Key words: state-funded student, scholarship, state maintenance, scientific works, reward.

Проблема реформування вищої освіти в Україні залишається наразі однією з актуальних. Спеціалісти постійно наголошують на необхідності врегулювати питання щодо доступності освіти для талановитої молоді; поліпшенні рівня вищої освіти за рахунок підсилення наукової бази вишів і практичної роботи студентів; розробці програм підготовки іноземними мовами. Болючим для українських здобувачів вищої освіти є питання її вартості. В переважній більшості лише дитина із заможної родини має змогу вибрати для здобуття вищої освіти будь-який виш у країні. Молодь із достатнім рівнем знань, але за відсутності фінансових можливостей, змушена обмежити навчання коледжем або взагалі відразу розпочати трудову діяльність. Закони України передбачають для незаможної молоді право на навчання за державний кошт та надання стипендій найкращим студентам. Проте не припиняються дискусії щодо кількості бюджетних місць у вишах і розміру стипендій. З огляду на це актуальності набуває вивчення історичного досвіду запровадження нормативно-правової бази, що регламентувала фінансову допомогу студентській молоді модерної доби на прикладі Харківського університету.

Нині тематика університетської освіти перебуває в центрі уваги багатьох дослідників. Так, історію діяльності фізико-математичного факультету висвітлив В. Рижий (2001). Роботу історико-філологічного факультету відображено в дослідженні колективу авторів Ю Журавського, Б. Зайцева та Б. Мигалья (Журавський Ю., Зайцев Б., Мигаль Б., 1991. С. 3–24). Динаміку розвитку педагогічної освіти в виші розглянуто в колективній монографії Л. Нечепоренко та С. Куліша (2010). Монографія Л. Зеленської розкриває специфіку діяльності університетських вчених рад Харківського університету (2011). Процес становлення юридичної науки в університеті висвітлюється в статті В. Греченка. Автор наголошує, що в цей період основна увага харківських вчених була прикута до вивчення «Руської правди» (Греченко В., 2020. С. 293–303). На основі широкої архівної бази О. Іваненко розкриває основні тенденції розвитку міжнародних зв'язків класичних університетів наддніпрянської України, у тому числі Харківського на початку ХХ ст., у контексті формування передумов для заснування Української академії наук (1918) (Іваненко О., 2018. С. 33–52). Однак поза увагою дослідників

залишилось питання існування інституту казеннокоштных студентів у першій половині ХІХ ст. та формування нормативно-правової бази, що регламентувала процес отримання стипендій харківською студентською молоддю в другій половині ХІХ ст.

Метою статті є висвітлення становища студентів-пільговиків Харківського університету від часу заснування навчального закладу до початку І Світової війни.

У 1804 р. за ініціативи видатного українського вченого та просвітника В. Каразіна засновано університет у Харкові, урочисте відкриття якого відбулось у січні 1805 р. Право вступу до закладу вищої освіти отримали всі охочі, хто мав середню освіту. Враховуючи елітарність освіти на теренах Російської імперії, до складу якої входила Наддніпрянська Україна, в 1805 р. студентами Харківського університету стало лише 57 осіб, вихідців із духовного та дворянського станів¹. Переважна більшість здобувачів сприймала навчання в виші як спосіб досягти висот у військовій службі та чиновницькій кар'єрі.

Згідно зі Статутом університету 1804 р., студенти поділялись на казеннокоштных та своєкоштных. Передбачалось утримання 40 казеннокоштных студентів за державний рахунок, на потреби яких виділялось 200 крб. За державний рахунок студенти отримали право навчатись на 2 факультетах — історико-філологічному та медичному. Після закінчення навчання колишні казеннокоштники зобов'язувались відслужити 6 років на запропонованих їм посадах (Із воспоминаний студента Н., 2011. С. 127). Молодь готували до роботи вчителів гімназій, уїзних училищ та полкових лікарів.

Студентське життя пільговиків чітко регламентувалось правилами, закріпленими у цілій низці документів, — Статуті університету, Правилах для студентів, звітах та наказах університетського керівництва. Казеннокоштні студенти перебували на цілковитому утриманні держави, що включало безкоштовне відвідування занять, у тому числі факультативних з іноземних мов і т. зв. «красних» мистецтв, а саме малювання, музики, танців і гімнастики, проживання, харчування, одяг, взуття й обслуговування.

Для ведення господарства, за рахунок якого й утримувалась молодь, запрошували спеціальну

¹ Краткий отчет истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905) / Сост. Д. Багалея, Н. Сумцов, В. Безескул. Харьков, 1906. С. 87.

людину з-поза меж університету. У 1806 р. студенти, яких не задовольняв власний побут, отримали право самостійного ведення господарства. У 1826 р. за наказом ректора А. Кронеберга всі повноваження щодо господарських питань перейшли до рук економа. В цей же час на вимогу студентів збільшили суму коштів на їх утримання до 300 крб. Але і цих грошей не вистачало для забезпечення мінімальних потреб. За спогадами колишнього студента Харківського університету Т. Степанова, з виділеної суми йому довелося відразу віддати 180 крб на придбання студентської форми. Залишків грошей не вистачало навіть на триразове харчування. Він змушений був обмежити свій раціон обідом та вечерєю, що складались з борщу та смаженої яловичини (Степанов Т.Ф., 2011. С. 41).

У 20–40-х роках XIX ст. казеннокоштни студенти зобов'язувались проживати виключно на території університету в спеціальному приміщенні, де розміщувались їдальня, рекреаційний зал, спальні, дортуари, які використовувались для підготовки до занять, та бібліотека. Строго регламентувалися зовнішній вигляд і форма одягу молоді. Поза межами своїх кімнат студенти зобов'язувались носити форму — однобортний чи двобортний віцемундир синього кольору з білими металевими гудзиками і чорним оксамитовим комірцем без вишивки чи галуна (Із воспоминаний студента Н., 2011. С. 127).

Спостерігати за навчальним процесом і побутом казеннокоштних студентів доручалось інспектору, обраному серед ординарної професури, та двом помічникам із кандидатів чи магістрів². Часто інспектори занадто завзято виконували свої обов'язки. Так, у 1830-х роках призначений на цю посаду М. Байков встановив для казеннокоштних студентів «поліцейський» режим. Він запровадив покарання за розстебнуті гудзики на мундирі, прогули занять, вживання алкогольних напоїв, паління. Були випадки стеження за молоддю під час прогулянок у місті, коли інспектор міг допитати продавця магазину, який відвідували студенти. Обшуки кімнат та особистих речей юнаків стали нормою. Студентам заборонялось відвідувати публічні заходи без супроводу інспектора або його помічників. В арсеналі покарань М. Байкова були карцер або відрахування з університету (Із воспоминаний студента Н., 2011. С. 127–129).

Строго регламентувалось життя студентів-пільговиків і в 50-х роках XIX ст. Студент І. Любарський, якому довелося через особисті обставини перейти в розряд казеннокоштних

студентів, наголошував на «кадетському» режимі в університеті. Студенти продовжували жити в окремій будівлі закладу, де розміщувалась спільна спальня, їдальня, кімната для паління та приміщення на 6 осіб для підготовки до занять. Щодня студенти мали прокидатись о 7 годині ранку, о 8 отримували сніданок, що складався з двох склянок чаю та великої булки. О 3 годині накривали обід з двох страв та десерту у святкові дні. О 9 годині вечора студенти отримували вечерю — чай з булкою, а о 10 — оголошувався відбій. Порушники дисципліни мали звітуватись перед інспектором. Юнаки в прямому сенсі слова жили за дзвоником, який завжди з собою носив спеціально найнятий солдат (Любарский И.В., 2011. С. 399–400).

При будівлі для казеннокоштних студентів розміщувався лазарет, де безкоштовно надавалась необхідна медична допомога. Повагою серед молоді користувався лікар І. Рейпольський, який, розуміючи скудний раціон студентів, за будь-якої скарги відправляв їх на лікування в лазарет з посиленням харчуванням (Там само. С. 405–406).

Рада університету розробила і постійно вдосконалювала «Правила для студентів», які повністю регламентували життя молоді. Головною метою виховання юнаків визначалось цілковите підпорядкування керівництву і безвідмовне виконання всіх наказів³. Студентам заборонялось укладати шлюб, ставати членами будь-яких таємних організацій, відвідувати трактири та грати в азартні ігри. Без дозволу інспектора юнак не міг заселитися у вибрану ним квартиру, вийти з неї ввечері чи вночі, відвідати поховальну процесію та займатися репетиторством⁴.

З приходом до влади імператора Олександра II інститут казеннокоштних студентів було ліквідовано. Натомість запроваджено стипендії та пільги щодо звільнення від оплати за навчання для певних категорій студентів.

За новим Статутом університету 1863 р. запроваджуються нові вимоги до студентів-пільговиків. Вводились категорії студентів, яким надавали відстрочку при оплаті занять або зменшували суму виплат на 50 %. На повному утриманні від держави юнаки могли перебувати впродовж року, з правом подовження пільг за умови «задовільних» оцінок та проходження піврічних чи річних іспитів⁵. У «Правилах для студентів і вільних слухачів лекцій в Імператорському Харківському університеті» 1866 р. прописуються чіткі норми надання пільг студентам із незаможних родин.

² Устав Імператорского Харьковского университета. *Периодическое сочинение об успехах народного просвещения*. Санкт-Петербург: Имп. Акад. наук, 1805. № 10. С. 261–263.

³ Правила для студентов Императорского Харьковского университета. Харьков, 1841. С. 8.

⁴ Там само. С. 8–11.

⁵ Общий устав Императорских российских университетов. *Циркуляр по Харьковскому учебному округу*. № 14. 30 июля 1863 года. Харьков, 1863. С. 135–151.

Так, першокурсники могли претендувати на допомогу від держави за умови наявності в атестаті оцінок не нижче «4». Студенти інших курсів мали отримати оцінку «добре» з основних предметів та «достатньо» — з додаткових. Право на пільги затверджувалось інспекцією, факультетами та піклувальником учбового округу за наявності спеціального свідоцтва про бідність⁶. Визначено категорії юнаків, яким видавалось це свідоцтво: діти померлих держслужбовців, дворян, військових, духівництва та почесних громадян з різних станів. Законом визначались і категорії пільговиків, які мали право на безкоштовне навчання в університеті без надання довідок, що підтверджують складне матеріальне становище студента, а саме: пансіонери імператорської родини, стипендіати Міністерства народної освіти та університету, стипендіати приватних осіб і товариств⁷.

У другій половині XIX ст. продовжувало діяти правило про обов'язкову державну службу за розподіленням для студентів, які перебували на державному утриманні. На історико-філологічному факультеті, де фахову підготовку проходили майбутні вчителі, виділялось 10 стипендій у розмірі 300 крб на утримання пільговиків. Після закінчення навчання студенти зобов'язувались відслужити в навчальних закладах за призначенням Міністерства народної освіти 1,5 роки за рік отримання коштів. У разі втрати стипендії через відсутність успіхів у навчанні здобувач вищої освіти мав відпрацювати затрачені на нього гроші або оплатити навчання з власного гаманця. Існувало і правило, коли студент міг уникнути розподілення на державну службу без повернення коштів, а саме за відсутності вчительського місця впродовж року⁸. Такі правила діяли для вихованців юридичного та фізико-математичного факультетів.

У найбільш не вигідних умовах перебували стипендіати медичного факультету. По-перше, розмір виплат становив лише 175 крб; по-друге, за рік отримання виплат колишній студент зобов'язувався відслужити на посаді військового лікаря 2 роки. У 1865 р. прийнято зміни для стипендіатів медичного факультету. Термін державної служби відтепер становив 1,5 роки за рік отримання стипендії. Грошова допомога надавалась виключно студентам 3 та 4 курсів. Поступово військові міністерства відмовлялись від обов'язкового відпрацювання на державній службі випускників медичного факультету.

⁶ Правила для студентов и посторонних слушателей лекций в Императорском Харьковском университете. Харьков, 1866. С. 7–8.

⁷ Протоколы заседаний Совета Императорского Харьковского университета. Июль-декабрь 1863. Харьков, 1864. С. 21.

⁸ Протоколы заседаний Совета Императорского Харьковского университета и приложения к ним. 1868. № 9. С. 312–314.

Молодих лікарів зараховували до резерву на 5 років із правом працювати в інших відомствах.⁹ З 1867 р. з ініціативи університетського керівництва розмір стипендії студентів-медиків зріс до 250 крб¹⁰, а в 1890-х роках — 300 крб.

«Правилами» запроваджувались грошові винагороди за успіхи в навчанні. Так, 100 крб на півроку надавалось здобувачам, які мали оцінки «відмінно» з основних предметів та «задовільно» — з додаткових. Від 25 до 50 крб у півріччя могли одержати студенти, які мали «добрі» успіхи з основних предметів та «задовільні» з додаткових. Для отримання коштів потрібно було звертатись до декана та проходити піврічні або річні випробування. У разі порушення правил поведінки студента позбавляли призначеної грошової допомоги.¹¹

Студенти за високі успіхи в навчанні могли претендувати на цілу низку стипендій від установ та меценатів. Так, з 1862 р. колишні вихованці Санкт-Петербурзького університету, які перевелись на навчання до Харкова, мали змогу висувати претензії на 60 стипендій від Міністерства народної освіти у розмірі 200 крб. Згодом на ці виплати мали право розраховувати і вихованці Харківського університету.

Впродовж XIX ст. з ініціативи Міністерства народної освіти запроваджено цілу низку стипендій для студентів з незаможних родин, які демонстрували високі результати в навчанні. Найбільш престижними вважались 20 стипендій Західного краю в розмірі 250 крб й 4 стипендії Кирила та Мефодія (240 крб). Призначення цих нагород регламентувались «Правилами стипендій, допомог та премій, існуючих при Імператорському Харківському університеті на рахунок капіталів, пожертвуваних університету для цієї мети різними особами».

Вихідці з окремих регіонів імперії могли розраховувати на підтримку місцевих громадських та військових організацій, кожна з яких висувала власні вимоги до кандидатів. Так, представники харківського дворянства щороку виділяли на підтримку молоді Харківської губернії 3300 крб (11 стипендій у розмірі 300 крб кожна). Аналогічну підтримку надавали представники курського дворянства 4 вихідцям з їхньої губернії. Найбільшу фінансову допомогу 4 харківським студентам у розмірі 420 крб надавало Кубанське обласне правління. Молодь із козацьких станиць Кубані й Дону щороку могла претендувати

⁹ Протоколы заседаний Совета Императорского Харьковского университета и приложения к ним. 1867. № 6. С. 127–128.

¹⁰ Там само. № 2. С. 34.

¹¹ Правила для студентов и посторонних слушателей лекций в Императорском Харьковском университете. Харьков, 1866. С. 24–25.

на 45 стипендій від Донського (300 крб) та Кубанського війська (240 крб).

З 1828 р. харківські студенти розпочинають змагання з метою отримання стипендій від приватних осіб — чиновників, військових, меценатів, професорів. Цю традицію започаткував поміщик М. Парпура, виділивши 284 крб двом студентам медичного факультету, випускникам чернігівської і новгород-сіверської гімназій. Слід зазначити, що впродовж кількох десятиліть цей вчинок залишався поодиноким. Лише з 1853 р. майже щороку зростала кількість стипендій від приватних осіб. Всього з 1828 до 1908 рр. за рахунок коштів приватних осіб в університеті започатковано 152 стипендії у розмірі від 50 до 600 крб.

Кожний меценат визначав власні умови для майбутніх стипендіатів, а саме: шляхетне походження, певне віросповідання, місце проживання чи приналежність до певної родини. Лише 19 меценатів розпорядились виділяти кошти на утримання студентів Харківського університету без відповідності останніх певним критеріям.

Варто звернути увагу на найбільш престижні стипендії в розмірі 600 крб, запроваджені родиною Кованців (1884) та мариупольським купцем К. Тамановим (1892). Родина Кованців прагнула допомогти талановитому студенту, не висуваючи ніяких додаткових вимог до кандидата. К. Таманов розпорядився виділяти кошти виключно студентам грецького походження з Маріуполя чи Маріупольського повіту.

Найбільшу суму коштів для матеріальної підтримки студентів 1 курсу з дворянської чи чиновницької родини в 1877 р. виділив статський радник Г. Биковський — 6 300 крб. На допомогу в розмірі 300 крб з цього фонду могла претендувати 21 особа. У 1885 р. статський радник І. Харитоненко пожертвував 5 400 крб для 18 студентів, які демонстрували високі успіхи в навчанні.

4 стипендії запроваджено імператорською родиною для бідних студентів Харківського університету. Так, з 1877 р. на допомогу в розмірі 250 крб (стипендія імені імператора Олександра I) могли розраховувати вихідці з Пензенської губернії. У 1884 р. в пам'ять передчасно померлого цесаревича Миколи Олександровича запровадили стипендію (132,50 крб) для бідних студентів Лебединського повіту. Наступного року імператорська родина виділила 300 крб (стипендія імператора Олександра II) для здобувача вищої освіти Харківського університету без відповідності додатковим вимогам. У 1892 р. започатковано стипендію імені Його Величності Государя імператора Олександра III в розмірі 220,40 крб для бідних студентів дворянського походження.

Університетським статутом 1884 р. параграфами 127, 128, 132, 133 визначається порядок присудження стипендій, що призначаються з коштів

державної скарбниці, відомств, товариств, приватних осіб. У документі чітко зазначено, що стипендії поділяються на три категорії: 1 — від установ та приватних осіб із чіткими вимогами до стипендіатів, зокрема й проходженням обов'язкової служби в державних установах; 2 — призначаються без будь-яких побажань до претендентів; 3 — для бідних студентів.

Міністерством народної освіти регламентується процедура отримання грошової допомоги. Новий статут давав змогу коригувати кількість стипендій залежно від потреб у певних спеціалістах та фінансових можливостей університету¹².

З кінця XIX ст. на казенні стипендії могли розраховувати бідні студенти виключно християнського віросповідання, які демонстрували успіх у навчанні. Здобувачі, які потребували державної допомоги, до 15 травня подавали прохання на ім'я ректора з пакетом документів, що засвідчував їхню знадобу в допомозі. До 15 вересня на Раді факультетів визначається список стипендіатів. Стипендії призначаються лише на рік з 1 червня. Для подальшого отримання коштів необхідно демонструвати успіхи в навчанні та складати іспити на оцінку «4» і вище¹³.

Новоприбулі студенти могли розраховувати на стипендію лише за умов отримання золотої чи срібної медалі після закінчення гімназії або особливої рекомендації педагогічної ради середнього навчального закладу на строк до липня наступного року, тобто терміном 9,5 місяців¹⁴.

Існували окремі вимоги і до студентів, які розраховували уникнути плати за навчання. Претенденти повинні мати в атестаті зрілості «5» не менше ніж з трьох предметів: Закону Божого, російської мови, математики, історії, латинської та грецької мов. Також звертали увагу на оцінку з поведінки претендента на пільги. Обов'язково подавались документи, що засвідчували складний матеріальний стан студента. Від плати за навчання додатково звільнялись пансіонери, які отримували пенсію від імператора та його родини, і стипендіати від державної скарбниці та інколи від приватних осіб. Пільга надавалась терміном на 1 рік з правом її подовження. Правила чітко визначали, що кількість стипендіатів не має перевищувати 15 % від загальної кількості студентів. Однак до цього списку не зараховували пільговиків, які отримували пенсії від імператорської родини та стипендії

¹² Общий устав российских университетов 1884 года. Харьков, 1911. С. 43–44.

¹³ Правила стипендий, пособий, премий и прочих капиталов, существующих при Императорском Харьковском университете. Харьков, 1913. С. 2–3.

¹⁴ Там само. С. 3–4.

від державної скарбниці¹⁵. Документ обмежував контингент майбутніх пільговиків. Право на несплату за навчання отримали виключно діти чиновників, дворян, військових та почесних громадян. У грудні 1912 р. до цього списку додали нащадків захисників Севастополя у ході Кримської війни (1853–1856) за умови дотримання 15 % ліміту¹⁶.

Змінився і побут студентів-пільговиків. На відміну від казеннокоштных студентів першої половини XIX ст., їм доводилось самостійно вирішувати побутові проблеми. Для поліпшення умов проживання студентської молоді в 1877 р. з ініціативи імператора Олександра II спеціальна комісія ухвалила рішення про створення перших студентських гуртожитків. У 1880 р. в Харкові за кошти мецената І. Харитоненка та за проектом архітектора Б. Михаловського збудовано триповерховий гуртожиток на 150 місць. Однак наступного року вибухнув скандал щодо передачі для утримання приміщення Товариством допомоги нужденним студентам Харківського університету, які заявляли, що стипендіатам потрібно максимум 5–6 кімнат. Також пропонувалось надати житло студентам за рахунок стипендії або за гроші університету. Урешті-решт приміщення було зачинено через неможливість дотримання санітарних умов та відсутності надійного засобу для утримання порушників дисципліни. Під тиском студентських заворушень кінця 1880-х — початку 1890-х років у травні 1899 р. затверджено циркуляр міністра народної освіти М. Боголепова про будівництво студентських гуртожитків державним коштом. Передбачалось надання права на безкоштовне проживання державним стипендіатам. Гуртожиток, розрахований на 150 місць, відкрили в листопаді 1903 р. Кореспондент місцевої газети «Південний край» зазначав, що це гарне приміщення зі світлими та просторими коридорами, висланими беренгеймовськими плитами з гарними малюнками. Йому

¹⁵ Правила стипендий, пособий, премий и прочих капиталов, существующих при Императорском Харьковском университете. Харьков, 1913. С. 4–5.

¹⁶ Там само. С. 8.

сподобалися доволі просторі кімнати їдалень з паркетною підлогою. Він відзначив незручність і недосконалість в освітленні кімнат для одного чи двох мешканців, проте сподобалось житлове приміщення для трьох осіб¹⁷. Плата за проживання коливалась від 88 крб 67 коп. до 121.33 коп. залежно від кількості осіб, що мешкали в кімнаті. Пожилці забезпечувались необхідними меблями, постільною білизною і триразовим харчуванням. Бідні студенти лише отримали право на внесення коштів за проживання помісячно, але з платнею наперед¹⁸. На жаль, у 1906 р. під час революційних подій гуртожиток було ліквідовано. Студенти змушені були шукати собі приміщення для проживання, що дуже часто не відповідало елементарним санітарним нормам.

Отже, впродовж XIX — початку XX ст. на теренах Російської імперії, до складу якої входили землі Наддніпрянської України, вища освіта залишалась елітарною, а тому контингент студентів був обмежений. Однак не всі вихідці з привілейованих станів могли дозволити платне навчання в університеті. З моменту заснування Харківського університету діяв інститут казеннокоштных студентів, які перебували на повному утриманні держави із зобов'язанням відпрацювати певний строк на державній службі. Навчальний процес і побут пільговиків строго регламентувався нормативно-правовими актами. У 50-х роках XIX ст. з ліквідацією статусу казеннокоштных студентів запроваджено низку стипендій від держави, організацій та приватних осіб. Також було створено документальну базу, яка визначала правила присудження стипендій. Існування визначеної грошової допомоги сприяло збільшенню кількості студентів у Харківському університеті та мотивувало їх до навчання і наукової діяльності.

¹⁷ Отчет о состоянии и деятельности Императорского Харьковского Университета за 1904 год. *Записки Императорского Харьковского Университета*. 1905. Кн. 2. С. 208.

¹⁸ Студенческое общежитие при Императорском Харьковском университете. *Южный край*. 1903. 14 ноября. С. 1.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

- Журавский Ю.И., Зайцев Б.П., Мигаль Б.К. Исторический факультет Харьковского университета: очерк истории. *Вестник Харьковского университета*. 1991. № 357. С. 3–24.
- Зеленська Л.Д. Учена Рада університету: історія, теорія, досвід: монографія. Харків: ХНАДУ, 2011. 480 с.
- Іваненко О. Роль міжнародних зв'язків університетів у становленні академічної науки в Україні на початку XX ст. *Український історичний журнал*. 2018. № 6. С. 33–52.
- Из воспоминаний студента Н. *Харківський університет XIX — початку XX століття у спогадах його професорів та вихованців*: у 2 т.; укл.: Б.П. Зайцев, В.Ю. Іващенко, В.І. Кадеєв, С.М. Куделко, Б.К. Мигаль, С.І. Посохов. Харків, 2011. Т. 1. С. 99–130.
- Льбарський І.В. Воспоминания о Харьковском университете 1850–1855 г. *Харківський університет XIX — початку XX століття у спогадах його професорів та вихованців*: у 2 т.; укл.: Б.П. Зайцев, В.Ю. Іващенко, В.І. Кадеєв, С.М. Куделко, Б.К. Мигаль, С.І. Посохов. Харків, 2011. Т. 1. С. 388–408.

- Нечепоренко Л.С. Педагогічна освіта в Харківському національному університеті імені В.Н. Каразіна (До 60-річчя кафедри педагогіки). Харків: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2010. 212 с.
- Рыжий В.С. Из истории механико-математического факультета Харьковского университета. Харьков, 2001. 149 с.
- Степанов Т.Ф. Из «автобиографии». *Харківський університет XIX — початку XX століття у спогадах його професорів та вихованців: у 2 т.*; укл.: Б.П. Зайцев, В.Ю. Іващенко, В.І. Кадієєв, С.М. Куделко, Б.К. Мигаль, С.І. Посохов. Харків, 2011. Т. 1. С. 40–54.
- Grechenko, V. (2020). The contribution of Kharkiv University scientists to the development of historical and legal science (first half of the XIX century). *History of Science and Technology*, 10 (2), 293–303. <https://doi.org/10.32703/2415-7422-2020-10-2-293-303>.

REFERENCES

- Zhuravskiy, Yu. I., Zaitsev, B. P., & Myhal, B. K. (1991). Istoricheskii fakultet Kharkovskogo universiteta: ocherk istorii [Faculty of History of Kharkov University: Essay on history]. *Vestnik Kharkovskogo universiteta*, 357, 3–24 [in Russian].
- Zelenska, L. D. (2011). Uchena Rada universytetu: istoriia, teoriia, dosvid [Academic Council of the University: History, theory, experience]. Monograph, Kharkiv [in Ukrainian].
- Ivanenko, O. (2018). Rol mizhnarodnykh zviazkiv universytetiv u stanovlenni akademichnoi nauky v Ukraini na pochatku XX st. [The Role of Universities' International Collaboration in the Formation of Academic Science in Ukraine in the Early 20 Century]. *Ukrainian Historical Journal*, 6, 33–52, Kyiv [in Ukrainian].
- Iz vospominanii studenta N. [From Remembrances of Student N.]. (2011). In B. P. Zaitsev, V. Yu. Ivashchenko, V. I. Kadieiev, S. M. Kudelko, B. K. Myhal, S. I. Posokhov (Comps.) *Kharkivskiy universytet XIX — pochatku XX stolittia u spohadakh yoho profesoriv ta vykhovantsiv*. (Vol. 1, pp. 99–130), Kharkiv [in Russian].
- Liubarskii, I. V. (2011) Vospominaniia o Kharkovskom universitete 1850–1855 g. [Remembrances of the Kharkov University in 1850–1855]. In B. P. Zaitsev, V. Yu. Ivashchenko, V. I. Kadieiev, S. M. Kudelko, B. K. Myhal, S. I. Posokhov (Comps.) *Kharkivskiy universytet XIX — pochatku XX stolittia u spohadakh yoho profesoriv ta vykhovantsiv*. (Vol. 1, pp. 388–408). Kharkiv [in Russian].
- Necheporenko, L. S. (2010). Pedagogichna osvita v Kharkivskomu natsionalnomu universyteti imeni V. N. Karazina (Do 60-ricchia kafedry pedagogiky). [Pedagogical Education at Kharkiv National University named after V. N. Karazin (To the 60th anniversary of the Department of Pedagogy)]. Kharkiv [in Ukrainian].
- Rizhyi, V. S. (2001). Iz istorii mekhaniko-matematicheskogo fakulteta Kharkovskoho unyversiteta [From History of the Faculty of Mechanics and Mathematics at Kharkov university]. Kharkiv [in Russian].
- Stepanov, T. F. (2011). Iz «avtobiografii» [From “autobiography”]. In B. P. Zaitsev, V. Yu. Ivashchenko, V. I. Kadieiev, S. M. Kudelko, B. K. Myhal, S. I. Posokhov (Comps.) *Kharkivskiy universytet XIX — pochatku XX stolittia u spohadakh yoho profesoriv ta vykhovantsiv* (Vol. 1, pp. 40–54). Kharkiv [in Ukrainian].

Дата подання статті до редакції: 19.05.2023 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

Оксана ДРАЧ,

професорка кафедри всесвітньої історії
Факультету суспільно-гуманітарних наук
Київського університету
імені Бориса Грінченка,
докторка історичних наук, професорка,
Київ, Україна

Oksana DRACH,

Professor of the Department
of World History,
Faculty of Social Sciences and Humanities,
Borys Grinchenko Kyiv University,
Doctor of History, Professor,
Kyiv, Ukraine

e-mail: o.drach@kubg.edu.ua

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-7859-3385>

Формений одяг службовиць жіночих гімназій у візії начальників закладів Київського навчального округу (кінець ХІХ — початок ХХ ст.)

У статті висвітлено погляди начальників жіночих освітніх закладів Київського навчального округу щодо запровадження форменого одягу для їхніх службовиць. Встановлено, що абсолютна більшість (95,65 %) керівників підтримала пропозицію, а також факт носіння форменої сукні персоналом в окремих жіночих гімназіях без санкцій згори. Самоствердження педагогинь на службі відбувалося через модне вбрання, що контрастувало з їхньою невеликою платнею. Обґрунтовано, що «вельми бажане / корисне» впровадження уніформи для освітянок зумовлювали чинники індивідуального й групового рівня. Соціально-економічні та корпоративно-етичні мотиви начальників доводять непрості гендерні взаємовідносини в педагогічних колективах, скоригувати які мала уніформа службовиць гімназій і прогімназій. Рекомендований формений одяг освітянок передбачав функційні параметри його крою, мінімізацію деталей-прикрас і, найголовніше, темно-синій колір тканини.

Ключові слова: формений одяг, службовиці гімназій, жіноча освіта, начальник жіночої гімназії, голова педагогічної ради закладу.

The Uniform of Women's Gymnasium Employees in the Vision of the Heads of Institutions in Kyiv Educational District (late 19th — early 20th century)

Modern-day clothing is an all-encompassing marker of social identities. We deepen the usual political-economic and socio-demographic analysis of Ukrainian society with a cultural one, which acquires a significant mobilizing resource. The source base of the study is the materials of clerical correspondence of the trustee of Kyiv educational district with the heads of women's educational institutions and the Heads of the Pedagogical Councils of the female gymnasiums and pro-gymnasiums of the Ministry of National Education regarding the introduction of uniforms for women who worked in women's secondary education institutions. The hermeneutic method and the constructivist tradition of discourse analysis, as well as the latest approaches of Western feminist theory, were identified as research methods for the implementation of research tasks. Gender-specific experience should become an integral part of historical knowledge.

The opinions of heads of women's educational institutions of the Kyiv educational district regarding the introduction of uniforms for their female employees were studied. It was established that the absolute majority (95.65 %) of managers supported the proposal, as well as the fact of wearing uniforms by staff in some female gymnasiums without sanction from above. Self-affirmation of female teachers in the service took place through fashionable clothes, which contrasted with their small salary. Self-affirmation of female teachers in the service took place through fashionable clothes, which contrasted with their small salary. The latent dissatisfaction of the bosses with the fashion of female educators in institutions was revealed. It is substantiated that the "highly desirable / useful" introduction of uniforms to female educators was caused by individual and group level factors. The socio-economic and corporate-ethical motives of the chiefs prove the difficult gender relations in the teaching teams, which the uniform of female

employees of gymnasiums and pro-gymnasiums had to correct. The recommended uniforms of female educators provided for the functional parameters of its cut, the minimization of decorative details and, most importantly, the dark blue color of the fabric.

Key words: uniform, female gymnasium employees, female education, head of the female gymnasium, head of the pedagogical council.

Одяг — фундаментальний атрибут життя людини. Початкове функційне призначення одязі — захист від зовнішніх небезпек — досить скоро доповнилося символічним змістом, що перетворило її на ефективний інструмент соціокультурного буття індивіда й груп. Постання моди в XIV ст. виявилось безпрецедентним чинником, який позиціонував становище еліти. Кожен європеець знав, що модно вдягнені особи належать до панівних кіл (Руан К., 2007. С. 228).

Завдяки своїй швидкоплинності мода модерної доби постає всеохоплюючим маркером соціальних ідентичностей. Індустріалізація, бюрократизація, просвітництво й емансипація зумовили докорінні зміни протягом XIX ст. на теренах Східної Європи, руйнуючи старий, звичний спосіб життя. Поставало нове динамічне суспільство, у якому старі соціальні категорії виявилися недоречними. Саме через моду нові суспільні групи втілювали власну соціальну ідентичність, а старі — оновлювали свій образ. На початок XX ст. костюмний ландшафт України набагато ускладнився, втілюючи парадокси і складнощі соціуму пізньоімперської доби. Задля того, щоб усвідомити чинники, які (транс)формували модерну добу в Україні, варто доповнити звичний аналіз політичних, економічних і соціальних важелів культурним, що набуває вагомого мобілізуючого ефекту / ресурсу.

Студювання жіночого образу модерної доби має широку історіографію. За твердженням Лінн Абрамс, доба Просвітництва вагомо вплинула і на жінку, модернізувавши її образ (Abrams L., 2002). Революція в одязі, на думку Річарда Стайтса, символізувала відмову нігілістки 1860-х років від образу «тендітної панянки», зумовлену відразою до буденного існування соціально пасивної («непотрібної») жінки (Stites R., 1990). Про зовнішні й поведінкові зміни «нових людей» від витоків жіночого руху імперської доби писала Б'янка Піетров-Енкер (Pietrow-Ennker B., 1999). На значущості соціальної місії курсисток і студенток зарубіжних університетів у поширенні нового жіночого образу наголошено в наших дослідженнях (Драч О.О., 2011, 2019).

Наявні спроби осмислити зовнішній вигляд педагога XIX — початку XX ст. Доведено, що одяг був важливою складовою професійної культури викладача пізньоімперської доби (Петунина Е.А., 2016. С. 64). Аспект відомчої форменої одязі освітян актуалізовано у вивченні повсякдення вчителів і викладачів Російської імперії модерної доби

(Зубков І.В., 2010). Водночас поза дослідницьким полем лишився величезний масив емпіричного матеріалу, який містить цінні фактологічні дані соціокультурного життя епохи. Констатуємо, що сучасні українські історико-освітні студії донині не мають досліджень, присвячених службовцям жіночих навчальних закладів модерної доби в аспекті їхнього зовнішнього вигляду, сподіваємося цією статтею заповнити наявну лакуну.

Метою статті є візуальний образ освітянки у візії начальників жіночих навчальних закладів Київського навчального округу кінця XIX ст.

Джерельною базою дослідження слугують матеріали діловодного листування попечителя Київського навчального округу з начальниками й головами педагогічних рад жіночих гімназій і прогімназій Міністерства народної освіти щодо запровадження форменого одязу для жінок, які працювали в закладах жіночої середньої освіти, підпорядкованих відомству.

На думку дослідників, на самосвідомість і становище жінок впливає те, як їх сприймають інші. Це означає, що мова, використовувана для опису жінки, уявлення про неї та її систему цінностей, не менш важлива для її самовизначення, ніж соціальне й економічне оточення. Відповідно для реалізації дослідних завдань необхідно скористатися такими пошуковими стратегіями, як герменевтичний метод і конструктивістська традиція дискурс-аналізу, а також залучити ідеї західної феміністичної теорії (Potter J., 2008. S. 219).

Наголосимо, що одяг людини позначає регіон її проживання, стать, соціальний статус, майнове становище, ідеологічні переконання й естетичні смаки. Зазвичай індивіди через одяг виявляють свою ідентичність. Одяг може втілювати їхні (не)усвідомлені потяги й водночас приховувати справжню ідентичність особи. Кожний як митець використовує своє тіло, komponуючи на ньому індивідуальні меседжі суспільству. У такий спосіб вивчення вбрання створює унікальні перспективи для виокремлення механізмів соціальної взаємодії індивідуального й групового рівнів.

Щодо понятійного апарату, використовуваного в дослідженні. Формений одяг — це спеціальний службовий одяг військових, чиновників певних відомств і учнів, для яких нормативно встановлено відповідні строї. Формений одяг цивільних чинів XIX — початку XX ст. позначав місце служби, а також ступінь звання та клас посади відповідно до «Табелю про ранги». Законодавчо розрізняли типи форми і категорії

чиновників, які мали право її носіння, зокрема парадна, святкова, звичайна, повсякденна, особлива, дорожня та літня¹. У статті використовуємо синоніми до ключового поняття «формений одяг» — форма, уніформа. Терміни «освітянки», «службовиці», «педагогині» вживаються щодо осіб, які працювали по найму в закладах середньої жіночої освіти².

Організація в Україні загальнодоступних відкритих дівочих гімназій і прогімназій з кінця 50-х років XIX ст. сприяла становленню нової моделі освіти жіноцтва. Метою таких навчально-виховних закладів, доступних для учениць із «невибагливих родин», стало надання ґрунтової середньої освіти. Жіноча (про)гімназія давала не тільки знання. В освітньому закладі проходила первинна соціалізація дівчат і формування їхніх світоглядних засад. Випускниці гімназій отримували педагогічну кваліфікацію та право працювати вчителькою в початкових школах і нижчих класах жіночих гімназій. Наголосимо, що після Великих реформ жіноча гімназійна мережа в Україні невпинно зростала. Реалії фемінізації сфери освіти на кінець XIX ст. неминуче актуалізували соціально-правові питання жіночої педагогічної праці.

Загальне керівництво навчально-виховною частиною жіночої гімназії перебувало в компетенції голови педагогічної ради закладу, поточне, між засіданнями, — начальниці гімназії. Виняток становили казенні жіночі гімназії Київської, Подільської, Волинської, Вітебської і Могилевської губерній, якими безпосередньо керували директори місцевих чоловічих гімназій і прогімназій чи штатні наглядачі, інспектори, викладачі середніх закладів освіти (Зубков І.В., 2010. С. 255).

Формений одяг імперської доби здійснював важливу символічну і комунікативну функції, щонайперше, демонстрував соціальний статус його власника. Мундир — знак-символ — забезпечував миттєву соціально-поведінкову орієнтацію індивіда: свій — чужий, старший — рівний — нижчий; позначав рід служби: цивільна — військова — придворна; відомство чи установа. Змістовно мундир указував станово-професійну належність власника, а саме: дворянство, купецтво, духовенство, чиновництво тощо.

Головним елементом форменого одягу був мундир, що складався з повного комплекту устатовленого службового вбрання. Основні вимоги

до всіх мундирів: однаковість, зовнішня привабливість і функційна зручність. Запровадження цивільних мундирів мало на меті кілька завдань. Насамперед, позначити чиновника як агента влади, встановити за ним тотальний державний контроль, показати його ранг у службовій ієрархії та дисциплінувати його (Курочкина Е.Н., 2011. С. 21).

Мундир у Російській імперії набув особливої шани і поваги. Право носити мундир розглядали як відзнаку, як свідчення того, що особа перебуває на державній службі. Відповідно всі чиновники Міністерства народної освіти мали встановлений формений одяг. Штатні викладачі гімназій зобов'язані були носити відомчий формений одяг, а саме: двобортний сюртук з відкладним коміром, застебнутий на 6 золотих ґудзиків, темно-сині брюки і картуз аналогічного кольору, в урочистих випадках — парадну форму, доповнювану невеликою шпагою і трикутним капелюхом³. Отже, мундир чітко визначав соціально-професійну належність учителя, усуваючи вияви шикучості, навпаки, неохайності (Зубков І.В., 2010. С. 266).

Форма одягу жінок, які працювали в освітній сфері, початково не була регламентована. Приводом для ініціювання проведення опитування начальників та голів педагогічних рад жіночих гімназій і прогімназій Київського навчального округу слугував лист з Міністерства народної освіти до попечителя округу від 31 травня 1899 року № 12602, у якому доцільність запропонованого заходу обґрунтовували порушенням «питання про встановлення форменого одягу для осіб жіночої статі, які служать у жіночих гімназіях та прогімназіях міністерства», одним із очільників навчальних округів держави⁴.

Розгляд думок представників тогочасної відомчої адміністрації освітніх жіночих закладів передбачав такі ключові питання: по-перше, чи вважають вони корисним запровадження форменого одягу для службовиць жіночих гімназій та прогімназій навчального округу; по-друге, яким саме візуально він має бути. Попечитель Київського навчального округу запросив начальників і голів педагогічних рад жіночих гімназій та прогімназій до висловлення міркувань з означеного питання. Водночас, не чекаючи інформації від місцевих очільників жіночих навчальних закладів, попечитель округу поспішив висловити міністру народної освіти власне бачення щодо розглядуваного питання. У листі він наголосив, що запровадження форменого одягу для освітянок вважає корисним заходом, оптимальним виглядом якого є сукня синього кольору,

¹ Див. детальніше: *Форменная одежда чинов гражданских ведомств. Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона*. Санкт-Петербург: Брокгауз — Ефрон. 1890–1907. URL: https://dic.academic.ru/dic.nsf/brokgauz_efron/108246/Форменная.

² Центральний державний історичний архів України (далі — ЦДІАУК). Ф. 707. Оп. 65. Арк. 1.

³ Описание правил ношения форменной одежды для гражданских чинов ведомства Министерства народного просвещения. Санкт-Петербург, 1905. С. 3.

⁴ ЦДІАУК. Ф. 707. Оп. 65. Спр. 65. Арк. 1.

поширена на той час серед педагогічного персоналу, утім, поки що не обов'язкова⁵.

На запит попечителя представили міркування 23 очільники жіночих середніх навчальних закладів, підпорядкованих Міністерству народної освіти в Київському навчальному окрузі. Абсолютна більшість (95,65 %) адміністраторів чітко сформулювала позитивну відповідь на перше питання щодо корисності запровадження форменого одягу для службовиць закладів. Прямі відповіді на нього (корисно / не корисно) не дав тільки голова педагогічної ради Кременчуцької жіночої гімназії, лист якого був надісланий до канцелярії попечителя найпізніше — 7 жовтня 1899 р.⁶. Узагальнення відповідей начальників і голів педагогічних рад закладів виявило такий спектр їхніх міркувань: запровадження форменого одягу для службовиць жіночих гімназій та прогімназій Міністерства народної освіти визнали «вельми бажаним» 30,34 % респондентів; «бажаним» — 21,73 %; «корисним» — 30,34 %; «вельми корисним / доцільним» — 8,68 %; «повинні мати» — 4,34 %. Отже, керівники жіночих освітніх закладів Київського навчального округу були одностайними щодо підтримки проекту. Окрім того, враховуючи семантичне значення вжитого прикметника «вельми», як найвищого ступеня позначуваного в мовленні XIX ст., маємо констатувати, що 39,02 % очільників педагогічних колективів засвідчили послужливо-запопадливу позицію щодо впровадження форменого одягу для освітянок. Міркування зобов'язального змісту представив винятково начальник Київської міністерської жіночої гімназії, який наполягав, що «начальниці / головні наглядачки, вчительки класів гімназій і підготовчого класу, класні виховательки гімназій та прогімназій, як особи, які користуються правами служби, повинні мати форму (курсив. — Авт.), у якій зобов'язані щодня бути в закладі»⁷.

Вивчення відповідей респондентів виявило як dokonаний факт упровадження форменого вбрання в певних жіночих навчальних закладах. Розпочнемо аналіз з освітніх закладів Києва. Зокрема, у жіночій гімназії А. Бейтель уже два роки освітянки носили сірий одяг з синім оксамитовим коміром та обшлагами; у гімназії О. Дучинської — синій одяг⁸. У Полтавській жіночій гімназії на урочистості (випуск, візит поважних гостей, молебень, панахида, відвідання церкви разом із вихованками, іспити) службовиці з'являлися у форменому одязі, а саме сукні темно-синього кольору, що практикували понад

15 років⁹. У Лубенській гімназії ситуація була аналогічною, утім, директор закладу виступав за обов'язковість уніформи освітянок¹⁰.

У контексті дослідження нас цікавить мотивація доцільності встановлення форменого одягу освітянок жіночих гімназій і прогімназій, підпорядкованих Міністерству народної освіти, представлена в діловодному листуванні. Звернемося до вивчення аргументації відгуків очільників педагогічних колективів.

Голова педагогічної ради Прилуцької жіночої гімназії М. Фірсов визнав захід бажаним, щоб усунути помітну строкатість одягу службовиць. Значущість візуального образу освітянок, який через запровадження уніформи «набуває приємної оку одноманітності, що специфічно забарвить увесь навчальний заклад, а також урегулює вигадливі і вкрай мінливі забаганки моди», — як найперший чинник виокремив очільник педради Новозибківської гімназії¹¹. Отже, формений одяг жінок, працюючих у закладах середньої освіти, розглядали як елемент корпоративної культури і важливий зовнішній елемент її демонстрації.

Наголосимо, що відчутним контекстом дописів багатьох освітніх начальників є невдоволення від прагнення службовиць бути в курсі модних тенденцій жіночого вбрання, ба більше, ходити в них на роботу. Наведемо їхні автентичні думки з цього приводу. Формений одяг вивільнить освітянок від «сумної необхідності підкорятися мінливим вимогам моди»; запровадження його «усуне небажану фасонистість і кокетування вбранням»; «дасть значну економію витрат *викладачок* (курсив. — Авт.) на пошиття жіночих костюмів, оскільки тенденції моди для форменого одягу не є обов'язковими»; «будучи більш природною, ніж нинішня модна, [форма] забезпечить більшу сталість крою жіночого одягу, позбавить необхідності упадати за модою, чим заощадить і без того невеликі кошти вчительок...»¹². Як бачимо, ремствування й осудливі конотації зумовлювали як слідування швидкоплинній вигадливій моді та показна манірність на службі, так і готовність освітянок витратити на таке модельне вбрання левову частку платні.

Повсякденний прагматизм уніфікації одяжі службовиць керівники закладів убачали на індивідуальному й груповому рівні, наголошуючи на виховному та економічному аспектах його доцільності. Зокрема, чітко таку позицію сформулював очільник педагогічної ради Золотоніської жіночої прогімназії В. Личак¹³. Окремі посадовці

⁵ ЦДДАУК. Ф. 707. Оп. 65. Спр. 65. Арк. 8.

⁶ Там само. Арк. 31.

⁷ Там само. Арк. 30.

⁸ Там само. Арк. 9–10.

⁹ Там само. Арк. 26 зв.

¹⁰ Там само. Арк. 19.

¹¹ Там само. Арк. 21.

¹² Там само. Арк. 15; 22 зв.; 17; 20.

¹³ Там само. Арк. 14.

більш розлого аргументували їхню впливовість для педагогічного колективу.

Індивідуальний рівень розглядуваного питання безпосередньо корелювали з матеріальним добробутом освітянок. Голова педагогічної ради Новозибківської гімназії виокремив економічний прагматизм упровадження жіночої уніформи: «формена сукня у випадках, передбачених етикетом, може замінити святкову, оскільки остання зумовлювала значні грошові витрати»¹⁴. Фінансовий аспект бажаності форменого одягу очільник педради Новгород-Сіверської жіночої гімназії вбачав у доступній ціні такої одежі, оскільки «її придбання для освітянок з їхньою невеликою платнею вартуватиме куди дешевше сукні неформеної»¹⁵. По-батьківські категорично міркував про це директор Полтавської жіночої гімназії: «Запровадження форменого одягу уможливить для більшості класних дам і вчительок витратити менше грошей на сукні»¹⁶. На нашу думку, у відгуках начальників йшлося не лише про економічний ефект від зменшення витрат на одягу педагогинь (особисту бюджетну ощадливість), а й про ширший контекст аналізованого питання. Чоловіки, очільники педагогічних колективів Київського навчального округу, зазвичай мали власну родину, де були доньки, сестри, племінниці, хрещениці тощо, про яких вони не могли не піклуватися. Освітня сфера була найбільш доступною для працевлаштування жінок другої половини XIX ст., зокрема й у невеличких повітових містах України, де діяли жіночі гімназії і прогімназії, тому більшість випускниць закладів середньої і вищої освіти розпочинала трудову кар'єру з них. Вірогідно, апелюючи до економічної доцільності запровадження форменого одягу службовиць, керівники освітніх закладів послуговувалися й особистим досвідом проживання в провінційному місті, утримання родини, де зовнішній вигляд жінки почасти слугував мірилом добробуту сім'ї. Вважаємо, що, в такий спосіб подаючи руку освітянкам, начальники-чоловіки не в останню чергу бажали полегшити життя й собі.

Від індивідуального рівня бажаності впровадження форменого одягу для службовиць жіночих гімназій і прогімназій Міністерства народної освіти, висловлених очільниками таких закладів Київського навчального округу, перейдемо до розгляду групового рівня чинників доцільності заходу, ними сформульованих.

Щонайперше думка керівників ґрунтується на виховному мотиві уніформи. «Головне, формений одяг службовиць закладу, як більш упорядкований, матиме виховальну впливовість

на учениць», — резюмував свої міркування голова педагогічної ради Сосницької жіночої прогімназії¹⁷. Упровадження форми розглядали як дієвий засіб посилення загальної дисциплінованості в освітніх закладах, на чому постійно наполягала вища влада держави і керівники профільного міністерства. На думку очільника педради Чернігівської гімназії, «носіня форменого одягу вчительками і класними наглядачками благотворно впливало б на учениць, спонукаючи останніх суворо дотримуватися встановленої для них форми»¹⁸. Докладно аргументував виховну корисність запровадження уніформи директор Полтавської жіночої гімназії, який наголосив, що «при виконанні всіх службових обов'язків, класні дами та вчительки звертатимуть більше уваги і рекомендуватимуть вихованкам носити шкільну форму за межами навчального закладу, що, безсумнівно, позитивно позначиться на поведінці поза гімназією 750 учениць, за якими інколи складно пильнувати двом-трьом черговим дамам у губернському місті»¹⁹. Директор Марков констатував, що завдяки форменому одягу класні дами і вчительки стануть більш відомі містянам, отже значно корисніші місцевій громаді загалом і дітям зокрема.

Морально-етичне виховання гімназисток, привчання до дисципліни, при звичаєння до норм пристойності й охайності було невід'ємним складником освітнього середовища жіночого закладу. «Формений одяг службовиць буде для учениць зразком скромної і простої жіночої одежі», — підкреслив голова педагогічної ради Кобеляцької жіночої прогімназії²⁰. Дійсно, простота строїв вчительки мала педагогічну значущість. Саме в цьому начальник Немирівської жіночої прогімназії вбачав засіб супроти захоплень останніх вигадками моди, остільки, «подекуди перебираючи міру, шокували скромність і моральну пристойність»²¹.

Етичний аспект корисності уніформи для освітянок у навчально-виховному процесі окремі керівники доповнили відомчо-корпоративною її пріоритетністю для нівелювання соціальних відмінностей службовиць.

Наголосимо, що сутнісною ознакою модерної доби в Україні став динамічний розвиток освітньої галузі й активне формування нового соціально-професійного прошарку — педагогічної інтелігенції. Її когорта складалася з представників обох статей з виразною тенденцією до фемінізації шкільництва і вчительства. Соціальне походження педагогинь аналізованого періоду

¹⁷ Там само. Арк. 20.

¹⁸ Там само. Арк. 15.

¹⁹ Там само. Арк. 26 зв.

²⁰ Там само. Арк. 17.

²¹ Там само. Арк. 24.

¹⁴ ЦДДАУК. Ф. 707. Оп. 65. Спр. 65. Арк. 21 зв.

¹⁵ Там само. Арк. 22.

¹⁶ Там само. Арк. 26.

переважно шляхетне — доньки дворян, духовенства, чинів військової і цивільної служби, заможних купців і промисловців. Водночас до таких потенційних кандидаток на посади в заклади нижчої і жіночої освіти — випускниць жіночих гімназій / інститутів — у діловодній документації вживали словосполучення «інтелігентні злидні» як маркер гостроти проблеми отримання жінками гарного місця служби і гідної платні (Драч О.О., 2011. С. 38). Буденними реаліями освітньої сфери межі XIX–XX ст. в Україні, зокрема в Київському навчальному окрузі, стає поважна протекція як гарантований спосіб претендентці здобути посаду в освітньому закладі²². Нагадаємо, що нормував соціальне буття в державі «Табель про ранги», який лишався чинним до 1917 р. Попри техніко-економічні новації модерної доби, основи суспільного життя в Україні регулювало обмежувальне імперське законодавство, і маркерами статусу лишалися стан, конфесія, чин, стать, статки, а звичними способами розв'язання населенням буденних питань — патерналізм і протекціонізм.

Етичний аспект форменої сукні — зрівняти через одяг усіх службовиць — тим самим усунути привід не відставати від осіб, які марнотратять кошти на витончені та модні костюми, — пояснив голова педагогічної ради Новокиївської жіночої гімназії²³. Директор Лубенської жіночої Олександрівської гімназії прямо вказав, що формений одяг, окрім зовнішньої однаковості, згладжує всі соціальні відмінності осіб, які носять уніформу²⁴.

Прикметно, що серед висловлених керівниками думок, окрім нівеляції існуючих соціальних цензів у соціумі, питання форменого одягу службовиць опосередковано актуалізувало й гендерний вектор проблеми. Послугуючись нормативною визначеністю форменого одягу як службовцям гімназії, так і ученицям закладу, голова педагогічної ради Чернігівської жіночої гімназії не бачив жодних підстав для жіночого персоналу бути за винятком. Таке міркування пана Антоновича, який очолював педагогічний колектив міністерської жіночої гімназії Чернігова, вкрай цінне для нашого дослідження, оскільки свідчить про сформоване на межі XIX–XX ст. в освітянському середовищі сприйняття службовиць передусім як професіонала і колеги. Не менш важливим і переконливим аргументом нашої тези слугує вжиті в діловодному листуванні головою

педагогічного колективу жіночої прогімназії повітового містечка Кобеляки (Полтавська губернія) А. Фесенком поняття «викладачки» (вище в тексті позначене курсивом) для іменування жінок, які працювали в закладі середньої освіти²⁵. Таким чином, сутнісна ідея Великих реформ і головна настанова пореформеної інтелігенції — емансипація пригноблених станів / статей за принципом «немає ні чоловіків, ні жінок, є люди» — за сорок років поширилася у сфері жіночої освіти (Драч О.О., 2011. С. 30). Ба більше, ознакою модерної доби була глибока переконаність у важливості соціальної ролі освітянок, що формувало передумови до їхнього подальшого визнання повноправними службовицями і колежанками на всіх ланках освіти. Опосередковане визнання обмеженості розміру платні працівниць закладів жіночої освіти їхнім керівництвом у відомчому листуванні з попечителем округу доводить гостроту щодення освітянки в модерному місті й необхідність додаткових заходів їхньої матеріальної підтримки.

«Щодо вигляду форменої одягу службовиць, то вона має вирізнятися простотою...»

Кінець XIX ст. ознаменував добу модерну, атмосфера якої змінювала відчуття простору й умонастроїв. Успіхи науки, прогрес техніки, ідеї соціалістів, езотерика й окультизм втілювали еkleктику свідомості, уособлену в стильовій еkleктиці, зокрема в одязі. Одяг набув значення боротьби за індивідуальну й колективну ідентичність. Мода підкреслювала чи приховувала індивідуальність, нівелювала відмінності між Сходом і Заходом, оскільки протягом XIX ст. на теренах Російської імперії поширився європейський костюм (Пиетров-Енкер Б., Ульянова Г., 2007. С. 33). У 1890 р. модною стала м'яка щільно обтисла спідниця, що мала лише кілька складок на задньому полотнищі. Модниці останнього десятиліття також оцінили зручність блуз і чоловічих сорочок. Французька жіноча мода поступається англійській, зверху блузки носять короткі відкриті жакетки. Жіноча блуза нерідко покроєна за типом чоловічої сорочки з коміром та манжетами. З таким костюмом носили пряму спідницю завдовжки підлоги. З 1894 р. — спідницю-дзвін (Романовская М.Б., 2010. С. 33).

Прикметно, що всі вище зазначені новації жіночого вбрання відображено у відповідях респондентів на питання про те, яким бачать формений одяг освітянок начальники жіночих закладів Київського навчального округу. Опрацювання діловодного листування дає змогу виокремити застереження, висловлені керівниками окремих закладів. Зокрема, пан Посадський, голова педагогічної ради Київської жіночої гімназії О. Дучинської, визнав доцільним

²² Приміром, особисте прохання від начальника Київського губернського жандармського управління щодо надання посади класної наглядки у новоорганізованій жіночій гімназії м. Умані Наталії Балаковій. Див. детальн. ЦДДАУК. Ф. 707. Оп. 66. Спр. 9. Арк. 25.

²³ ЦДДАУК. Ф. 707. Оп. 65. Спр. 65. Арк. 21 зв.

²⁴ Там само. Арк. 19.

²⁵ Там само. Арк. 17.

регламентувати винятково колір форменої сукні службовиць, водночас «надати свободу» фасону («крою»)»²⁶. Аналогічну позицію обійняв й очільник педагогічної ради жіночої гімназії Київської Євангелічно-Лютеранської церкви²⁷. Інспектор І. Плаксин від колективу Глухівської жіночої гімназії запропонував корелятивність кольору жіночої уніформи зі встановленим для службовців Міністерства народної освіти²⁸.

Щоб не мудрувати багато, частина керівників висловила думку про оптимальність використання вже запроваджених у державі моделей жіночого форменого вбрання. Найбільш зручним варіантом вбачали форму службовиць жіночих навчальних закладів відомства імператриці Марії, представлену «синьою вовняною сукнею звичайного крою». Таку позицію поділяли голови педагогічних рад Роменської та Кременчуцької жіночих гімназій²⁹.

Прикметно, що окремі очільники педагогічних колективів пішли ще далі — за межі освітньої сфери, запропонувавши за взірць уніформу жінок поштово-телеграфного відомства. Міркування про це, як особисту думку, представив у листі до попечителя округу голова педагогічної ради Переяславської жіночої гімназії В. Чепига³⁰. Аналогічну позицію («форма, визначена для телеграфісток») мав і очільник педради Кобеляцької жіночої прогімназії А. Фесенко, виокремивши конструктивні особливості й функціональні властивості такої одягу освітянок, а саме: «не стискає талії (не потребує корсетів) і забезпечує вільний рух ніг (без шлейфу)»³¹.

Цільове призначення форменого одягу полягає в задоволенні комплексу потреб індивіда — члена професійної групи / корпорації, сутність яких зумовлює функційні вимоги до нього. Саме вони стали стрижневими у висловлених пропозиціях від імені педагогічних колективів жіночих освітніх закладів Київського навчального округу. Наведемо зауважені респондентами функційні характеристики.

Голова педагогічної ради Зіньківської жіночої прогімназії К. Зеров (батько представника доби Розстріляного відродження Миколи Зерова) повідомив, що оптимальним форменим убранням освітянок може бути «гладка спідниця з темно-синьої матерії з таким самим ліфом і тужурка (двобортний піджак. — *Авт.*) з лацканами та форменими гудзиками»³². Начальниця Прилуцької жіночої гімназії наполягала, що формений одяг

«мала вирізняти простота: темно-синього кольору гладка спідниця з аналогічним ліфом відповідно до моди; лише парадні сукні оздоблювали плюшем, оксамитовими шнурами та гудзиками»³³. Наголосимо, що, представивши думку начальниці закладу щодо конструктивних особливостей уніформи службовиць, голова педради жіночої гімназії М. Фірсов поглибив її, визнавши корисним запровадити відзнаки в одязі освітянок навіть у неробочий час³⁴.

Детально представив висловлені вчительками та класними наглядачками побажання щодо їхнього форменого одягу голова педагогічної ради Чернігівської жіночої гімназії. Щоденну форму освітянок мала становити темно-синя сукня з вовни простого крою, конструктивними елементами якої були б спідниця без шлейфу й жакетка з відкладним коміром і відомчими позначками на кшталт чоловічого костюма (герб у вінку) на кінцівках. Парадний варіант уніформи передбачав аналогічну сукню, доповнену білими жилетом і жакетом. Улітку верхню частину форменого одягу бажали оптимізувати синьою англійською блузою так само з відзнаками на комірі, завершував яку чорний капелюх. Верхній формений одяг службовиць включав би пальта осіннє та зимове чорного кольору з форменими гудзиками, останнє доповнював смушевий комір і смушева шапка. Обов'язковими атрибутами формених головних уборів як літнього, так і зимового бачили відомчі герби³⁵. Наведена ґрунтовна деталізація повного комплекту форменого одягу службовиць, на нашу думку, зумовлена особистою гендерно-толерантною позицією очільника педради Чернігівської жіночої гімназії, вище нами зазначеною. Власне, пан Антонович підтримував зрівняння в правах службовиць гімназії через забезпечення їхньої зовнішньої корпоративної ідентичності.

Очільник педагогічної ради Сосницької жіночої прогімназії М. Морозов, наполягаючи на більшій ергономічності («природності») форменого одягу освітянок, ніж тогочасна мода, представив раціональну конструкцію функціональних елементів сукні: «звичайна спідниця з баскою — піджак *Jahin* ззаду і вільною спереду з петлицями та металевими гудзиками». Верхній одяг службовиць так само мав бути головно функціональним, отже більш простим і зручним за призначенням. Його репрезентувало пальто вільного крою без талії з перелиною і таке ж без перелини вкорочене, обидва з петлицями та металевими гудзиками³⁶.

Важливим засобом підкреслення корпоративності й естетичної довершеності окремі

²⁶ ЦДДАУК. Ф. 707. Оп. 65. Спр. 65. Арк. 10.

²⁷ Там само. Арк. 28.

²⁸ Там само. Арк. 18.

²⁹ Там само. Арк. 27, 31.

³⁰ Там само. Арк. 12.

³¹ Там само. Арк. 17.

³² Там само. Арк. 13.

³³ Там само. Арк. 10.

³⁴ Там само. Арк. 10 зв.

³⁵ Там само. Арк. 15 зв.

³⁶ Там само. Арк. 20 зв.

адміністратори визнали співвіднесення колористики форменого вбрання з його тектонікою за стандартизації основи³⁷. Приміром, голова педагогічної ради Новгород-Сіверської жіночої гімназії наголосив на доцільності уніфікувати як колір (простий темно-сірий як найпрактичніший), так і матерію форменої сукні: взимку — вовняна тканина, влітку — бавовнянка³⁸. Оптимальним матеріалом для виготовлення форменої сукні очільник педради Новозибківської жіночої гімназії В. Каменський визначив вовняну чи суконну тканину темно-синього кольору (для начальниці закладу — з шовкової матерії для урочистостей); улітку для охочих — чесуча кольору небіленої парусини. Така сукня передбачала простий крій, у всякому разі без шлейфу — «незручної, негігієнічної і непрактичної прикраси»³⁹. Діловий стиль форменої сукні могли підкреслити спеціальним кантом чи шнурком.

Прикметно, що керуючий Златопольською жіночою прогімназією був обізнаним зі стильовими нюансами тогочасного одягу, оскільки рекомендував для форменого темно-синього кольору вовняного плаття службовиць фасон англійського крою (гладка спідниця та гладкий ліф) з модним оздобленням⁴⁰. Утім, носити його вважав обов'язковим тільки під час виконання службових обов'язків. Насамкінець представимо найбільш концептуально лаконічну пропозицію — «одноманітна форма для вчительок, доладна модель — гладка закрита сукня з матерії темно-синього кольору», — сформульовану начальником Немирівської жіночої прогімназії⁴¹.

Узагальнюючи побажання, сформульовані керівниками жіночих освітніх закладів Київського навчального округу щодо форменого одягу службовиць, виокремили дві основні функційно-естетичні рекомендації — більше простоти і зручності. Виробничий практицизм освітніх адміністраторів зумовлено матеріально-побутовим чинником через «обмеженість визначеної платні, одержуваної службовицями жіночих гімназій і прогімназій Міністерства народної освіти», тому початково, на думку керуючого Київською міністерською жіночою гімназією, варто було б запровадити «тільки формену сукню, лишаючи їм свободу вибору верхнього одягу, зимового й літнього, а також головних уборів, тобто капелюхів і шапочок»⁴².

³⁷ Тектоніка одягу — це проектування одягу з урахуванням властивостей матеріалів, раціональності їх використання через зорове відображення в зовнішній формі й конструкції деталей.

³⁸ ЦДДАУК. Ф. 707. Оп. 65. Спр. 65. Арк. 22 зв.

³⁹ Там само. Арк. 21 зв.

⁴⁰ Там само. Арк. 29.

⁴¹ Там само. Арк. 24 зв.

⁴² Там само. Арк. 30–30 зв.

Підсумковим результатом майже піврічного обговорення на місцях питання запровадження форменого одягу для освітянок середніх жіночих навчальних закладів став припис міністра народної освіти № 5436 від 28 лютого 1900 р., що дозволяв встановити для службовиць жіночих гімназій і прогімназій відомства формену сукню синього кольору без спеціального крою, яку останні мали носити під час виконання службових обов'язків⁴³. Про таке рішення міністра М. Боголепова попечитель Київського навчального округу поінформував начальників і голів педагогічних рад жіночих освітніх закладів округу.

Послугуючись підходом до вибраної нами соціальної ситуації як лабораторії, що уможливило поглибити вивчення гендерних аспектів соціального життя, зокрема культурної конфігурації жіночості в освітньому середовищі Київського навчального округу межі XIX–XX ст., маємо констатувати, що динаміка модерної доби і політика у сфері емансипації та гендерної ідентичності стали складником гімназійної буденності України. Тезу Т. Маколея, колоніального чиновника в Індії, про те, що «мови Західної Європи вже цивілізували Росію» (Саїд Е., 2007. С. 158), маємо підстави поширити і на феномен моди, що через одяг втілювала візуальну метафору. У пізньоімперській Україні, як і повсюдно на Заході, вбрання слугувало надто важливим маркером соціальної, етнічної, політичної і гендерної ідентичності. Оскільки піддані держави носили такі меседжі буквально на собі, це унеможливлювало ігнорування їх державою.

Візуально-комунікативна функція форменого одягу імперської доби забезпечувала оперативне зорієнтування в соціальному оточенні й відомчому середовищі з відповідним етикетним стандартом поведінки та взаємодії. Імперська філософія «індивіда в мундирі», яка перетворювала чиновника на важливу складову державної системи (він — служить, а не ходить на роботу); вивіщення особи у форменому мундирі, зумовлене загальним шануванням, вивільняло креативну енергію його носія на державну справу, що була джерелом честі, а не прибутку. Функціонування жіночих гімназій і прогімназій Міністерства народної освіти Київського навчального округу кінця XIX ст. по факту виявило запровадження в закладах форменої сукні для службовиць без санкцій згори. Уніформа освітянки набуває іміджевого значення і сприймається як елемент естетики гімназійної культури, зокрема створення комфортного педагогічного середовища закладу.

Наслідувати модні тенденції для жінок Європи в XIX ст. — це носити паризькі моделі задля сучасності й вишуканості їхнього образу. Поширеність

⁴³ Там само. Арк. 32.

культурних патернів Заходу в поєднанні з традиційно усталеними в Україні практиками жінок гарно зодягатися («по одязі людину стрічають...») зумовили демонстративність власної впевненості й сучасності педагогинями через модний одяг. Самоствердження підлеглих службовиць гімназій і прогімназій через модне вбрання — традиційний атрибут еліти — як підкреслювало шляхетне соціальне походження більшості з них, так і уможливило окремих «вписатися» до професійної групи педагогічної інтелігенції, що контрастувало з їхньою невеликою платнею.

Таким чином гімназійні будні виявили латентне невдоволення начальників закладів модникуванням освітянок на службі. Вельми бажане / корисне упровадження уніформи освітянкам, висловлене їхнім чоловічим керівництвом, від побажань щирої раціональності на індивідуальному рівні до зобов'язально-прагматичної норми на рівні колективу закладу варто розглядати в кількох вимірах: з позиції гендерної — намір за уніформною приховати надмірний вияв фемінності; з позиції інституційної — забезпечити відносну соціальну рівність службового персоналу; з позиції економічної — оптимізація витрат заробітної плати; з позиції професійної — посилення ефективності педагогічної роботи. Попри те, що у відповідях окремих респондентів прописана незначущість питання

форменого одягу службовиць, дискурс-аналіз діловодного листування переконує в серйозності й комплексності застосованих адміністрацією освітніх закладів Київського навчального округу підходів до його розгляду. Водночас відповіді очільників педагогічних колективів жіночих гімназій і прогімназій округу засвідчили сприйняття підлеглих педагогинь зонайперше через їхній зовнішній вигляд, який був джерелом прихованого невдоволення. Нарікання на вигадливі й мінливі модні забаганки одягу освітянок, представлені емоційно забарвленою лексикою у відомчому листуванні чиновництва, підтверджують непрості гендерні взаємовідносини в педагогічних колективах й опосередковано виявляють високий рівень психологічної напруги між керівником закладу (винятково чоловіки) і підлеглими (переважно жінки). Власне, простір жіночих (про)гімназій на межі XIX–XX ст. був ареною змагань між традиційним поглядом на вдягнену за модою жінку, чиєю метою є світське дозвілля, розваги і пошуки чоловіка, й образом працюючої жінки, зодягненої у скромне темно-сіре вбрання, непоказне щодо статі. Підсумком обговорення став рекомендований формений одяг освітянок з його оптимально-функційними параметрами й колористикою, простим кроєм, лаконічним силуетом і мінімізацією деталей-прикрас за зразком англійського костюма.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

- Драч О.О. Гендерний вимір соціальних трансформацій (кінець XIX — початок XX ст.): формування образу «нової жінки». *Nad Wisłą i Dnieprem. Polska i Ukraina w przestrzeni europejskiej — przeszłość i teraźniejszość. Monografia zbiorowa* / red. Ihor Sribniak. Warszawa-Toruń, 2019. С. 140–153.
- Драч О.О. Вища жіноча освіта в Російській імперії другої половини XIX — початку XX ст. Черкаси: Вертикаль, 2011. 532 с.
- Зубков И.В. Российское учительство: повседневная жизнь преподавателей земских школ, гимназий и реальных училищ, 1870–1916. Москва: Новый хронограф, 2010. 528 с.
- Курочкина Е.Н. Эволюция гражданской форменной одежды в России XIX века: автореф. дис. ... канд. ист. наук: 24.00.01. Улан-Удэ, 2011. 23 с.
- Петунина Е.А. Становление профессиональной культуры преподавателя ХТИ конца XIX — начала XX ст. *Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти*. 2016. 45 (49). Ч. 2. С. 57–68.
- Пиетров-Эннер Б., Ульянова Г. Модернизация, гражданское общество и гражданская идентичность, о концепции книги. *Гражданская идентичность и сфера гражданской деятельности в Российской империи. Вторая половина XIX — начало XX века* / отв. ред. Б. Пиетров-Эннер, Г.Н. Ульянова. Москва: РОССПЭН, 2007. С. 7–34.
- Романовская М.Б. История костюма и гендерные сюжеты моды. Санкт-Петербург: Алетей, 2010. 442 с.
- Руан К. Одежда и идентичность в имперской России. *Гражданская идентичность и сфера гражданской деятельности в Российской империи. Вторая половина XIX — начало XX века* / отв. ред. Б. Пиетров-Эннер, Г.Н. Ульянова. Москва: РОССПЭН, 2007. С. 219–238.
- Саїд Е. Культура й імперіалізм / пер. з англ. Київ: Критика, 2007. 608 с.
- Abrams L. The making of modern woman: Europe 1789-1918. Longman, 2002. 382 p.
- Potter J. Discourse Analysis. *The Sage Encyclopedia of Qualitative Research Methods* / editor Lisa M. Given. SAGE Publications, Inc, 2008. P. 217–220.

- Pietrow-Ennker B. Rußlands „neue Menschen“. Die Entwicklung der Frauenbewegung von den Anfängen bis zur Oktoberrevolution. Campus, Frankfurt am Main und New York, 1999. 497 p.
- Stites R. The Nihilist Response. Stites R. *The Women's Liberation. Movement in Russia: Feminism, Nihilism, and Bolshevism, 1860–1930*. Princeton University Press. 1990. URL: <https://doi.org/10.2307/j.ctv1m5922h.10>

REFERENCES

- Abrams, L. (2002). *The Making of Modern Woman: Europe 1789–1918*. Longman [in English].
- Drach, O. O. (2019). The Gender Dimension of Social Transformations (end of the 19th — beginning of the 20th century): Formation of the image of the “new woman”. In I. Sribnyak (Ed.), *Nad Wisłą i Dnieprem. Polska i Ukraina w przestrzeni europejskiej — przeszłość i terażniejszość* (pp.140–153), Warszawa-Toruń [in Ukrainian].
- Drach, O. O. (2011). *Vyshcha zhinocha osvita v Rosiiskii imperii druhoi polovyny XIX — pochatku XX stolittia [Women's Higher Education in the Russian Empire in the second half of the 19th — early 20th centuries]*. Cherkasy: Vertykal [in Ukrainian].
- Kurochkina, Ye. N. (2011). Evolyutsiia grazhdanskoj formennoi odezhdy v Rossii XIX veka [The Evolution of Civilian Uniforms in Russia in the 19th century]. *Abstract of the PhD dissertation*, Ulan-Ude [in Russian].
- Petunina, Ye. A. (2016). Stanovlenie professionalnoi kultury prepodavatelja KhTI kontsa XIX — nachala XX st. [The Formation of the Professional Culture of a KhTI teacher at the end of the 19th — beginning of the 20th century]. *Problemy ta perspektyvy formuvannia natsionalnoi humanitarno-tehnichnoi elity*, 45(49), 2, 57–68 [in Russian].
- Pietrow-Ennker, B. (1999). *Rußlands „neue Menschen“. Die Entwicklung der Frauenbewegung von den Anfängen bis zur Oktoberrevolution*. Campus, Frankfurt am Main und New York [in German].
- Pietrov-Enker, B. & Ulianova, G. (2007). Modernizatsiya, grazhdanskoie obshchestvo i grazhdanskaia identichnost, o kontseptsii knigi [Modernization, Civil Society and Civil Identity, about the Concept of the Book]. In B. Pietrov-Ennker, G. N. Ulyanova (Ed.), *Grazhdanskaia identichnost i sfera grazhdanskoj deiatelnosti v Rossiiskoi imperii. Vtoraia polovina XIX — nachalo XX veka* (pp. 7–34). Moscow: ROSSPEN [in Russian].
- Potter, J. (2008). Discourse Analysis. In L. M. Given (Ed.) *The Sage Encyclopedia of Qualitative Research Methods* (pp.217–220). SAGE Publications [in English].
- Romanovskaia, M. B. (2010). *Istoriia kostiuma i gendernyie siuzhety mody [History of Costume and Gender Themes of Fashion]*. St. Petersburg: Aletheia [in Russian].
- Ruan, K. (2007). Odezhda i identichnost v imperskoj Rossii [Clothing and Identity in Imperial Russia]. In B. Pietrov-Ennker, G. N. Ulianova (Ed.), *Grazhdanskaia identichnost i sfera grazhdanskoj deiatelnosti v Rossiiskoi imperii. Vtoraia polovina XIX — nachalo XX veka* (pp. 219–238). Moscow [in Russian].
- Said, E. (2007). *Kultura i imperiializm*. Trans. from English, Kyiv: Krytyka [in Ukrainian].
- Stites, R. (1990). The Nihilist Response. In *The Women's Liberation Movement in Russia: Feminism, Nihilism, and Bolshevism, 1860-1930*. Princeton University Press [in English]. <https://doi.org/10.2307/j.ctv1m5922h.10>
- Zubkov, I. (2010). *Rossiiskoie uchitelstvo: povsednevnaia zhizn prepodavatelej zemskikh shkol, gimnazii i realnykh uchilishch. 1870–1916. [Russian Teaching: Everyday Life of Teachers in Zemstvo Schools, Gymnasiums and Real Schools. 1870–1916]*. Moscow [in Russian].

Дата надходження статті до редакції: 19.09.2023 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

Олександр БОНЬ,

доцент кафедри історії України
Факультету суспільно-гуманітарних наук
Київського університету
імені Бориса Грінченка,
кандидат історичних наук, доцент,
Київ, Україна

Oleksandr BON,

Associate Professor of the Department
of History of Ukraine,
Faculty of Social Sciences and Humanities,
Borys Grinchenko Kyiv University,
PhD in History, Associate Professor,
Kyiv, Ukraine

e-mail: o.bon@kubg.edu.ua

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-3287-5955>

Корпоративні та особисті стосунки у середовищі української літературної інтелігенції 1920-х років

У статті розглядається проблема корпоративних й особистих стосунків у середовищі української літературної інтелігенції 1920-х років. Бурхливий літературний процес визначався наявністю в ньому різноманітних течій і груп, які вели гостру, нерідко нищівну ідейну боротьбу. Цій боротьбі більшовицький режим зміг надати характеру ідеологічного протистояння, а отже, перевести у політичну площину, що дало змогу використати її як привід для політичного й фізичного знищення. Водночас горизонтальні особисті зв'язки більшовицькій владі було дуже важко контролювати, тому був запущений процес стеження за діячами літератури й мистецтва. На прикладі Г. Косинки, М. Хвильового та інших літераторів показано, що такі дії мали на меті не лише тотальний контроль, але й вплив на середовище. Так сформувалася атмосфера страху, недовіри і, як наслідок — атомізації літературно-мистецької інтелігенції і контролювання її.

Ключові слова: літературно-мистецька інтелігенція, літератори, корпоративні зв'язки, особисті зв'язки, М. Хвильовий, 1920-ті роки.

Corporate and Personal Relations among the Literary Intelligentsia in the 1920s

The article examines the important issue of corporate and personal relations among the literary intelligentsia in the 1920s, which influenced significantly the development of not only the literary and artistic process but the course of the ideologization of cultural life in Soviet Ukraine as well. By examining the formation and confrontation of literary groups, the author investigates the consequences of the struggle in the intelligentsia's environment. Besides, highlighting interpersonal relations, the author shows its influence on the results of the writers' activity in the conditions of Ukrainization and pressure from the totalitarian state.

The turbulent literary process in the 1920s was largely defined by the presence of various movements and groups in the USSR (Ukrainian Socialistic Soviet Republic) among literary figures. They waged a fierce, often destructive ideological struggle. The Bolshevik regime was able to give this struggle the character of an ideological confrontation and, consequently, to transfer it to the political area. Thus, in the conditions of totalitarian communist discourse the Soviet authorities got the opportunity to use this circumstance as a ground for political and physical destruction. At the same time, it was very difficult for the Bolshevik authorities to control horizontal corporate, and especially personal, ties. That is why the process of constant surveillance of literary and artistic figures was launched. The examples of H. Kosynka, M. Khvylovyi, and other writers show that this process was aimed not only at total control, but also at influencing the environment of cultural figures. This influence had an impact on the formation of an atmosphere of general fear and widespread distrust in the society of the cultural and artistic elite. And, as a consequence, the severance of horizontal ties, atomization and institutional weakening of the literary and artistic intelligentsia.

It is determined that the Ukrainian literary and artistic intelligentsia in the paradigm of its own vision of the goals and objectives of Ukrainization, which were different from those of the governing Party, actually became a counter-elite for the Bolshevik party. This was the fundamental reason for the confrontation between the regime and the writers of the 1920s. Having used corporate and personal confrontation among writers, the Communist Party soon began to destroy intellectuals in Soviet Ukraine.

Key words: literary and artistic intelligentsia, writers, corporate connections, personal connections, Mykola Khvyliovyi, 1920s.

Українська інтелігенція першої третини ХХ ст. відіграла визначальну роль у становленні та розвитку української самосвідомості, у державотворчих процесах. Через поразку української боротьби за відновлення державності частина її емігрувала, витіснена більшовицьким режимом. Це полегшило завдання комуністичній системі у формуванні нової інтелектуальної еліти для реалізації ідеї комуністичного будівництва і, зокрема, проведення «культурної революції». Але ще до Української національної революції сформувалась українська літературно-мистецька інтелігенція, яка мала відмінні риси й окремі від російської еліти завдання. Встановлення контролю і використання української літературно-мистецької інтелігенції стало одним із ключових завдань більшовицького режиму для формування комуністичної української квазідержавності та спрямування у необхідне владі русло суспільного і, зокрема, літературно-мистецького розвитку.

В умовах загрози втрати контролю над республікою більшовицька верхівка змушена була надати певні можливості для інституційного й особистісного розвитку літературно-мистецькому середовищу в умовах українізації. Разом з тим поступово посилювала контроль і вплив на це середовище. Складною для осмислення залишається наукова проблема, як, поєднуючи методи заохочення і покарання, більшовицькому тоталітарному режиму вдалося розпалити протистояння у корпоративних відносинах літературних угруповань та посягти недовіру в особистісних стосунках у літературно-мистецькому середовищі.

Питанням взаємовідносин комуністичної влади та інтелігенції присвячена велика й різнопланова зарубіжна та українська історіографія. Зокрема, феномен інтелігенції в Російській імперії і СРСР, протистояння влади та інтелігенції досліджував польський вчений Анджей Новак, який наголошував, що ще до утвердження більшовицького режиму творились різні ідентичності й національні «проекти». Російські та українські інтелектуали по-своєму відповідали на виклик модернізації. Також він глибоко дослідив поєднання влади та культури як культурну гегемонію (Новак А., 2021). Геннадій Єфіменко докладно вивчав небезпеку горизонтальних зв'язків для тоталітарного режиму (Єфіменко Г., 2017). Юрію Луцькому належить ґрунтовне дослідження літературної політики більшовиків у 1920-х роках, у якому він детально висвітлює інституційне становлення української літератури в цей період та визначальний вплив більшовицького режиму на ідейну боротьбу в її царині (Луцький Ю., 2000). Також ці проблеми успішно вивчає Яна Примаченко (Примаченко Я., 2015). Лариса Якубова розглядала згадані проблеми

у контексті розв'язання національного питання більшовицьким режимом (Якубова Л., 2021).

Для вивчення проблем взаємовідносин літературно-мистецької інтелігенції та більшовицького режиму велику вагу мають публікації документів каральних органів, здійснені Василем Даниленком (Українська інтелігенція і влада, 2012), і справи Миколи Хвильового Юрієм Шаповалом (Полювання на «Вальдшнепа», 2009).

Метою статті є висвітлення корпоративних та особистих стосунків у середовищі української літературно-мистецької інтелігенції впродовж 1920-х років.

Слід зазначити, що, як стверджує А. Новак, імперія, якою була і російська, і радянська держава, побудову свого престижу здійснює як поєднання влади та культури і таким чином створює культурну гегемонію. І в обох випадках ми маємо ідеологію, яка обґрунтовує своє панування місією, що має світський характер, — місія забезпечення миру, цивілізування варварів тощо. Тому імперії для ідеологічного обґрунтування потрібна підтримка еліти, яка творить ідеї. Польський дослідник доходить слушного висновку: «Менші спільноти здаються природними, імперії ж потребують обґрунтування» (Новак А., 2021. С. 239).

Продуктивною є думка А. Новака про те, що інтелігенція імперського центру розвивалась паралельно з інтелігенцією периферії, що створювали національні «проекти». Існували контреліти центру й контреліти периферії, які мали й спільну ціль — скинути владу в центрі. Але це призвело до загрози асиміляції контреліт периферії до контреліти центру (Новак А., 2021. С. 240–241). Це може характеризувати ситуацію України в радянському ідеологічному проекті. Адже завдяки і українській інтелектуальній еліті більшовики модернізували у комуністичний спосіб країну.

Оскільки після протистояння у 1917–1921 рр. більшовицький режим не міг розраховувати на ідейну підтримку значної частини української інтелігенції, то політика українізації стала вимушеним кроком для залучення останньої до більшовицького ідеологічного й соціального експерименту, встановлення контролю над нею, подальшого включення до радянської культурницької еліти.

У переддень революції в українській інтелігенції існувало три групи, які по-різному бачили майбутній культурний розвиток України. Перша належала до «малоросійської», «гоголівської» свідомості й бачила себе частиною російської культури. Друга — з часів М. Драгоманова — шукала взаємодії з російською ліберальною культурою. Третя група сповідувала культурницький націоналізм (Б. Грінченко, С. Єфремов) і вимагала

повністю відмовитись від підпорядкування культури Росії (Єфіменко Г., 2017. С. 283).

Прихід радянської влади зі сходу в Україну призвів до формування двох основних культурних центрів республіки — Києва і Харкова. На думку Г. Єфіменка, Київ виступав консервативним оборонцем культурної спадщини, де діяли літературні організації, пізніше визнані режимом ворожими й «націонал-ухильницькими». А Харків прагнув утвердитися як пролетарський центр, символ нової індустріальної доби й найпередовішої культури (Єфіменко Г., 2017. С. 292). Втім, уточнимо, що загалом ця теза правильна. Проте й у Києві були представлені модерністські літературні течії, саме Київ став центром футуристів на чолі з Михайлом Семенком і мав також інші модерністські організації.

Основні принципи політики більшовиків у галузі літератури заклав В. Ленін. Він вважав, що літературна справа повинна бути частиною партійної справи, «коліщатком і гвинтиком» партійного механізму (Луцький А., 2000. С. 36). І література має бути керованою та стати «пролетарською». Тому від початку панування більшовиків в Україні як його основа розглядався тотальний контроль над суспільством і, зокрема, літературно-мистецьким середовищем. Ще у 1920 р. Головне управління політичною освітою (Головполітпросвіта) здійснювало політико-ідеологічний контроль цієї галузі суспільного життя. А в 1922 р. в УСРР оформлено радянський апарат контролю за процесами в культурі — всі органи підпорядковувались Відділу агітації та пропаганди (Агітпроп) при ЦК КП(б)У і були лише виконавцями волі партійного керівництва (Єфіменко Г., 2017. С. 282).

Паралельно йшов процес радянзації літературної еліти в часи українізації. І тут можна погодитись із твердженнями Я. Якубової: «Не викликає сумнівів, що радянська / більшовизація еліт була основним трендом у відносинах влади і суспільства, решта були похідними цього суспільно-політичного процесу. Не викликає заперечень також і теза, що завдання це вирішувалося часто руками самої інтелігенції, що була розколота ідеологічно і ментально, будучи мікромоделлю суспільства загалом» (Якубова Л.Б., 2021. С. 549).

Важливим результатом українізації стало те, що горизонтальні зв'язки стали визначальними для досягнення цілей української інтелігенції у цьому процесі. І ці цілі були іншими, ніж ті, які ставила собі більшовицька влада. Не зміцнення режиму, його «вращення» у національних республіках, а зростання національної самосвідомості українців внаслідок розвою української культури та науки. Так у радянських умовах зростала контреліта, яка в тоталітарному суспільстві була приречена з часом на знищення й ідеологічну та ідейну деградацію.

Також нове покоління літераторів і митців «петлюрівського призову» свою свідомість сформувало під впливом попередніх подій 1917–1921 рр. Українізація пришвидшила процеси деколонізації, яка розпочалась до революції. Цьому сприяло і те, що у 1920-х роках у літературному житті панували колишні боротьбісти під керівництвом В. Еллана-Блакитного (Луцький Ю., 2000. С. 37).

Вже у середині 1920-х років відіграло головну роль нове покоління невідомих до революції талановитих митців, які належали до партії, або були віддані завданням революції. Особливо вирізнялися М. Хвильовий, П. Тичина, М. Куліш, Л. Курбас, О. Довженко. Вони були переконані, що творять нове культурне поле. Сам факт порушення питань, які зразки наслідувати, засвідчує ентузіазм митців, що почувалися деміургами.

У цьому середовищі, поза волею більшовицького режиму, почали формуватися горизонтально орієнтовані літературні організації, які хоч і не були вільними від ідеологічного диктату комуністичної партії, все ж повністю нею не контролювались як у сенсі ідеології, так і в сенсі організації. Вони вважали, що має відбутися культурна революція, яка «буржуазну» літературу і мистецтво замінить їхніми пролетарськими антиподами. Але відрізнялись групи своїм розумінням того, яким має бути пролетарське мистецтво, як його створювати (Мейс Д., 2018. С. 191–193).

Як зазначив Г. Єфіменко, «згідно з комуністичними настановами всі горизонтальні структури громадянської самоорганізації, які забезпечують незалежне від влади волевиявлення населення, мусили трансформуватись в залежні від неї вертикальні структури» (Єфіменко Г., 2017. С. 263). Така потреба стала зрозумілою ще у часи воєнного комунізму — першого комуністичного штурму. Ця самоорганізація мала переважно національний характер і стала однією з причин спротиву українського суспільства, який не стихав навіть після збройної поразки українських державних утворень. У 1919 р. Х. Раковський визнавав, що рух за незалежність «спирається на українську інтелігенцію, особливо Всеукраїнську вчительську спілку (20 000 членів) та Український союз кооперативів, який є міцною економічною організацією, особливо на Правобережжі» (Єфіменко Г., 2017. С. 264). І хоча українізація помітно зменшила протистояння з українською інтелігенцією, все ж радянський режим розумів всю небезпеку організованих спільнот інтелектуалів. Особливо це стосувалось літературно-мистецьких кіл, які мали створювати нові культурні цінності. Адже інтелігенція не лише продукує нові смисли, а й зберігає культурницьку традицію. Прагнення більшовиків до монополії в духовному житті, закладене в їхній доктрині, неминуче мало призвести до конфронтації з інтелектуалами.

На думку Д. Мейса, поки КП(б)У українізувалася, українська література переживала період безпрецедентного розквіту. «Партійні представники називали це “українським культурним процесом” і відчували потребу до нього долучитися щоб зрештою очолити його. У підсумку обидвох цілей буде досягнуто — до такої міри, що сам “процес” практично припиниться» (Мейс Д., 2018. С. 189).

Бурхливе і суперечливе літературне життя, постійні організаційні зміни угруповань скептично сприймалися старшим поколінням літературознавців, які мали поважний вплив на літературний процес. Так, С. Єфремов називав ці процеси «шумовинням», його думку поділяли М. Могилянський та А. Ніковський, яких називали «внутрішніми емігрантами». Вони контролювали видавництва «Рух» і «Слово» (Луцький Ю., 2000. С. 39).

На думку Л. Якубової, спільними проблемами для обох культурних центрів були брак замовлень, нерегульовані відносини авторського права, жорстка цензура, низькі авторські гонорари і відповідно — життя на межі виживання. Якщо у Харкові митці мали додаткові можливості реалізуватись як функціонери Наркомату освіти, працювали на радіо, у театрах, кіно, то кияни внаслідок жорсткого контролю над видавництвами перебували в значно складніших життєвих обставинах (Якубова Л.Б., 2021. С. 550).

Ідейне, а згодом й ідеологічне протистояння між різними угрупованнями письменників, втім, не заважало спілкуванню. Інколи й доволі приязному. Цьому сприяли й контакти в редакціях часописів та видавництв, і спільний побут, згодом й у відомому будинку «Слово», часто і спільна доля у часи боротьби за українську державність у 1917–1921 рр. Допомогала особистому спілкуванню і спільна праця в державних чи мистецьких інституціях — наприклад, у Всеукраїнському фотокіноуправлінні (ВУФКУ). Високо цінували одне одного в реальному житті, а не на шпальтах газет і журналів, інколи й запеклі опоненти. Так, письменник, перекладач, редактор Олекса Варавва (О. Кобець), який належав до київського кола «попутників» і згодом працював на одеській кінофабриці ВУФКУ та в Харкові, жив у будинку «Слово». Він високо цінував Миколу Хвильового: «Це — справді був зразок Людини з великої літери. Його серце справді боліло за долю сердешного українського народу, і це він виявляв не тільки у своїй теоретичній чи мистецькій творчості, а й у житті — своїми щоденними діями» (Бонь О.А., 2021. С. 169). Саме за людяність, а не тільки за ідейні переконання М. Хвильовий мав авторитет у літературному середовищі.

Створення літературних організацій, що нерідко не мали чіткої структури й об'єднувалися навколо лідерів та ідей, було достатньо потужним

у радянській Україні. Так, у 1921 р. виникла організація панфутуристів «Аспанфут» на чолі з М. Семенком (мала за ідею порвати з традицією і започаткувати мистецтво майбутнього). У 1922 р. створено організацію селянських письменників «Плуг» під керівництвом С. Пилипенка, яка мала друковані органи — «Плужанин» й альманах «Плуг» — і сотні членів. У 1923 р. виникла спілка пролетарських письменників «Гарт». Ю. Луцький вважав «Гарт» «прабатьком української пролетарської літератури» (Луцький Ю., 2000. С. 42–43). До нього входили В. Еллан-Блакитний, В. Сосюра, М. Хвильовий, М. Йогансен, В. Поліщук, І. Дніпровський, І. Кулик, В. Коряк та ін. І «Плуг», і «Гарт» закликали до масовізму в літературному процесі, Адже тоді партія це заохочувала, оскільки сприймала мистецтво як засіб пропаганди серед мас (Луцький Ю., 2000. С. 43).

У цьому зв'язку варто згадати особисті контакти Олекси Варавви з лідером «Плугу» Сергієм Пилипенком. Взимку 1924 р. він, перебуваючи у Харкові у справах журналу «Нова громада», редактором якого був, зустрічався із письменником. Саме тоді влада змушувала перемістити журнал у Харків, очевидно, для міцнішого контролю за цим незалежним кооперативним журналом. Зустріч відбулася у готелі «Селянського будинку» у типовому для 1920-х років аскетичному побуті літераторів. Розмова Варавви й Пилипенка свідчить про те, що партійні ідеї були вже тоді визначальними для останнього. Він переконував, що для збереження видання О. Варавва має калатати «у всі дзвони, кричить на всіх перехрестях, нагадуйте кожною друкованою літерою журналу, розбуджуйте всякими можливими способами клясову нетерпимість до куркуля, до багатія, до здирщика та визискувача! Таке сьогодні наставлення партії... І якщо ви підете цим шляхом, то йтимете в ногу з партією, з її генеральною лінією, ви збережете гарне культурне вогнище, за яке ми вважаємо ваш журнал...»¹.

Водночас С. Пилипенко радив національно спрямовану лінію редакційної політики: «...На всі заставки й з усіх щілин мусимо підкреслювати, що ми — українці, що ми — відмінна нація, відмінна у нас культура, відмінний життєвий уклад, обряди, звичаї...»² (Бонь О.Б., 2021. С. 142).

У той же приїзд до Харкова О. Варавва зустрічався і з М. Хвильовим. І перше ж враження було таким: «...Маю справу з цілковитим антиподом балакуна Сергія Пилипенка». На запитання М. Хвильового про ідейне кредо журналу «Нова громада» О. Варавва відповів, що за роки його існування ні слова проти «героїв

¹ Музей-архів братів Вараввів при Канівській гімназії імені І. Франка (далі — МАБВ). Записки письменника. Микола Хвильовий. С. 21.

² Там само.

нашого національного визволення — Петлюру, Коновальця, Юрка Тютюнника» не сказано. І лідер харківських пролетарських письменників, якого О. Варавва не відчував комуністом, сказав: «Ви робите, безперечно, чесно, як і слід кожному з нас... Але... (і в голосі стало чути гіркий смук) — чи довго вам пощастить так триматись?...»³ З цього діалогу чітко видно ту «подвійну гру», яку мали вести літератори і, зокрема, М. Хвильовий (Бонь О.Б., 2021. С. 143).

До організацій так званих «попутників» — митців класичної школи — згідно з постановою ЦК КП(б)У «Про українські художні угруповання» від 10 квітня 1925 р., зараховували «Ланку», яка виникла із попереднього утворення АСПИС (Асоціація письменників), і організаційно неформальних київських неокласиків (Єфіменко Г., 2017. С. 286). Київська «Ланка», неокласики «вважали новий центр (Харків) енергійним, але невитриманим і анархічним. У кращому разі — недоświadченим, у гіршому — войовничо вульгарним» (Шкандрій М., 2015. С. 47).

Ще В. Еллан-Блакитний створив проект маніфесту організації «Всеукраїнська літературна академія», багато тез з якого потім було у статуті Всеукраїнської академії пролетарської літератури (ВАПЛІТЕ), тому її можна вважати спадкоємницею «Гарту», боротьбистів і В. Блакитного. 14 жовтня 1925 р. у Харкові зібралось 17 письменників (включно із членами гуртка «Урбіно» М. Хвильового). Остаточо заснована із гартванців та інших письменників у листопаді 1925 р. ВАПЛІТЕ представляла ширші кола письменників, лідером яких був М. Хвильовий, що бачив сенс організації у підвищенні професійних стандартів української пролетарської літератури (Луцький Ю., 2000. С. 48).

У нашому дослідженні не будемо простежувати причини, перебіг і основні наслідки літературної дискусії 1925–1928 рр., оскільки це тема окремого студіювання. Тільки зазначимо, що Л. Якубова так визначає сутність літературної дискусії: «“Літературна дискусія” (1925–1928), що мала свої відповідники в низці галузей суспільствознавства, онтологічно продовжувала незавершену дискусію 1917–1920 рр. про існування української нації і перспективи українського культуротворення» (Якубова Л.Б., 2021. С. 551).

Також слід зазначити, що навесні 1926 р. літературна дискусія перейшла у політичну площину. Адже відомі заклики М. Хвильового комуністичною верхівкою тлумачились суто в політичному розумінні. Ідея культурного звільнення українців від впливу метрополії сприяла би утвердженню власної ідентичності. До того ж

українізація актуалізувала «культурницький націоналізм, плеканий частиною інтелігенції до революції. Партійне керівництво уважно стежило за процесом, і вже 12 жовтня 1926 р. у відділі друку ЦК КП(б)У відбулася нарада. М. Хвильовий на ній констатував “велику переобтяженість письменників і взагалі митців-комуністів партійними обов’язками, які не дають їм можливості удосконалюватись у своїй галузі й розпоршують їхню енергію”. По-друге, він наголошував на необхідності створення нових організаційних форм літературно-мистецького життя, які б звільнили письменника від культурницької роботи (очевидно, він мав на увазі пропагандистську роботу). А «Плуг» і «Гарт» вважав за потрібне перетворити на осередки мистецької самоосвіти. Також виступив за покращення матеріального стану письменників й об’єднання їх у профспілку. Натомість партійне керівництво не прийняло цих пропозицій, на противагу М. Хвильовому в резолюції наради йшлося про зосередження митців на проблемі класової боротьби і необхідності підтримки пролетарської культури, принципі невтручання та змагальності різних літературних угруповань. Таким чином реалізовувалася стратегія «поділяй і владарюй»: заручитись підтримкою молодих лівачьких кадрів, але завдяки цензурі друку скерувати цей процес у потрібне русло, залишаючись над конфліктом» (Єфіменко Г., 2017. С. 293–294).

У цьому контексті показовою є ситуація навколо письменника-попутника (за визначенням владних органів) Григорія Косинки. У січні 1926 р. він, прибувши з Харкова, розповідав академіку С. Єфремову («внутрішньому емігранту», який зберігав на той час позицію не співпрацювати з владою) про його критику в «Плузі»: «Спеціально допитувано Косинку про його листування з закордоном. Одно слово, обмацали хлопця так, що аж тремтить, розповідаючи» (Єфремов С., 1997. С. 328–329).

І хоча М. Хвильовий мав високопоставленого прихильника О. Шумського, це у певний момент вплинуло на погіршення його становища, оскільки критика Й. Сталіним «ухилу» О. Шумського зачепила й літератора. На пленумі ЦК КП(б)У в травні 1926 р. від Шумського вимагали визнання помилок. Але той відмовився це робити й сказав, що він щирий комуніст, а Хвильового назвав «культурним пролетарем» (Луцький Ю., 2000. С. 53). На думку Д. Мейса, аргументи Хвильового не можна звести до визначення «націоналізм», вони набагато складніші. Він прагнув розвитку української культури, яка була би соціалістичною, але емансипованою від національної культури колишнього колоніального гнобителя. М. Хвильовий не приховував своєї думки про те, що революція пішла хибним шляхом, проте ніколи не виступав проти самої

³ Музей-архів братів Вараввів при Канівській гімназії імені І. Франка (далі — МАБВ). Записки письменника. Микола Хвильовий. С. 23.

революції — він хотів виправити її курс в Україні. Основна теза літератора — українська культура має розвиватись власним шляхом, відкидаючи свій провінціалізм (Мейс Д., 2018. С. 243).

Разом з тим мало місце протистояння між організаціями літераторів і митців. І це протистояння — ідейне, а не ідеологічне. У цьому, на нашу думку, полягала фундаментальна відмінність між переконаннями самих українських літературно-мистецьких кіл і більшовицької держави, яка бачила в цьому протистоянні ідеологічні причини й хотіла надати їм політичний характер. Її метою було намагання виявити, позбавити суспільного впливу та покарати ідеологічних і політичних противників.

4 червня 1926 р. на пленумі ЦК КП(б)У було ухвалено «Тези про підсумки українізації», де закликам М. Хвильового було надано політичний підтекст. Йшлося про те, що ці гасла використає дрібна українська буржуазія для відриву від Москви. «Вона розуміє відродження нації як буржуазну реставрацію, а під орієнтацією на Європу безперечно розуміє орієнтацію на Європу капіталістичну...» (Луцький Ю., 2000. С. 54).

Під тиском партії О. Досвітній, М. Хвильовий, М. Яловий опублікували у «Вістях» каяття. Але навіть виключення всіх трьох з організації не врятувало її від ідеологічного погрому. За «Літературним щоденником» ВАПЛІТЕ, який зберігся в архіві А. Любченка, 22 грудня 1926 р. М. Куліш ходив на розмову до ЦК КП(б)У і зустрічався із В. Затонським, де був присутній і А. Хвиля. Зі змісту запису зрозуміло, що партія поєднувала тиск і заохочення до середовища ВАПЛІТЕ (Луцький Ю., 2000. С. 194).

Для приборкання ВАПЛІТЕ в кінці 1926 р. було створено Всеукраїнську спілку пролетарських письменників (ВУСПП). Перший з'їзд відбувся у Харкові 25–28 січня 1927 р. ВАПЛІТЕ до цього Всеукраїнського з'їзду пролетарських письменників не запросили, а в ультимативній формі просили надіслати одного представника. ВАПЛІТЕ відмовилося брати участь, оскільки не погоджувалися з членами організації проведення з'їзду. Однією з цілей створення ВУСПП стала конкуренція з ВАПЛІТЕ і «Плугом», який розколовся у наслідок цього з'їзду (Луцький Ю., 2000. С. 58–59).

Величезний обсяг роботи проводили у той час радянські каральні органи у середовищі літераторів. Зокрема, йдеться про повсякчасне стеження за провідними літераторами, активними у громадському житті, та письменниками, які у 1917–1921 рр. були учасниками боротьби за українську державність. Це насамперед стосується Остапа Вишні. Сексот «Общественник» 15 січня 1928 р. повідомляв про участь останнього у вечорі, організованому Товариством імені М. Леонтовича. Про цей же вечір доповідав і сексот «Молдаванка», який підтвердив, що на частину публіки справила

погане враження малоросійщина в музичній частині. Агент «Тихий» доповідав про згаданий вечір, але вже про враження самого Остапа Вишні — йому, начебто, не сподобалася публіка — буржуазна, а не пролетарська (Остап Вишня, 2020. С. 75). Звернімо увагу на те, що за літературно-музичним вечором, здавалось би, аполітичним заходом, спостерігало щонайменше три агенти!

Такі дії партійного керівництва супроводжувались бурхливими змінами в корпоративних відносинах всередині літературного середовища. Наприкінці 1926 р. з'явилась нова організація «Молодняк» з колишніх членів «Плугу» та «Гарту» і стала осередком комсомолу. На початку 1927 р. вийшов журнал «Молодняк» під редакцією О. Корнійчука, О. Донченка і П. Усенка. Організація була ідейно близькою до ВУСПП. У 1926 р. В. Поліщук заснував «Авангард». Опублікували у 1928–1929 рр. три бюлетені «Авангард». У 1927 р. М. Семенко заснував «Нову генерацію» з відповідним журналом. У 1926 р. київська «Ланка» перетворилась на МАРС (Майстерня революційного слова) і солідаризувалась із ВАПЛІТЕ (Луцький Ю., 2000. С. 62).

У той час вище партійне керівництво КП(б)У на засіданні політбюро 24 травня 1927 р. намагалось вберегти головний літературний журнал «Життя і революція» від впливу будь-яких літературних груп і течій, окремо заперечувалася участь у виданні «попутників». Водночас зазначалося про незадоволення «правої» української інтелігенції (М. Зеров, М. Могиланський, С. Єфремов) та її намагання перетворити журнал на свою «трибуну»⁴.

Всі ці процеси відслідковувались ДПУ, вивчався вплив стеження за літераторами на загальну ситуацію у середовищі. У лютому 1927 р. Андрій Ніковський необдуманно передав колезі (він виявився агентом «Франтом») свою розмову з Григорієм Косинкою, який після агресивної критики В. Коряка вважав, що «не те що писати, але думає, що недовго втратити і службу, адже в ВУФКУ, де він служить, вже шушукаються, шепчуться». І, як висновок, А. Ніковський говорив, що існує «занепад настроїв у письменницької публіки»⁵.

Корпоративні стосунки в середовищі українських письменників завдяки свідомій політиці партійних органів загострювалися і незабаром перейшли з ідейної в ідеологічну площину. У п'ятому номері «ВАПЛІТЕ» опубліковано відповідь М. Хвильового «Одвертий лист до Володимира Коряка» і перша частина роману

⁴ Центральний державний архів громадських об'єднань та українці (далі — ЦДАГОУ). Ф. 1. Оп. 16. Спр. 10. Арк. 109.

⁵ Галузевий державний архів Служби безпеки України. Ф. 65. Спр. С-4468. «Беглець». Т. 1. С.-ф. № 800/3981. Арк. 278, 282. С. 137.

«Вальдшнепи». Це викликало шквал критики, і М. Куліш листом до «Комуніста» визнав «помилкою» публікацію роману. А вже у січні 1928 р. ВАПЛІТЕ змушена була самоліквідуватись. На засіданні 12 січня 1928 р. О. Слісаренко говорив, що поряд із літературною виникла й політична дискусія і їх «неправдиво» узалежили одна від одної. Каральні більшовицькі органи пильно стежили за реакцією письменницького середовища на цю подію. У доповідях сексотів ДПУ за травень 1928 р. відображено, що Остап Вишня «бігає по місту, збираючи в “української громадськості” підписи під протестом “зажима”. Їм вже зібрано 150 підписів» (Остап Вишня, 2020. С. 78).

На думку Ю. Луцького, «націоналізм» використовувався як семантична зброя, коли потрібно було очорнити письменника з незалежними поглядами. Він вважає, що ВАПЛІТЕ — «це не організація українських націоналістів-шовіністів. Це була група ідеалістичних українських комуністів, які боронили те, що вони вважали спадщиною революції, домагалися для України рівних прав з Росією. Зрештою, це проголошувала й радянська конституція» (Луцький Ю., 2000. С. 68, 228).

Про справжні мотиви й способи впливу на гуманітаріїв і, зокрема, на літературне середовище дають уявлення документи «Окремої папки» політбюро ЦК КП(б)У, які мали найвищий ступінь секретності. Так, з метою ліквідувати опозиційні настрої у середовищі літературознавців на засіданні політбюро 11 березня 1927 р. було вирішено вислати за кордон С. Єфремова і М. Могиланського. Керівник Державного політичного управління В. Балицький мав розіслати відповідні матеріали⁶. Але цей проект так і не був реалізований. Очевидно, партійна верхівка вирішила за краще залишити їх у радянській Україні з метою подальших репресій.

Горизонтальні корпоративні зв'язки було дуже важко контролювати більшовицькій владі. Тому і був активізований процес тотального стеження. Він був спрямований не тільки на загальний

контроль, а й на вплив на середовище. Цей вплив виражався у формуванні атмосфери тотального страху, загальної недовіри. І, як наслідок — розриву горизонтальних зв'язків.

Наприклад, для посилення протистояння у ВУАН політбюро 24 березня 1927 р. пропонувало підтримати кандидатуру М. Грушевського на президента академії, одночасно увести А. Кримського як заступника чи секретаря, у такий спосіб підігриваючи відомий конфлікт у академічному середовищі. Водночас на тому ж засіданні було дозволено друк «Сонячної машини» В. Винниченка та контакти радянських видавництв з письменником⁷.

Деформувала відносини у письменницькому середовищі наявність сексотів як результат роботи каральних радянських органів. Всі розуміли, що останні можуть будь-кого змусити до співпраці. Сам факт збирання під одним дахом письменників у харківському будинку «Слово» давав змогу вдосконалити контроль за середовищем, але і сприяв закріпленню горизонтальних зв'язків серед літературно-мистецької інтелігенції. На особисті зв'язки мало впливало протистояння в середовищі. Адже, на нашу думку, це було ідейне протиборство, а не ідеологічне.

Таким чином, літературно-мистецьке середовище радянської України в 1920-х роках переживало період бурхливого розвитку і мало різні ідейні течії. Вони були інституційно оформлені в несталі корпорації, організації, які часто змінювали склад і коригували ідейну спрямованість. Скориставшись ідейним протиборством, більшовицький режим все зробив, щоби це протистояння набуло ідеологічного й політичного спрямування, використовуючи для цього, як правило, відкритий політичний тиск. Для контролю особистих горизонтальних стосунків письменників каральні більшовицькі органи застосовували таємне стеження за літераторами та підігрівання протистояння в середовищі.

⁶ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 16. Спр. 8. Арк. 105.

⁷ Там само. Арк. 122–122 зв.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

- Бонь О.А. Гуманітарна інтелігенція Харкова 1920-х років в его-документах письменника Олекси Варавви (Кобця). *Київські історичні студії*. 2021. № 1 (12). С. 167–173. DOI: <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2021.119>.
- Бонь О.Б. «В цьому запаморочливому присмерку нашої — не своєї — столиці» (Микола Хвильовий у спогадах Олекси Варавви). *Українська біографістика*. 2021. Вип. 22. С. 138–150. URL: http://ub.nbuv.gov.ua/doc/ubi_2021_22_11 <https://doi.org/10.15407/ub.22.138>.
- Єфіменко Г. Горизонтальні зв'язки як небезпека для комунізму та «корінна зміна політики від українізації до радянзації» (1920–1922 рр.). *Україна радянська. Ілюзії та катастрофи «комуністичного раю»*. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2017. С. 263–273.
- Єфремов С. Щоденники, 1923–1929. Київ: ЗАТ «Газета «Рада»», 1997. 848 с.
- Луцький Ю. Літературна політика в радянській Україні 1917–1934. Київ: Гелікон, 2000. 248 с.

- Мейс Д. Комунізм та дилеми національного визволення: Національний комунізм у радянській Україні, 1918–1933 / з англійської переклав М. Яковлев. Київ: Комора, 2018. 496 с.
- Новак А. Як поставала «імперія зла»? Досвід Центрально-Східної Європи / пер. з пол. М. Яковини. Київ: Дух і Літера, 2021. 352 с.
- Остап Вишня. Невеселе життя: документальна біохроніка / упоряд., вступ. ст. та прим. С.А. Гальченка. Харків: Фоліо, 2020. 784 с.
- Половання на «Вальдшнепа». Розсекречений Микола Хвильовий / упоряд. Ю. Шаповал; передмова: Ю. Шаповал, В. Панченко. Київ: Темпора, 2009. 296 с.
- Примаченко Я. Діячі літератури і мистецтва в полі зору диктатури. *Суспільство і влада в радянській Україні років непу (1921–1928)*. Київ, 2015. Т. 2. С. 57–133.
- Українська інтелігенція і влада: Зведення секретного відділу ДПУ УСРР 1927–1929 рр. / упоряд.: В.М. Даниленко. Київ: Темпора, 2012. 756 с.
- Шкандрій М. Модерністи, марксистки і нація. Українська літературна дискусія 1920-х років; пер. з англ. Т. Цимбала. Київ: Ніка-Центр, 2015. 384 с.
- Якубова Л.А. Національне питання: більшовицькі рецепти. *Випробовуючи долю, гартуючи волю. Україна й українці в ХХ — на початку ХХІ ст.*: у 3-х кн. Кн. 1. Київ: Кліо, 2021. С. 500–546.
- Якубова Л.Б. «Національна за формою, соціалістична за змістом»: українська культура в лабетах більшовицької ідеології. *Випробовуючи долю, гартуючи волю. Україна й українці в ХХ — на початку ХХІ ст.*: у 3-х кн. Кн. 1. Київ: Кліо, 2021. С. 547–573.

REFERENCES

- Bon, O. (2021). «V tsiomu zapamorochlyvomu prysmerku nashoi — ne svoiei — stolytsi» (Mykola Khvyliovyi u spohadakh Oleksy Varavvy) [“In this amazing dawn of our — our lost — capital” (Mykola Khvyliovyi in Oleksa Varavva’s memoirs)]. *Biographistica Ukrainica*, 22, 138–150 [in Ukrainian].
http://ub.nbuv.gov.ua/doc/ubi_2021_22_11
<https://doi.org/10.15407/ub.22.138>
- Bon, O. (2021) A. Humanitarna intelihentsiia Kharkova 1920-kh rokiv v eho-dokumentakh pysmennyka Oleksy Varavvy (Kobtsia) [Kharkiv Humanitarian Intelligence of 1920s in Ego-Documents of the Writer Oleksa Varavva (Kobets)]. *Kyiv Historical Studies*, 1(12), 167–173 [in Ukrainian].
 DOI: <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2021.119>
- Danylenko, V. M. (Ed.). (2012). *Ukrainska intelihentsiia i vlada: Zvedennia sekretnoho viddilu DPU USRR 1927–1929 rr.* Kyiv: Tempora [in Ukrainian].
- Halchenko, S. A. (Ed.). (2020). *Ostap Vyshnia. Nevesele zhyttia: dokumentalna.* Kharkiv: Folio [in Ukrainian].
- Lutskiy, Yu. (2000). *Literaturna polityka v radianskii Ukraini 1917–1934.* Kyiv: Helikon [in Ukrainian].
- Meis, D. (2018). *Komunizm ta dylemy natsionalnoho vyzvolennia: Natsionalnyi komunizm u radianskii Ukraini, 1918–1933.* Kyiv: Komora [in Ukrainian].
- Novak, A. (2021). *Yak postavala «imperiiia zla»? Dosvid Tsentralno-Skhidnoi Yevropy.* Kyiv: Dukh i Litera [in Ukrainian].
- Prymachenko, Ya. (2015). *Diiachi literatury i mystetstva v poli zoru dyktatury.* In *Suspilstvo i vlada v radianskii Ukraini rokiv nepu (1921–1928)*, Vol. 2, pp. 57–133 [in Ukrainian].
- Shapoval, Yu. (Ed.). (2009). *Poliuvannia na «Valdshnepa». Rozsekrechenyi Mykola Khvylovyi. Naukovo-dokumentalne.* Kyiv: Tempora [in Ukrainian].
- Shkandrii, M. (2015). *Modernisty, marksysty i natsiia. Ukrainska literaturna dyskusiiia 1920-kh rokiv.* Kyiv: Nika-Tsentr [in Ukrainian].
- Yakubova, L. A. (2021). “Natsionalna za formoiu, sotsialistychna za zmistom»: ukrainska kultura v labetakh bilshovytskoi ideolohii”. In *Vyprovovuiuchy doliu, hartuiuchy voliu. Ukraina y ukraintsi v 20 na pochatku 21 st.* (Vol. 1, pp. 547–573) [in Ukrainian].
- Yakubova, L. A. (2021). Natsionalne pytannia: bilshovytski retsepty. In *Vyprovovuiuchy doliu, hartuiuchy voliu. Ukraina y ukraintsi v 20 na pochatku 21 st.* (Vol. 1, pp. 500–546) [in Ukrainian].
- Yefimenko, H. (2017). Horyzontalni zviiazky yak nebezpeka dlia komunizmu ta «korinna zmina polityky vid ukrainizatsii do radianizatsii» (1920–1922 rr.). In *Ukraina radianska. Iliuzii ta katastrofy “omunistychnoho raiu”*, pp. 263–273 [in Ukrainian].
- Yefremov, S. (1997). *Shchodennyky, 1923–1929.* Kyiv [in Ukrainian].

Дата надходження статті до редакції: 15.10.2023 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

Олександр ЧОРНИЙ,

доцент кафедри історії України
та всесвітньої історії
Центральноукраїнського державного
університету імені Володимира Винниченка,
кандидат історичних наук,
Кропивницький, Україна

Oleksandr CHORNYI,

Associate Professor of the Department
of History of Ukraine and World History,
Volodymyr Vynnychenko
Central Ukrainian State University,
PhD in History,
Kropyvnytskyi, Ukraine

e-mail: komandarmus12@gmail.com
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-5169-3554>

Бої за Кривий Ріг і Нікополь на тлі німецько-радянського протистояння на Дніпрі восени 1943 — взимку 1944 року

У статті представлені бої за Кривий Ріг і Нікополь як складова битви за Дніпро в роки Другої світової війни. Їх хід був пов'язаний з подоланням ріки та розширенням плацдармів на її правому березі. Наголошується, що німецько-радянське протистояння на криворізькому та нікопольському напрямках продовжувалося значно довше в часі, ніж прийнято вважати в історіографії війни, і охоплює події з 15 жовтня 1943 по 29 лютого 1944 року. Доведено, що довготривала боротьба супротивників обумовлювалася двома причинами — можливим контр-ударом Вермахту в пониззі Дніпра з метою деблокування 17-ї німецької армії в Криму та необхідністю контролю над залізрудними та марганцеворудними родовищами, що давали основні ресурси для оборонної промисловості СРСР та Німеччини.

Ключові слова: битва за Дніпро, Червона армія, Вермахт, Кривий Ріг, Нікополь, Криворізький залізрудний басейн, Нікопольське марганцеворудне родовище.

The Battles of Kryvyi Rih and Nikopol on the Background of the German-Soviet Confrontation on the Dnieper in Autumn 1943 — Winter 1944

Within the scope of the offered publication, the author states that the battles of Kryvyi Rih and Nikopol are a component of the Battle of the Dnieper, as their course is connected with the elimination of the Nikopol bridgehead, the overcoming of the river south of the Dnieper, the expansion of bridgeheads on its right bank, and the establishment of Soviet control over the Nikopol and Kryvyi Rih industrial basins. German-Soviet confrontation in the Kryvyi Rih and Nikopol directions is much wider in time than is generally considered in the historiography of the war, and covers the events not from the end of January to the end of February 1944, but dates back to October 15, 1943 — February 29, 1944. The researcher proves that the extremely difficult and long-term struggle of the opponents for Kryvyi Rih and Nikopol was due to two reasons — a possible Wehrmacht counterattack in the lower reaches of the Dnieper to unblock the 17th German Army in the Crimea and the need to control iron ore and manganese ore deposits, as the main resources for the defense industry of both the USSR and Germany.

The author emphasizes that the battle of Kryvyi Rih and Nikopol lasted two and a half times longer than the "world-historical" battle of Kursk. Within the scope of the article, the issue of revising the postulates rooted in Soviet and post-Soviet historical science about the turning point in the German-Soviet confrontation on the Eastern Front, which allegedly took place near Stalingrad and the Kursk salient in the first half — the middle of 1943, is raised. The article suggests that the Red Army actually succeeded in breaking the German military machine not at the Kursk Offensive, but during the Battle of the Dnieper. The study was prepared on the basis of previously unknown (once secret) archival documents and materials published in the post-Soviet period, which makes the arguments and conclusions presented here relevant.

Key words: Battle of the Dnieper, Red Army, Wehrmacht, Kryvyi Rih, Nikopol, Kryvyi Rih iron ore basin, Nikopol manganese ore deposit.

Битва за Дніпро на Східному фронті наприкінці літа є однією з найменш досліджених тем в історії Другої світової війни. В історичній науці її й досі датують у межах 24 серпня — 24 грудня 1943 року. Але події, що відбувалися взимку та навесні 1944 року в смузі наступу Українських фронтів, дозволяють стверджувати, що баталія продовжувалася і в січні-березні 1944 року, доки на дніпровському правобережжі не було утворено суцільну лінію фронту, контрольовану Червоною армією. Взимку та навесні 1944 року найбільш важливі події на фронті відбувалися у межах контрольованих Вермахтом плацдармів в районі Корсуня, Кривого Рогу — Нікополя та в пониззі Дніпра.

Стосовно деокупації Нікопольщини і Криворіжжя ще в радянській історіографії сформувався стійке бачення, що Червона армія відновила над ними контроль під час т. зв. «Нікопольсько-Криворізької наступальної операції» 30 січня — 29 лютого 1944 р. (Грылёв А., 1970). Цей же підхід щодо розгортання бойових дій на нікопольсько-криворізькому напрямку був успадкований вітчизняною мілітаристикою після здобуття Україною незалежності (Буцько О., 2010; Грицюк В., 2010). Водночас доступні архівні матеріали дозволяють стверджувати, що боротьба за Кривий Ріг і Нікополь розпочалася значно раніше — восени 1943 р. Аналіз радянської та пострадянської військово-історичної літератури дозволяє констатувати, що історіографія окресленого питання досить скупа. Насамперед це розвідки Г. Уткіна (Уткін Г., 1967) та М. Шеховцова (Шеховцов Н., 1968), але у них повну картину німецько-радянського протистояння на нікопольському та криворізькому напрямках восени 1943 — взимку 1944 року не відтворено, що визначає актуальність пропонованої розвідки.

Мета статті — довести, що бої за Кривий Ріг і Нікополь були значно тривалішими в часі, ніж це усталилося в історіографії Другої світової війни.

Джерельною базою для публікації стали документи Ставки ВГК (опубліковані в 1990-х роках)¹, журнали бойових дій 2-го і 3-го Українських фронтів, що зберігаються в Центральному архіві міністерства оборони Російської Федерації, а також спогади генералів І. Конєва, В. Чуйкова, Е. фон Манштейна, В. Хаупта та А. Шпеєра.

Судячи із загального перебігу подій на Східному фронті, як влітку 1941 року, так і восени 1943 — взимку 1944 року, СРСР і Німеччина надавали великого значення

Криворізькому і Нікопольському басейнам, що значною мірою забезпечували промисловість залізом і марганцем, широко використовуваними для потреб військово-промислового комплексу. Насамперед — для виробництва легованої сталі для танкобудування. У працях дослідників, котрі вивчають історію промислових розробок марганцеворудних родовищ на просторах СРСР, досить часто зустрічається посилення на промову головного пропагандиста III Райху Й. Геббельса після захоплення Нікополя 17 серпня 1941 року. У ній він сказав, що відтоді радянські заводи були приречені на марганцевий голод, а «непереможній армії» фюрера лишилося знищити останні радянські танки.

Дійсно, окупація Кривого Рогу і Нікополя в середині серпня 1941 року для Німеччини була знаковим досягненням, оскільки німецька промисловість (широко орієнтована на виробництво озброєння) гостро відчувала брак марганцю та заліза (Промышленность Германии, 1956. С. 253). Нікопольський марганцеворудний та Криворізький залізорудний басейни стратегічно були не менш важливими і для Радянського Союзу, оскільки були основними постачальниками марганцю та заліза (до 55 %) для радянської оборони. Тут доцільно наголосити, що після деокупації Нікополя і Кривого Рогу в лютому 1944 року Й. Сталін у наказі Верховного Головнокомандувача від 23 лютого спеціально відзначив, що за три місяці зимової кампанії СРСР повернув під свій контроль «важливі промислові райони з багатючими покладами залізної руди і марганцю»². Це означає, що протистояння РСЧА і Вермахту на криворізькому та нікопольському напрямках для обох сторін носило вирішальне значення — військово-політичного та військово-економічного характеру. Для Червоної армії взяття під контроль Кривого Рогу і Нікополя було одним із стратегічних завдань ще восени 1943 року.

На початку 20-х чисел вересня 1943 року ситуація на німецько-радянському фронті була такою: війська Центрального фронту під командуванням генерала армії К. Рокосовського захопили плацдарм оперативного значення у межиріччі Дніпра й Прип'яті в районі населених пунктів Нивки, Машеве, Теремці; з'єднання Воронезького фронту генерала армії М. Ватутіна успішно форсували Дніпро в районі Лютіж — Нові Петрівці, а також Ржищева, Великого Букрина та на північ і на південь від Канєва; військам Степового фронту генерала армії І. Конєва вдалося захопити плацдарм оперативного значення в районі Куцеволівки — Мишуриноного Рогу — Дніпровокам'янки —

¹ Русский архив: Великая Отечественная. Ставка ВГК: Документы и материалы. 1943 год. Т. 16 (5–3). Москва: ТЕРРА, 1999. 360 с.; Русский архив: Великая Отечественная. Ставка ВГК: Документы и материалы. 1944–1945 гг. Т. 16 (5–4). Москва: ТЕРРА, 1999. 368 с.

² Приказ Верховного Главнокомандующего № 16. Москва, Кремль. 23 февраля 1944 г. Красная звезда. 1944. 23 февраля. С. 1.

Бородаївки — Домоткані. В інших місцях вздовж усієї лінії фронту з'єднання Центрального, Воронежського, Степового і Південно-Західного фронтів продовжували виходити до Дніпра.

На плацдармах розгорнулися тяжкі бої, в яких Червона армія потроху відвойовувала оперативний простір. Й. Сталін і Ставка ВГК, які раніше побоювалися, що Червона армія надовго загрузне на Дніпрі і не зможе швидко його подолати, у цій ситуації (судячи з директив, адресованих фронтовому командуванню) відчували певну ейфорію, таке собі «запаморочення від успіхів», а тому постійно намагалися тиснути на війська, вимагаючи швидких перемог. Доволі часто поставлені завдання не враховували ні оперативну ситуацію на фронті, ні можливості наступаючих частин і з'єднань. Маючи значну перевагу в живій силі (за рахунок мобілізацій, що проходили на деокупованих / зайнятих територіях), Й. Сталін вимагав швидкого просування Червоної армії вглиб правобережжя Дніпра. Восени 1943 року для радянського вождя швидкі та гучні перемоги на Східному фронті були вкрай необхідні.

Справа в тім, що на 19–30 жовтня 1943 року в Москві було заплановано роботу міжнародної конференції, на якій мали зустрітися міністри закордонних справ США, Великобританії та СРСР для обговорення заходів щодо подальшого ведення війни проти Німеччини та її союзників у Європі. Також передбачалося напрацювання низки рішень щодо європейських і світових проблем, спровокованих війною. І якщо США і Великобританія запланували розглянути питання стосовно загальної безпеки, стосовно ситуації в Італії та на Балканах, щодо майбутнього Німеччини, Польщі, Дунайських та Балканських країн, післявоєнного економічного співробітництва з СРСР, то радянську сторону цікавило лише обговорення заходів, спрямованих на скорочення строків війни проти Німеччини та її союзників, що Й. Сталінім і його оточенням вбачалося у відкритті другого фронту на заході Європи. Остерігаючись подій на Сицилії та на півдні Італії, а також побоюючись того, що союзники можуть позиціонувати події на Апеннінах як відкриття того ж таки другого фронту, СРСР намагався тиснути на уряди США і Великобританії, зокрема й гучними перемогами на фронті, воліючи розпочати Московську конференцію з якомога вигіднішою переговорною позицією. Саме цим можна пояснити деякі «забаганки» Й. Сталіна, а з тим і Ставки ВГК, і Генерального штабу РСЧА.

28–29 вересня і 1 жовтня 1943 року Ставка адресувала командуванню Центрального, Воронежського, Степового, Південно-Західного і Південного фронтів кілька директив, якими фронтовому командуванню і представникам Ставки на фронтах — маршалам СРСР Г. Жукову і О. Василевському — були поставлені завдання:

1) Центральному фронту «не пізніше 7 жовтня» вийти на рубіж Каганович — Малин — Радомишль, 2) Воронежському фронту теж «не пізніше 7 жовтня» зайняти фронт Ставище — Брусилів — Фастів — Біла Церква³; 3) Степовому фронту в найкоротші строки (до 18–20 жовтня⁴ вийти на рубіж Христинівка — Новоукраїнка — Долинська — Кривий Ріг⁵; 4) Південно-Західний фронт «не пізніше 3 жовтня» мав ліквідувати утримуваний противником Запорізький плацдарм, взяти під контроль Запоріжжя, форсувати Дніпро і перейти в наступ у загальному напрямку на Нову Миколаївку, Кривий Ріг, Апостолове, Грушевий Кут⁶; 5) війська Південного фронту були зобов'язані ліквідувати німецьку оборону на річці Молочній і в районі Мелітополя (т. зв. укріплену лінію «Вотан»), взяти під контроль Північну Таврію, ліквідувати Нікопольський плацдарм противника і частиною сил увійти в Крим⁷.

Таким чином, до 18–20 жовтня 1943 року (до початку московської конференції) Червона армія мала повністю очистити лівобережжя Дніпра, ліквідувати усі плацдарми противника, зламати його оборону вздовж ріки та вийти на рубіж Каганович (нині Поліське) — Малин — Радомишль — Брусилів — Фастів — Біла Церква — Христинівка — Новоукраїнка — Долинська — Кривий Ріг — Апостолове — Грушевий Кут (нині Грушеве), взявши під контроль великі міста та знакові економічні центри — Київ, Черкаси, Кіровоград, Кривий Ріг, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Нікополь. У разі таких швидких дій на правобережжі Дніпра було б утворено великий суцільний плацдарм — важливий для розгортання наступу на захід та південний захід з метою виходу на радянський державний кордон 1941 року.

Поставлені завдання фронти у визначений строк, як відомо, виконати не змогли. Тому є різні причини, але ключових серед них кілька. По-перше, це недооцінка можливостей противника. Швидкоплинна деокупація значної частини Лівобережної України з виходом радянських з'єднань до Дніпра і Молочної впродовж одного місяця (кінця серпня — кінця вересня 1943 року) не викликала у Й. Сталіна та його найближчого оточення розуміння того, що успішні дії Червоної армії на цьому напрямку — це не лише наступальна майстерність РСЧА, а й вдалий маневр і вмілий відхід групи армій «Південь» Е. фон Манштейна

³ Русский архив: Великая Отечественная. Ставка ВГК: Документы и материалы. 1943 год. Т. 16 (5–3). Москва: ТЕРРА, 1999. С. 207–208.

⁴ Там само. С. 316.

⁵ Там само. С. 210–211.

⁶ Там само. С. 212.

⁷ Там само.

та групи армій «А» Е. фон Клейста. По-друге, найзапекліші бої у протистоянні Червоної армії і Вермахту під час битви за Дніпро якраз почалися під час його форсування, захоплення плацдармів на правобережжі Дніпра та розширення їх до рівня оперативних і стратегічних, а тому про швидке просування на західному березі ріки не могло бути й мови, оскільки перед радянськими з'єднаннями ще стояло важливе і складне завдання — зламати німецьку оборонну ініціативу. Й. Сталін цього не розумів і не усвідомлював. Він вважав, що захоплення плацдармів можливе «на плечах відступаючого противника»⁸, а чисельна перевага в живій силі дозволить у найкоротші терміни вийти на окреслені директивами позиції. По-третє, з-поміж вищого радянського командування не було особистостей такого рівня, які б суперечили Й. Сталіну і могли обґрунтовано довести, що директиви і накази в стилі «радянської штурмівщини» виконати до середини жовтня 1943 року неможливо, що й засвідчив хід подій.

Плани радянського швидкого прориву на правобережжі Дніпра у першій половині жовтня 1943 року розбилися об німецьку оборону. Аналіз мемуарної літератури, директив Ставки ВГК та журналів бойових дій засвідчує, що Вермахт приділяв серйозну увагу організації оборони на ймовірних ділянках радянських проривів — у межах захоплених Червоною армією плацдармів наприкінці вересня 1943 року (Манштейн Е., 2010. С. 516). З огляду на це практично вздовж усієї лінії судноплавної частини ріки (від Лоева до Херсона) продовжила розгортатися битва за Дніпро. Для обох сторін цього етапу німецько-радянського протистояння на головній водній артерії України стояли надважливі завдання: для Червоної армії — відтіснити Вермахт від дніпровського рубежу й утворити суцільну лінію фронту на Правобережжі, а для Вермахту — витіснити радянські з'єднання з західного берега ріки, зайняти вздовж неї оборону та спробувати нав'язати противнику позиційні бойові дії, таке собі «сидіння на Дніпрі».

Виконуючи Директиву Ставки ВГК за № 30 204 від 29 вересня 1943 року, з'єднання Степового фронту не змогли швидко розширити плацдарм у районі на південний захід від Кременчука. Бої за його розширення тривали до середини жовтня 1943 року. Лише 15 жовтня 37-ма, 57-ма, 7-ма гвардійська, 5-та гвардійська танкова армії та 7-й механізований корпус почали просуватися на криворізькому напрямку. У той же час ударні частини 5-ї гвардійської армії були націлені на олександрійсько-знам'янський напрямок.

Німецьке командування, розуміючи загрозу просування радянських військ на Криворіжжі,

⁸ Там само. С. 201.

почало підтягувати до Кривого Рогу війська, що прибували на Східний фронт із Західної Європи, а також перекинуло частину сил з інших ділянок фронту. Е. фон Манштейн розумів, що успіх противника в районі Кривого Рогу стане загрозою для правого флангу і тилу 1-ї танкової та 6-ї польової армій, які зосереджувалися на криворізькому напрямку та на південь від Запоріжжя (Манштейн Е., 2010. С. 516–517). Тут варто зауважити, що 10–14 жовтня 1943 року війська Південно-Західного фронту (12-та, 8-ма й 3-я гвардійські армії) зламали німецьку оборону на запорізькому напрямку, ліквідували Запорізький плацдарм противника, взяли під контроль Запоріжжя (14.10.1943) та почали розширювати плацдарм в районі населених пунктів Аули, Романкове, Військове (Чуйков В., 1982. С. 399).

Станом на 23–25 жовтня 1943 року з'єднанням 5-ї гвардійської танкової та 37-ї армії вдалося вийти на лінію Митрофанівка (за 30 км від Кіровограда) — Вершино-Кам'янка — Кривий Ріг⁹. Частини 18-го танкового корпусу полковника О. Фірсовича та 29-го танкового корпусу генерал-майора танкових військ І. Кириченка вийшли на ближні підступи до міста (Егоров П. и др., 1969. С. 105). Е. фон Манштейн розумів, що втрата міста і потужного залізничного вузла стала б загрозою повносилового удару в тил німецьким частинам, що тримали фронт у районі Дніпродзержинська та Дніпропетровська (Манштейн Е., 2010. С. 511–513). З огляду на це він суттєво посилив 57-й та 52-й армійські корпуси 1-ї танкової армії, передавши у підпорядкування армійського командування 376-у та 15-у піхотні, 24-у та 11-у танкові дивізії, а також моторизовану дивізію «Велика Німеччина».

З 24 по 28 жовтня 1943 року на криворізькому напрямку та в районі Кривого Рогу точилися тяжкі бої¹⁰. У той же час перейшли у наступ 46-та й 8-ма гвардійська армії 3-го Українського фронту¹¹, яким 25 жовтня вдалося оволодіти Дніпродзержинськом та Дніпропетровськом. 24 жовтня командувач 5-ї гвардійської танкової армії генерал-полковник танкових військ П. Ротмістров силами 18-го і 29-го танкових корпусів спробував штурмом взяти Кривий Ріг. Зайнявши кілька кварталів, танкісти протрималися у місті до вечора, а потім були змушені відступити через брак пального і належної підтримки піхоти. 25 жовтня ті ж самі частини спробували вдруге штурмувати Кривий Ріг. Втрати

⁹ Центральний архів Міністерства оборони РФ (далі — ЦАМО РФ). Ф. 240. Оп. 2779. Спр. 392. Арк. 34–36.

¹⁰ ЦАМО РФ. Ф. 240. Оп. 2779. Спр. 392. Арк. 36–38.

¹¹ 20 жовтня 1943 року Наказом Верховного Головнокомандувача Центральний, Воронежський, Степовий, Південно-Західний та Південний фронти були перейменовані відповідно у Білоруський, 1-й, 2-й, 3-й та 4-й Українські фронти.

бойових машин у вуличних боях змусили командою вивести танки за межі міста. У ніч з 25 на 26 жовтня І. Конев наказав П. Ротмістрову передати зайняті рубежі 37-ї армії, а 5-й гвардійській танковій армії поставив завдання перегрупуватися й розпочати наступ в обхід міста з заходу, відрізати противнику шляхи відходу на південний захід і південь, після чого спільно з частинами 37-ї армії штурмом взяти Кривий Ріг (Егоров П. і др., 1969. С. 109–110).

Вранці 27 жовтня 29-й танковий корпус переправився через річку Інгулець в районі Лозоватки і почав просуватися на південь, обходячи Кривий Ріг із заходу. Корпус мав завдання штурмувати місто з півдня. За ним просувався 18-й танковий корпус, завданням якого було атакувати об'єкт з південного заходу.

Проти радянських частин діяли 11-та й 23-я танкові та 376-та й 15-та піхотні дивізії, підсилені моторизованою дивізією «Велика Німеччина». Зав'язалися жорстокі бої. Під кінець 28 жовтня 29-й танковий корпус вийшов до Катеринівки, де був зупинений німецькими танкістами. Не увінчалися успіхом у цей час і дії 37-ї армії, яка тримала плацдарм на правому березі Інгульця на північний захід від Кривого Рогу. Її частини під ударами німецького танкового угруповання з району Никифорівки відійшли на Інгулець¹². Під загрозою оточення вимушені були відступити на рубіж Недай-Вода — Веселі Терни і частини 5-ї гвардійської танкової армії. Задля об'єктивності варто відзначити, що 29-му і 18-му танковим корпусам у будь-якому випадку довелося б поступитися противнику, оскільки в обох частинах із 214 бойових машин наявних на середину жовтня лишилися тільки 65 танків (Шеховцов Н., 1968. С. 33).

На зайнятих рубежах 37-ї та 5-ї гвардійській танковій арміям довелося перейти до оборони і відбивати атаки до 2–3 листопада 1943 року. Така ситуація склалася ще й тому, що 46-та та 8-ма гвардійська армії 3-го Українського фронту, зайнявши Дніпродзержинськ і Дніпропетровськ¹³, не змогли 25–28 жовтня прорвати німецьку оборону на криворізько-апостолівському напрямку і були зупинені на лінії Адамівка — Павлівка — Солоне — Федорівка. Доки тривали оборонні бої 37-ї та 5-ї гвардійської танкової армії на північ та північний захід від Кривого Рогу, правофланговим з'єднанням 3-го Українського фронту до 3 листопада вдалося дещо потіснити противника і вийти на рубіж Милорадівка — Мала Софіївка — Федорівка (Шеховцов Н., 1968. С. 36–37).

У кінці жовтня — на початку листопада 1943 року увінчалася успіхом просування 4-го Українського фронту. Його з'єднання

прорвали оборону на Молочній, взяли під контроль Мелітополь (23.10.1943), заблокували кримське угруповання противника (30.10 — 04.11.1943), вийшли до Дніпра в районі Горностаївки, Каховки (02.11.1943), Цюрупинська (Олешок) та Голої Пристані (04.11.1943). За Вермахтом на лівобережжі Дніпра лишилися Нікопольський плацдарм (120 км по фронту Дніпровських плавнів від Благовіщенська до Горностаївки) та невеликий плацдарм у районі на північний схід від Цюрупинська (Казанцев В., 1977. С. 65).

5 листопада 1943 року після виходу 4-го Українського фронту в пониззя Дніпра та на північний кордон Кримського півострова, Ставка ВГК адресувала командуванню 2-го, 3-го і 4-го Українських фронтів директиву за № 30 238, у якій вказала, що для з'єднань цих фронтів «першочерговим і найголовнішим завданням є розгромити криворізько-нікопольське угруповання противника». Цим же документом командувачу 2-го Українського фронту було поставлено завдання «надійно закріпитися на утримуваному рубежі, завдати удару силами 37-ї, 57-ї та 5-ї гвардійської танкової армії у загальному напрямку на Лозоватку, Широке, оволодіти Кривим Рогом, вийти на рубіж Петрове — Гурівка (вкл.) — Широке. Наступ розпочати 12–14 листопада 1943 року»¹⁴. У той же час з'єднання правого крила 3-го Українського фронту (46-та та 8-ма гвардійська армії) мали просуватися у напрямку Софіївки, Долгінцевого та вийти на рубіж Широке — Апостолове, тим самим сприяючи 2-му Українському фронту в оволодінні Кривим Рогом.

Командувач 2-го Українського фронту генерал армії І. Конев вирішив діяти наступним чином: 57-ма армія (9 стрілецьких дивізій) мала прорвати оборону противника і основними силами просуватися на Кривий Ріг. Окрім того, армійські частини мали забезпечити уведення в прорив 5-ї гвардійської танкової армії і 7-го механізованого корпусу, які повинні були спрямувати ударні сили на Кривий Ріг і Широке; 37-ма армія (теж у складі 9-ти стрілецьких дивізій) у взаємодії з правофланговими арміями 3-го Українського фронту мала прорвати німецьку оборону, наступати на Лозоватку і спільно з 57-ю армією взяти під контроль Кривий Ріг; 5-та повітряна армія мала наносити удари по німецьких артилерійських і мінометних батареях, районах накопичення танків, а також бомбардувати шляхи підтягування противником резервів у напрямку Кривого Рогу і Кіровограда¹⁵.

Підготовка до наступу тривала з 5-го по 13-те листопада, а зранку 14 листопада війська

¹² ЦАМО РФ. Ф. 240. Оп. 2779. Спр. 392. Арк. 43.

¹³ Там само. Ф. 243. Оп. 2900. Спр. 96. Арк. 100–115.

¹⁴ Русский архив: Великая Отечественная. Ставка ВГК: Документы и материалы. 1943 год. Т. 16 (5–3). С. 231.

¹⁵ ЦАМО РФ. Ф. 240. Оп. 2779. Спр. 396. Арк. 14.

2-го Українського фронту розпочали наступ на Кривий Ріг, того ж дня почали просуватися на Широке та Апостолове 46-та й 8-ма гвардійська армії 3-го Українського фронту. Швидко прорвати лінію оборони противника не вдалося, нічого не дало і введення в бій 5-ї гвардійської танкової армії. У її складі було лише 50 танків (Стратегический очерк, 1961. С. 572–573). Цього було недостатньо, аби прорвати німецькі позиції. До того ж розпочалися дощі, що унеможливило нанесення ударів з повітря. З 16 по 20 листопада з'єднання 2-го Українського фронту в основному відбивали контратаки противника. 24–28 листопада 37-ма та 57-ма армії знову спробували перейти в наступ, але їхні дії зупинили німецькі танкові частини. До того ж бої для обох сторін були ускладнені затяжними дощами¹⁶.

Не кращою була ситуація і в смузі наступу з'єднань 3-го Українського фронту. У другій половині листопада війська 46-ї армії мали тіснити противника, завдаючи удару у напрямку Долгінцевого. 8-ма гвардійська армія завдавала удару у напрямку на Апостолове, вздовж залізничної вітки Дніпропетровськ — Миколаївка — Апостолове. Розрахунок був на те, що як тільки німецьке командування відчуже загрозу флангового удару, почне відходити частинами 1-ї танкової та 6-ї польової армій з Нікопольського плацдарму. Наступ тривав до кінця листопада, але досягти відчутних результатів обом арміям не вдалося. Вони просунулися вглиб німецької оборони до 20 км. З 26 по 30 листопада частини 6-ї радянської армії форсували Дніпро на південь від Запоріжжя і захопили плацдарм у районі Розумівки, який, за умови накопичення сил, дозволяв організувати просування на марганецько-нікопольському напрямку. Вермахту у цей час вдалося надійно утримувати Нікопольський плацдарм¹⁷. Після цього листопадовий наступ 2-го і 3-го Українських фронтів на криворізько-нікопольському напрямку зупинився.

На початку грудня 1943 року війська 2-го Українського фронту спробували ще раз перейти до активних дій на криворізькому та кіровоградському напрямках. 8 грудня командувач фронтом отримав наказ «нанести силами 7-ї гвардійської, 57-ї та 37-ї армій удар у напрямку Мошориного, Новгородки, Шевченкового, прорвати фронт противника і вийти на рубіж Інгуло-Кам'янка — Кривий Ріг — Шевченкове»¹⁸, а наступного дня Ставка ВГК на його ім'я надіслала ще одну директиву, якою в подальшому обумовлювалося просування тих же армій далі на південь — у напрямку Казанки і Березнегуватого з метою

ліквідації нікопольського угруповання противника спільно з арміями 3-го і 4-го Українських фронтів. Окрім того, частини 53-ї і 5-ї гвардійської армій на початку грудня було спрямовано на Олександрію і Знам'янку¹⁹.

Впродовж кількох днів наступу війська фронту взяли під контроль Олександрію (06.12.1943), Нову Прагу (08.12.1943), залізничні станції Шарівка (08.12.1943) і Медерове (09.12.1943), Знам'янку (09.12.1943), Мошорине (09.12.1943), Митрофанівку (09.12.1943), Петрове²⁰ (09.12.1943), Вершинокам'янку (10.12.1943), Новгородку (11.12.1943), Верблюжку (11.12.1943), Сотницьке (11.12.1943), Новоандріївку (12.12.1943), Новомиколаївку (12.12.1943), значно посунувши лінію протистояння у смузі наступу 2-го Українського фронту²¹. Але вже 13 грудня противник зупинив просування радянських частин та почав контратакувати. 20 грудня з'єднання фронту знову перейшли до оборони²², а наступного дня противнику вдалося повернути під контроль Новгородку.

До кінця грудня 1943 року війська 3-го Українського фронту (46-та, 8-ма гвардійська, 6-та армії та 23-й танковий корпус) закріпилися на рубежі Веселі Терни — Червоне Поле — Тернуватка — Лошкарівка — Менделєєвка — Китайгородка — Томаківка — Біленьке. Наземні сили підтримувала 17-а повітряна армія. Перед Нікопольським плацдармом діяли 3-я гвардійська, 5-та ударна, 28-ма та 2-га гвардійська армії, які не змогли впродовж листопада — грудня 1943 року витіснити німецькі 4-й та 29-й армійські корпуси за Дніпро. Противнику вдавалося тримати під контролем Нікопольський плацдарм (Хаупт В., 2006. С. 334), але довелося здати плацдарм у районі Олешок.

Як бачимо, з середини жовтня і до кінця грудня 1943 року радянське командування силами 2-го, 3-го і 4-го Українських фронтів здійснило три спроби ліквідувати криворізько-нікопольське угруповання противника, але ні жовтневий, ні листопадовий, ні грудневий наступи успіхом не увінчалися. На наш погляд, існує декілька причин такого розгортання подій: по-перше, німецьке командування досить грамотно вибудувало оборонну стратегію щодо можливого просування Червоної армії на криворізькому та нікопольському напрямках, забезпечивши фронт танковими та моторизованими з'єднаннями, що безумовно робило оборону максимально мобільною; по-друге, дії радянських військ були

¹⁶ Там само. Арк. 41.

¹⁷ ЦАМО РФ. Ф. 243. Оп. 2900. Спр. 106. Арк. 132.

¹⁸ Русский архив: Великая Отечественная. Ставка ВГК: Документы и материалы. 1943 год. Т. 16 (5–3). С. 243.

¹⁹ Там само. С. 244.

²⁰ Село неподалік Знам'янки. Селище Петрове — районний центр Кіровоградської області — у роки війни було деокуповано 21.10.1943.

²¹ ЦАМО РФ. Ф. 240. Оп. 2779. Спр. 399. Арк. 12–27.

²² Там само. Арк. 37.

часто непрофесійними, позбавленими ініціативи фронтового й армійського командування, поставленого в пряму залежність від директив Ставки ВГК та рішень Генерального штабу РСЧА, які не завжди володіли актуальною оперативною ситуацією на фронті; по-третє, дії радянських з'єднань більше нагадували фронтальні атаки (тобто атаки в лоб), ніж добре продумані та сплановані операції, що тягло за собою великі втрати серед особового складу. Останнє в мемуарах відзначав навіть Г. Жуков (Жуков Г. К., 1990. С. 230), який восени 1943 року координував дії 1-го й 2-го Українських фронтів як представник Ставки ВГК. До того ж наступальна стратегія РСЧА у досліджуваних подіях не відзначалася мобільністю — військам не вистачало танків і танкових підрозділів. Восени та взимку 1943 року в розпорядженні комфронтом І. Конєва була лише одна танкова армія (в складі одного механізованого та двох танкових корпусів), а також два окремі механізовані та один танковий корпуси, які командував спрямовував на найбільш проблемні ділянки фронту. У розпорядженні командувача 3-го Українського фронту взагалі був лише 23-й танковий корпус, а комфронтом Ф. Толбухін на нікопольському напрямку міг задіяти тільки 2-й та 4-й гвардійські механізовані корпуси.

У листопаді — грудні 1943 року тяжкі бої точилися не лише на криворізькому та нікопольському напрямках. Виснажливі бойові дії тривали й у межах київського плацдарму, захопленого зусиллями 1-го Українського фронту в першій половині — середині листопада, який на захід від Києва сягав Малина (12.11.1943), Черняхова (13.11.1943), Житомира (12.11.1943) та Фастова (07.11.1943). Танковим і моторизованим з'єднань групи армій «Південь» у середині листопада вдалося зупинити просування 1-го Українського фронту та розгорнути контрнаступ на київському напрямку і повернути під контроль Вермахту Житомир (19.11.1943), Черняхів, Івницю, Корнин та вийти на підступи до Радомишля, Брусилова й Фастова. Ситуацію вдалося вирішити лише наприкінці грудня 1943 — на початку січня 1944 року, після того як Червона армія повторно повернула під контроль Житомир (31.12.1943) та зайняла Новоград-Волинський (03.01.1944), Білу Церкву (04.01.1944), Таращу (05.01.1944) і Бердичів (05.01.1944)²³. Київський плацдарм перетворився на київсько-житомирський стратегічний плацдарм, з якого війська генерала армії М. Ватутіна почали просуватися на рівненсько-луцькому та вінницькому напрямках.

У той же час з'єднанням 2-го Українського фронту вдалося досягти успіху на кіровоградському напрямку — взяти під контроль Кіровоград (08.01.1944), а також значно

просунулися у напрямку Смілої, Новомиргорода, Великої Виски, на південь та на південний захід від Кіровограда в обхід Новгородки, що безумовно посилювало стратегічний плацдарм на Дніпрі, захоплений арміями 2-го і 3-го Українських фронтів (Конєв І., 1983. С. 85–96).

Важливим завданням для радянського командування на дніпровському правобережжі у другій половині січня 1944 року стали ліквідація т. зв. миронівсько-звенигородського виступу з вершиною в районі Канєва, контрольованого Вермахтом між наступаючими силами 1-го і 2-го Українських фронтів, а також виконання «старого» завдання — розгром криворізько-нікопольського угруповання противника.

Впродовж 24 січня — 17 лютого 1944 року зусиллями 1-го і 2-го Українських фронтів було оточено і ліквідовано потужне угруповання Вермахту в районі Корсуня, що увійшло в історію подій на Східному фронті як Корсунь-Шевченківська операція («Корсунь-Шевченківська битва», «Сталінград на Дніпрі», «Канни на Дніпрі», «Черкаський котел»), яку однозначно варто розглядати як продовження битви за Дніпро. На цьому свого часу наголошував перший радянський дослідник протистояння РСЧА і Вермахту на Дніпрі генерал-майор Ф. Ісаєв. Ліквідація миронівсько-звенигородського виступу стала подальшим просуванням Червоної армії на захід та сприяла утворенню єдиної лінії фронту для з'єднань 1-го, 2-го і 3-го Українських фронтів.

Як і в жовтні — грудні 1943 року, Ставка ВГК жадала якнайшвидшої ліквідації криворізько-нікопольського угруповання противника та повернення під контроль СРСР Криворізького залізничного і Нікопольського марганцеворудного басейнів.

30 грудня 1943 року Ставка ВГК адресувала Маршалу СРСР О. Василевському директиву за № 30 273, в якій вимагала, щоб з'єднання 3-го Українського фронту «наступали в загальному напрямку на Апостолове, Новий Буг, Вознесенськ з метою виходу на Південний Буг», 4-й Український фронт «після ліквідації Нікопольського плацдарму» мав розпочати просування у Криму²⁴.

Після проведеної підготовчої роботи, 10–12 січня 1944 року війська обох фронтів почали наступ. 3-й Український фронт завдав головного удару силами 46-ї і 8-ї гвардійської армій у напрямку на Апостолове, Кам'янку, Шолохове, 6-та армія активізувалася проти 17-го армійського корпусу в напрямку Марганець — Нікополь. 4-й Український фронт силами 3-ї гвардійської, 5-ї ударної та 28-ї армій атакував противника на Нікопольському плацдармі на лівому

²³ ЦАМО РФ. Ф. 236. Оп. 2673. Спр. 975. Арк. 10–57.

²⁴ Русский архив: Великая Отечественная. Ставка ВГК: Документы и материалы. 1943 год. Т. 16 (5–3). С. 252.

березі Дніпра. Зав'язалися тяжкі бої, які тривали до 17 січня²⁵. Війська 3-го Українського фронту вклинилися в оборону противника на 6–8 км, але прорвати її не змогли через брак боєприпасів. До того ж фронтове начальство не змогло зосередити на напрямку головного удару сильне угруповання прориву через брак танків.

17 січня 1944 року командування вирішило зупинити наступ, закріпитися на досягнутому рубежі та краще підготуватися до операції. Представник Ставки ВГК О. Василевський і комфронтом Р. Малиновський запросили Ставку підсилити фронт. Й. Сталін відреагував позитивно. До складу 3-го Українського фронту було передано 37-му армію зі складу 2-го Українського фронту, 4-й гвардійський механізований корпус зі складу 4-го Українського фронту та 31-й стрілецький корпус з Резерву Ставки ВГК. Також фронт отримав 64 танки, боєприпаси і пальне (Грылёв А., 1970. С. 107).

Успішні дії 1-го і 2-го Українських фронтів у районі Корсуня наприкінці січня — на початку лютого 1944 року значною мірою скували можливості командування групи армій «Південь» маневрувати резервами. Цим скористалося командування 3-го Українського фронту. 30 січня перейшли в наступ 37-ма і 6-та армії на криворізькому та нікопольському напрямках²⁶. 31 січня пішли в прорив 46-та та 8-ма гвардійська армії у напрямку на Апостолове²⁷. Того ж дня з'єднання 4-го Українського фронту розпочали штурм Нікопольського плацдарму противника на лівому березі Дніпра. На цій ділянці 3-я гвардійська армія діяла в напрямку Нікополя, 5-та ударна й 28-ма армії наступали в напрямку Малої і Великої Лепетихи²⁸. Дії обох фронтів підтримували з неба 17-та й 8-ма повітряні армії.

Упродовж 5–7 днів оборона противника була прорвана в кількох місцях: 5 лютого 1944 року 333-я стрілецька дивізія 6-ї армії зайняла місто Марганець, а 4-та гвардійська стрілецька дивізія 46-ї армії взяла під контроль Апостолове²⁹. Тим самим фронт 6-ї німецької армії було розсічено навпіл. 8 лютого 1944 року силами 4-го Українського фронту було ліквідовано Нікопольський плацдарм противника, і того ж дня 3-я гвардійська та 6-та армії за підтримки 17-ї повітряної армії зайшли до Нікополя³⁰. З 5 по 12 лютого тривали тяжкі бої в районі Апостолового, а в той же час з-під Нікополя вздовж Дніпра німецькі частини поспіхом відходили у напрямку Дудчиного. 16 лютого

радянські війська вийшли на Інгулець на південь від Кривого Рогу.

17 лютого війська 37-ї та 46-ї армій розпочали бої за місто й прорвали добре укріплені позиції противника. 21 лютого частини 37-ї армії впритул підійшли до Кривого Рогу з північного сходу, водночас зі сходу та південного сходу до міста наблизилися частини 46-ї армії. 22 лютого 1944 року Кривий Ріг був зайнятий радянськими військами, після чого впродовж кількох днів, до 26 лютого, 37-ма та 46-та армії вийшли на східний берег Інгульця³¹. Задум Й. Сталіна, окреслений у директиві Ставки ВГК № 30 204 від 29 вересня 1943 року, хоча й з великим запізненням, але було частково виконано.

У цілому бої на криворізькому на нікопольському напрямках тривали майже п'ять місяців. Чому ж Вермахт так запекло тримався за цю ділянку фронту на Дніпрі? Відповідь має дві важливі складові. По-перше, утримуючи Нікополь і Нікопольський плацдарм на лівому березі Дніпра німецьке командування розраховувало на можливість у найближчому майбутньому деблокувати своє кримське угруповання — 17-му армію генерала Ервіна Енеке. По-друге, контроль над Нікопольщиною і Криворіжжям уможливував належну роботу німецької оборонної промисловості, насамперед в галузі танкобудування, оскільки криворізька залізна руда і нікопольський марганець були основними ресурсами для виробництва в Німеччині легованої сталі. Ситуація на цій ділянці Східного фронту була на постійному контролі А. Гітлера, начальника Генерального штабу сухопутних сил Вермахту генерал-полковника К. Цейтцлера та рейхсміністра озброєнь і боєприпасів А. Шпеера. Останній у ході боїв за нікопольсько-криворізький виступ неодноразово наголошував на важливості утримання цієї ділянки фронту, а після втрати контролю над нею спрогнозував, що робота заводів підконтрольного йому відомства повністю зупиниться через півтора року (Шпеер А., 2010. С. 416–417), а Німеччина програє війну. Саме з огляду на ці два фактори восени 1943 — взимку 1944 року розгорнулося таке серйозне протистояння РСЧА і Вермахту на криворізькому і нікопольському напрямках у битві за Дніпро.

Отже, бої за Нікополь і Кривий Ріг в ході Другої світової війни тривали 124 дні та стали у 2,5 раза довгими за битву на Курській дузі, у якій Вермахт зазнав нищівної поразки. Німеччина опинилася на межі катастрофи, а самим подіям на Курському виступі радянськими істориками було надано статус «всесвітньо історичного» значення. Наведений у межах пропонованої розвідки фактаж дозволяє порушити питання щодо ревізії укорінених в радянській та пострадянській

²⁵ ЦАМО РФ. Ф. 244. Оп. 3000. Спр. 771. Арк. 47–71.

²⁶ Там само. Ф. 243. Оп. 2900. Спр. 832. Арк. 104.

²⁷ Там само. Арк. 108.

²⁸ Там само. Ф. 244. Оп. 3000. Спр. 771. Арк. 108.

²⁹ Там само. Ф. 243. Оп. 2900. Спр. 835. Арк. 206.

³⁰ Там само. Ф. 244. Оп. 3000. Спр. 785. Арк. 41.

³¹ Там само. Ф. 444. Оп. 8898. Спр. 171. Арк. 71–87.

історичній науці постулатів щодо докорінного перелому у протистоянні РСЧА і Вермахту. Отримані результати є не лише уточненням важливої проблеми в історії німецько-радянського

протистояння восени 1943 — взимку 1944 року, а й дозволяють припустити, що перелом на Східному фронті відбувся не на Курському виступі, а під час битви за Дніпро.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

- Буцько О. Нікопольсько-Криворізька наступальна операція 1944. Енциклопедія історії України: в 10 т. Т. 7 / відп. ред. В. Смолій. Київ: Наукова думка, 2010.
- Грицюк В. Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни / редкол.: В. Смолій (голова) [та ін.]. Київ, 2010. 150 с.
- Грылев А. Днепр — Карпаты — Крым. Освобождение Правобережной Украины и Крыма в 1944 году. Москва: Наука, 1970. 352 с.
- Егоров П., Кривоборский И., Ивлев И., Рогалевич А. Дорогами побед. Боевой путь 5-й гвардейской танковой армии. Москва: Воениздат, 1969. 352 с.
- Жуков Г. К. Спогади і роздуми: в 2 т. Т. 2. Київ: Політвидав України, 1990. 496 с.
- Казанцев В. Мелитопольская наступательная операция (в цифрах). *Военно-исторический журнал*. 1977. № 7. С. 64–71.
- Конев І. Записки командуючого фронтом 1943–1945. Київ: Політвидав, 1983. 619 с.
- Манштейн Э. Утерянные победы. Москва: Вече, 2010. 624 с.
- Промышленность Германии в период войны 1939–1945 гг. / под ред. Г. Согомоняна. Москва: Иностранная литература, 1956. 296 с.
- Стратегический очерк Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. / отв. ред. С. Платонов. Москва: Воениздат, 1961. 982 с.
- Уткин Г. Штурм «Восточного вала». Освобождение Левобережной Украины и форсирование Днепра. Москва: Воениздат, 1967. 464 с.
- Хаупт В. Сражение группы армий «Юг». Взгляд офицера Вермахта. Москва: Яуза, Эксмо, 2006. 448 с.
- Чуйков В. Від Сталінграда до Берліна. Київ: Політвидав, 1982. 702 с.
- Шеховцов Н. Наступление Степного фронта на криворожском направлении в октябре 1943 года. *Военно-исторический журнал*. 1968. № 10. С. 28–43.
- Шпеер А. Воспоминания. Москва, 2010. 688 с.

REFERENCES

- Butsko, O. (2010). Nikopolsko-Kryvorizka nastupalna operatsiia 1944 [Nicolopol-Kryvyi Rih Offensive Operation in 1944]. In V. Smolii (Ed.), *Entsyklopediia istorii Ukrainy* (Vol. 7, p. 403). Kyiv: Naukova dumka [in Russian].
- Chuiikov, V. (1982). Vid Stalinhrada do Berlina. Kyiv: Polityvydav [in Ukrainian].
- Egorov, P., Krivoborskii, I., Ivlev, I., & Rohalevich, A. (1969). Dorogami pobed. Boievoi put 5-i gvardeiskoi tankovoi armii. Moscow [in Russian].
- Grilev, A. (1970). Dnepr — Karpaty — Krym. Osvobozhdenie Pravoberezhnoi Ukrainy i Kryma v 1944 godu. Moscow: Nauka [in Russian].
- Hrytsiuk, V. (2010). Stratehichni ta frontovi operatsii Velykoi Vitshyznianoii viiny. V. Smolii (Ed.). Kyiv [in Ukrainian].
- Kazantsev, V. (1977). Melitopolskaia nastupatelnaia operatsiia (v tsifrah). *Voiennno-istoricheskii zhurnal*, 7, 64–71 [in Russian].
- Khaupt, V. (2006). Srazhenie gruppy armii “Yug”. Vzgliad ofitsera Vermakhta. Moscow: Yauza, Eksmo [in Russian].
- Koniev, I. (1983). Notes of the Front Commander, 1943–1945. Kyiv: Polityvydav [in Ukrainian].
- Manshtein, E. (2010). Uteriannyye pobedy. Moscow: Veche [in Russian].
- Platonov, S. (Ed.). (1961). *Strategicheskii ocherk Velikoi Otechestvennoi voiny 1941–1945 gg.* Moscow: Voensizdat [in Russian].
- Shekhovtsov, N. (1968). Nastuplenie Stepnogo fronta na krivorozhskom napravlenii v oktiabre 1943 goda. *Voenno-istoricheskii zhurnal*, 10, 28–43 [in Russian].
- Shpeer, A. (2010). *Vospominaniia*. Moscow [in Russian].
- Sogomonian, G. (Ed.). (1956). *Promyshlennost Germanii v period voiny 1939–1945 gg.* Moscow: Inostrannaia literatura [in Russian].

Utkin, G. (1967). Shturm "Vostochnogo vala". Osvobozhdenie Levoberezhnoi Ukrainy i forsirovanie Dnepra. M.: Voenizdat [in Russian].

Zhukov, H. (1990). Spohady i rozдумы (Vol. 2). Kyiv: Polityvdav Ukrainy [in Ukrainian].

Дата надходження статті до редакції: 24.09.2023 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International
(CC BY-NC-SA 4.0)

Інна ПОЗДНЯКОВА,

доцентка кафедри історії України
та всесвітньої історії
Центральноукраїнського
державного університету
імені Володимира Винниченка,
кандидатка історичних наук,
Кропивницький, Україна

Inna POZDNIAKOVA,

Associate Professor of the Department
of History of Ukraine and World History,
Volodymyr Vynnychenko
Central Ukrainian State University,
Candidate of Historical Sciences,
Kropyvnytskyi, Ukraine

e-mail: pozdneyakova@ukr.net

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-9256-4633>

Основні форми підвищення кваліфікації радянських цензорів у другій половині 40-х років ХХ століття (за матеріалами Державного архіву Кіровоградської області)

У статті досліджено один із важливих складників радянської цензурної системи — форми підвищення кваліфікації цензорів. Аналіз джерел засвідчив, що більшість співробітників органів цензури була самоуками. Оскільки жоден навчальний заклад країни не готував фахівців для потреб радянської цензури, професійна підготовка цензорів здійснювалася безпосередньо на робочому місці. З'ясовано, що існувало декілька форм підвищення кваліфікації, які застосовувалися паралельно, а саме: професійне навчання, семінари, наради працівників цензури та система партійної освіти. Виокремлено та розглянуто основні форми контролю за рівнем засвоєння цензорами інформації, необхідної для реалізації завдань, які ставила перед ними радянська влада. До таких форм контролю, зокрема, належали складання технімуму та виконання навчальних вправ на знання «Переліку відомостей, заборонених до опублікування у відкритій пресі».

Ключові слова: радянська цензура, цензори, підвищення кваліфікації, Головліт УРСР, Кіровоградський облліт.

The Main Forms of Advanced Training of Soviet Censors in the Second Half of the 1940s (proceeding from the materials of the State Archives of Kirovohrad Oblast)

The article aims to study the main forms of advanced training of Soviet censors in the second half of the 1940s. The scientific novelty is presented by the fact that the problem has not been studied in Ukrainian historiography in such a statement and within such a chronological framework. The research methodology is grounded on a combination of general scientific (analysis, synthesis, and generalization) and special-historical (historical-typological, historical-systemic, and historical-genetic) methods. The research is based on the principles of historicism, systematicity and scientific knowledge. It has been found that professional training of censors was carried out directly at the workplace. Several forms of advanced training were applied in parallel, namely: professional training, seminars, meetings of censorship workers (at regional, republican and all-Union levels) and the party education system. The main forms of control over the level of information assimilation by the censors necessary for the implementation of the tasks set before them by the Soviet authorities have been highlighted and considered. In particular, such forms of control included passing technical minimums and execution of training exercises on knowledge of the "List of information prohibited for publication in the open press".

The analysis of the sources proved that the majority of the censorship employees were self-taught, since no educational institution in the country trained specialists for the needs of Soviet censorship. The lack of experience and practical skills of employees of censorship bodies affected the quality of the censorship system work in general. Therefore, the Holovlit of the Ukrainian SSR controlled the professional training of censors constantly. The regime had to spend a lot of time training all new employees and regularly monitor

the performance of the tasks assigned to them. The employees of the censorship bodies systematically raised their ideological and political level because they were to become the conductors of the comprehensive ideological control of the Soviet government and interfere in the creative process, professional activity and private life of citizens.

Key words: Soviet censorship, censors, advanced training, *Holovlit* of the Ukrainian SSR, Kirovohrad Oblit.

У перші повоєнні роки гостро постала проблема забезпечення професійними кадрами всіх галузей економіки. Пошук кваліфікованих виконавців, які б віддано служили режиму, безпомилково виявляючи й усуваючи «крамолу» у друкованих виданнях, був головним завданням організації ефективної роботи Головліту УРСР, який 1943 року відновив свою діяльність у Харкові, налагодивши роботу з перегляду друкованої продукції.

Інтерес науковців до різних складників радянської цензурної політики є постійним. Зокрема, у статті Т. Романенко висвітлено особливості організаційно-кадрового забезпечення Головного управління у справах літератури та видавництва Української РСР в роки Другої світової та перші повоєнні роки (Романенко Т., 2010). У статті О. Федотової розкрито процес поновлення діяльності органів радянської цензури з контролю друкованих видань в УРСР протягом 1943–1945 рр. Авторка доходить висновку, що результати діяльності цензурного відомства наприкінці 1945 р. свідчили про відновлення традиційних видів ідеологічного контролю друкованої продукції (Федотова О., 2023). Монографія Л. Сміловицького містить найбільш повну картину матеріального становища, підбору кадрів, умов роботи та навчання цензорів на прикладі післявоєнної Білоруської РСР (Сміловицький Л., 2015).

Дослідження соціально-побутових умов життя населення в складний повоєнний період, детальний огляд цін на основні типи продуктів, співвіднесені з розміром ставок відповідно до штатного розпису працівників обллітів, дали можливість скласти уявлення про матеріальне становище працівників цензурних органів досліджуваного періоду (Ковпак Л., 2003; Генєга Р., 2019).

Метою статті є дослідження основних форм підвищення кваліфікації цензорів у другій половині 40-х рр. ХХ ст. за матеріалами Державного архіву Кіровоградської області.

На початковому етапі повоєнної відбудови широко використовувалися трудові мобілізації. Трудові ресурси для промисловості, будівництва, транспортної галузі збільшувалися також внаслідок реєвакації робітників і службовців із різних республік СРСР. Професійна підготовка робітників здійснювалася безпосередньо на виробництві через систему курсів, методом індивідуального та бригадного навчання (Ковпак Л., 2003. С. 15–16).

Проблема відновлення кадрового потенціалу постала й перед цензурними органами. На відміну від 30-х рр. ХХ ст., коли бездоганне класове походження переважало рівень освіти фахівця, в органи післявоєнної цензури набирали кандидатів із закінченою середньою та вищою освітою. Виняток робили лише для працівників найнижчої ланки — районних уповноважених (далі — райуповноважених), за умови, що вони брали зобов'язання підвищити власний освітній рівень. Облліти систематично надсилали до Головліту УРСР списки штатних та позаштатних працівників за відповідною формою, яка з-поміж іншого містила пункти, де співробітник мав вказати навчальний заклад, який закінчив, та з якого часу працює в органах цензури¹.

На 1944 рік апарат Головліту УРСР був укомплектований повністю, за винятком посади завгоспа (Романенко Т., 2010. С. 238–239). Поновили свою діяльність і його місцеві органи, серед них й Кіровоградський облліт (Позднякова І., 2023).

Нестача досвіду та відсутність практичних навичок позначалися на якості роботи цензури. Режиму доводилося витрачати багато часу на навчання кожного нового співробітника й систематично контролювати роботу цензорів. Більшість співробітників була самоуками, оскільки жоден навчальний заклад країни не готував фахівців для потреб радянської цензури. На роботу в органи цензури після війни брали випускників гуманітарних факультетів, як правило, філологів, журналістів та істориків. Уважалося, що вони мали світогляд та знання з суспільних наук, необхідні для виконання поставлених завдань. Постійне підвищення професійного рівня було основною умовою збереження цензором робочого місця (Сміловицький Л., 2015. С. 57).

3 липня 1944 р. начальник Кіровоградського облліту регулярно отримував листи від Головліту УРСР, де йшлося про форми підвищення як політичного, так і професійного рівня працівників та про необхідність передавати досвід кращої роботи працівників цензури через інформаційні листи Облліту². В одному з таких листів наголошувалося, що робота з кадрами має надзвичайно важливе значення. Оскільки значна частина обллітів не укомплектована необхідними

¹ Державний архів Кіровоградської області (далі — ДАКО). Ф. 3056. Оп. 2. Спр. 1. Арк. 14.

² ДАКО. Ф. 3056. Оп. 2. Спр. 1. Арк. 10.

працівниками, а «справа підбору райуповноважених обллітів організована вкрай незадовільно»³.

Для покращення роботи з кадрами Головліт УРСР зобов'язав усіх начальників обллітів: 1) регулярно розсилати райуповноваженим інформаційні та інструктивні листи; 2) практикувати систематичні виїзди в райони для перевірки роботи на місцях та особистого інструктажу райуповноважених; 3) використовувати наради, які скликає обком партії, для підвищення ідейно-політичного рівня цензорів; 4) викликати до обкому окремих працівників, які за сумісництвом працюють райуповноваженими облліту, з метою інформування та інструктажу щодо завдань органів цензури; 5) регулярно проводити виробничі наради працівників облліту; 6) вести ретельний облік усіх досягнень і помилок кожного цензора та розглядати їх на загальних нарадах цензорів⁴.

Можна виокремити кілька форм підвищення кваліфікації, які застосовувалися паралельно, а саме: навчання на робочому місці, семінари та наради працівників цензури (обласних, республіканських і всесоюзних рівнів) і система партійної освіти.

Навчання на робочому місці. Головліт СРСР щороку надсилав до республіканських Головлітів навчальні вправи з окремих розділів «Переліку відомостей, заборонених до опублікування у відкритій пресі» (далі — «Перелік...»), основного документа, на який у своїй діяльності спиралося цензурне відомство. Це були особливі тести, що містили кілька прикладів порушень військового, економічного, політичного чи ідеологічного характеру. Особа, яка складала іспит, мала виявити та викреслити відповідні рядки-пастки. Критерієм оцінювання була кількість помилок, допущених цензором. Атестація позначалася на службовому становищі. Того, хто «завалив» іспит, могли позбавити премії, попередити про «службову невідповідність» або вказати на недоліки (Смиловицький Л., 2015. С. 57).

У січні 1945 року всі облліти отримали розпорядження начальника Головліту УРСР, у якому наголошувалося, що для правильного попереднього контролю вирішальне значення має знання «Переліку...» та вміння цензорів застосовувати його в практичній діяльності. Окремо було зауважено: «Підсумки 1944 року показали, що досі є цензори та начальники обллітів, які недостатньо засвоїли зміст “Переліку...”, а тому застосовують його неправильно. Незважаючи на те, що у 1944 році співробітники обллітів вивчали “Перелік...” й нібито ознайомлені з його змістом, необхідно повторно зайнятися його детальним вивченням. Начальники обллітів та політредактори повинні

знати не лише той чи той параграф “Переліку...”, а й розуміти, яку мету переслідує кожен з них, тобто розбиратися в його обґрунтуванні»⁵.

Згідно з наказом уповноваженого Ради міністрів СРСР з охорони воєнних та державних таємниць у пресі № 664 від 8 липня 1946 р. з метою посилення керівництва периферією та практичної допомоги цензору облліти отримали право укладати та розсилати на правах таємних документів ділові інформаційні листи, де здійснювався детальний аналіз типових помилок, допущених цензорами внаслідок порушення «Переліку...» та «Інструкції цензорам»⁶.

Проаналізувавши звіт про роботу Кіровоградського облліту за I та II квартали 1946 року, Головліт УРСР виявив, що цензори облліту слабо орієнтуються в основних положеннях «Переліку...». Було підкреслено, що в Облліті не практикується укладання інформаційних листів для райуповноважених.

З метою усунення виявлених недоліків Головліт УРСР наказував: 1) розібрати з цензорами облліту допущені ними необґрунтовані викреслення, звернувши увагу всіх працівників цензури на необхідності точно дотримуватися «Переліку...»; 2) практикувати, не рідше одного разу на квартал, укладання інформаційних листів для райуповноважених. У листах аналізувати роботу попереднього та наступного контролю, демонструючи як його вади, так і позитивні боки⁷.

Починаючи з 1946 року, для підтвердження свого професійного рівня цензори складали так звані технімуми, який передбачав перевірку знання «Переліку...», «Інструкції...», «Зведених вказівок» та інших цензурних документів⁸.

У наказі начальника Головліту УРСР № 36 від 12 серпня 1946 року йдеться про те, що не всі працівники цензури в Україні засвоїли «Перелік...», «Інструкцію...» та інші інструктивні документи. Унаслідок неналежного знання основних цензурних документів цензори обллітів допускають опублікування відомостей, які становлять державну таємницю. З метою усунення зазначених недоліків Головліт УРСР наказував: 1) начальникам всіх обллітів організувати повторні заняття з вивчення «Переліку...», «Інструкції...», «Зведених вказівок» та циркулярів Головліту; 2) увести складання цензорами технімуму; 3) усьому особовому складу цензорів обллітів скласти технімум; 4) про результати складання технімуму повідомити Головліт УРСР⁹.

⁵ Там само. Спр. 4. Арк. 5.

⁶ Там само. Спр. 10. Арк. 42.

⁷ Там само. Арк. 39.

⁸ Там само. Арк. 52.

⁹ Там само. Арк. 54.

³ ДАКО. Ф. 3056. Оп. 2. Спр. 1. Арк. 12.

⁴ Там само.

До 10 грудня 1946 року дані про складання цензорами облліту та райуповноваженими техмінімуму мали бути надіслані до Головліту у формі доповідної записки. У документі слід було висвітлити такі питання: 1) як склали техмінімум цензори облліту (дати оцінку поіменно кожному цензору); 2) скільки райуповноважених склали техмінімум на «добре», «задовільно», «незадовільно»; 3) скільки цензорів не склали техмінімум і з яких причин; 4) як було організовано складання техмінімуму, коли давалися завдання, додати зразки робіт¹⁰.

У річних звітах обллітів, що подавалися не пізніше 1 січня наступного за звітним року, також неодмінно мало бути висвітлено рівень підготовки цензорських кадрів, перелік заходів підвищення їх політичної та ділової кваліфікації та дій, ужитих для підсилення кадрового складу. Інформацію з кадрових питань слід було подавати не узагальнено, а із зазначенням конкретних прізвищ¹¹.

Семінари та наради. З метою навчання цензорів відділи пропаганди та агітації при ЦК КП(б) У періодично організовували курси та семінари, що передбачали зустрічі з діячами культури, науки і керівництвом партійних та радянських органів, а також загальнореспубліканські наради начальників обллітів. Тематика лекцій була дуже промовистою: «Бойова техніка Червоної Армії», «Радянська література в дні Вітчизняної війни», «Завдання органів цензури», «Про міжнародне становище» тощо¹².

У січні 1945 року Головліт УРСР у своїх циркулярах радив для успішного засвоєння «Переліку...» організувати постійний семінар політредакторів обллітів. Заняття мали проводити не рідше двох разів на місяць. На кожне заняття призначався основний доповідач, в іншому разі модератором семінару був начальник облліту з детальним оглядом розділів «Переліку...», аналізом усіх викреслень, порушень, виявлених під час контролю, коментарем зауважень Головліту щодо газетних публікацій та зведенням викреслень. Також до порядку денного семінару включалися питання, пов'язані з підвищенням ділової характеристики цензорів. Усі заняття семінару фіксувалися в спеціальному «щоденнику проведеної роботи»¹³.

Організацію навчання керівного та цензорського складу Кіровоградського облліту висвітлено у звіті з кадрової роботи за 1947 рік. Начальник Облліту Лайс Марія Тимофіївна інформувала про те, що для підвищення політичного рівня та професійної кваліфікації працівників

цензури при Облліті організували постійні семінари з вивчення цензорських документів та важливих директив керівних органів цензури штатними працівниками Облліту. Основний метод навчання — спочатку самостійне вивчення, потім спільне вивчення (розбір) матеріалів, узагальнення та висновки керівника семінару (начальника Облліту)¹⁴.

У звіті також зазначалося, що районні цензори (сумісники) семінар не відвідують, а вивчають цензорські документи на місцях, роз'яснення та інструктаж проводиться в період відвідування працівниками Облліту районів, під час їх викликів до Облліту, на різних семінарах, які скликає обком КП(Б)У.

Іншою формою професійного навчання були *наради цензорів*, коли відбувався обмін досвідом і аналіз основних помилок, допущених в процесі цензурування матеріалів. Учасники цих зустрічей обговорювали отримані від Головліту вказівки, вчилися складати огляди газет, стежити за правильним оформленням друкованих видань, виправляти недоліки у висвітленні функціонування різних галузей народного господарства, суспільного та культурного життя і водночас забезпечувати ідейно-політичний зміст матеріалів (Смиловицький Л., 2015. С. 58).

Мережа партійної освіти. Навчання в системі партійної освіти при обкомах та міськкомах КП(б)У для співробітників Головліту вважалося обов'язковим. Марксистсько-ленінська підготовка комуністів залишалася важливою частиною ідеологічної роботи для того, щоб «правильно» оцінювати явища суспільного життя та роз'яснювати масам політику партії.

В університетах марксизму-ленізму вищу політичну освіту без відриву від виробництва здобували партійні, радянські, профспілкові, господарські працівники, партійні та комсомольські активісти. Важливим завданням університетів марксизму-ленізму була підготовка пропагандистів. Тут вивчали історію КПРС, марксистсько-ленінську філософію, політекономію, науковий комунізм, питання внутрішньої та зовнішньої політики СРСР тощо. Основними методами навчання були цикли лекцій, семінарські заняття, самостійна робота (Українська радянська енциклопедія, 1974–1985).

Окрім того, начальники обласних управлінь цензури часто виступали у ролі позаштатних лекторів обкомів КП(б)У. Районних уповноважених записували до гуртків партійної освіти та вимагали, щоб вони також займалися самоосвітою. Часто цензори самі керували гуртками з вивчення «Короткого курсу історії ВКП(б)» і поточної політики партії (Смиловицький Л., 2015. С. 59).

¹⁰ Там само. Арк. 75.

¹¹ Там само. Арк. 72.

¹² Там само. Спр. 1. Арк. 29.

¹³ Там само. Спр. 4. Арк. 5.

¹⁴ Там само. Спр. 15. Арк. 2.

З вересня 1944 року Головліт УРСР зобов'язав начальників облліту бути відповідальними за регулярне залучення кадрів до партійного навчання, як-то: навчання у вечірньому університеті марксизму-ленінізму або відповідних партійних курсах, систематичне відвідування лекцій всіма працівниками цензури в області. Насамперед навчанням мали бути охоплені начальники обллітів, політредактори та райуповноважені на місцях¹⁵.

Відповідно до наказу начальника Головліту УРСР № 62 від 15 жовтня 1944 р. навчання цензорів обллітів слід було організувати на базі університетів марксизму-ленінізму, засвоєння матеріалу відбувалося шляхом лекцій та/або самостійного вивчення першоджерел класиків марксизму-ленінізму. Рекомендувалося не рідше двох разів на місяць проводити інструктивні наради політредакторів, під час яких аналізувати викреслення, допущені помилки й недоліки. Одночасно організувати вивчення «Переліку...» за розділами¹⁶.

Про здійснення цих заходів, зокрема скільки цензорів облліту та райуповноважених охоплені мережею партійної освіти (університети марксизму-ленінізму, партійні школи), скільки було проведено нарад з питань підвищення ділової кваліфікації тощо обов'язково слід було повідомляти Головліт¹⁷.

У згаданому раніше звіті Кіровоградського облліту з кадрової роботи за 1947 рік зазначалося, що для підвищення ідейно-політичного рівня цензорського складу та керівних кадрів Облліту проводиться самостійне, глибоке вивчення творів класиків марксизму-ленінізму, відвідування лекцій і доповідей міському та обкому КП(б)У, організуються теоретичні конференції та співбесіди, що є одночасно і способом контролю за самостійною роботою. У звіті йдеться, зокрема, про таке: «Один із цензорів Облліту навчається в університеті марксизму-ленінізму на другому курсі. Начальник Облліту є позаштатним лектором Обком КП(б)У. Районні цензори, зокрема й штатні, працюють над підвищенням свого ідейно-політичного рівня під керівництвом і контролем міськкомів та райкомів КП(б)У. Позаштатні цензори у районах є переважно керівниками партійного навчання комуністів району, читають лекції з історії ВКП(б) в партійних школах»¹⁸.

У системі органів цензури критично не вистачало районних уповноважених. Знайти потрібну кількість працівників, які б відповідали поставленим вимогам, фахово та вчасно справлялися

з покладеними на них обов'язками, у повоєнні роки було важким завданням. З одного боку, фахівці з вищою гуманітарною освітою знаходили собі роботу у сфері освіти та культури, з іншого — держава не могла заохотити їх до роботи високою оплатою праці. Відповідно до штатного розпису Кіровоградського облліту за 2-ге півріччя 1944 року оклад начальника Облліту складав 800 руб., уповноваженого-політредактора — 600 руб., райуповноваженого — 450 руб.¹⁹

Для порівняння: зарплата телеграфіста теж становила 800 руб. (Генега Р., 2019. С. 57), тоді як середньомісячні ціни на сільськогосподарські продукти на колгоспних ринках в СРСР за вибіркою 43 великих міст на жовтень 1944 року становили: борошно — 86,52 руб. за кг, цибуля ріпчаста — 33,63 руб. за кг, олія — 246,32 руб. за літр, масло вершкове — 362,47 руб. за кг, яловичина — 133,87 руб. за кг, свинина — 211 руб. за кг, молоко — 32 руб. за літр, десяток яєць — 87 руб. (Скворцова Е., 2020). Вживати на такі кошти було вкрай важко.

Виходом зі становища стало використання праці сумісників, основним місцем роботи яких були партійні органи і радянський управлінський апарат. Цензорами за сумісництвом працювали завідувачі відділів агітації та пропаганди райкомів партії та їхні заступники, завідувачі партійними кабінетами та завідувачі організаційно-інструкторськими відділами.

Отже, з початком визволення території України від нацистської окупації перед радянською владою постало завдання відновити роботу органів цензури. Значна увага приділялася налагодженню діяльності Головліту УРСР та його місцевих органів. Проте нестача досвіду та відсутність практичних навичок працівників цензурних органів позначалися на якості роботи цензурної системи загалом. Тому Головліт УРСР постійно контролював справу фахової підготовки цензорів. Оскільки жоден навчальний заклад країни не готував фахівців для потреб радянської цензури, режиму доводилося організовувати й інспектувати процес навчання кожного нового співробітника. Працівники органів цензури систематично підвищували свій ідейно-політичний рівень і професійну підготовку, адже саме вони мали стати провідниками всеохопного ідеологічного контролю радянської влади, виконувати контрольно-заборонні й маніпулятивні функції, що відповідно давало владі можливість втручатися у творчий процес, професійну діяльність і приватне життя громадян.

¹⁵ ДАКО. Ф. 3056. Оп. 2. Спр. 1. Арк. 26.

¹⁶ Там само. Арк. 37.

¹⁷ Там само. Спр. 4. Арк. 8.

¹⁸ Там само. Спр. 15. Арк. 3.

¹⁹ Там само. Спр. 1. Арк. 30.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

- Генега Р. Система громадського харчування повоєнного Львова: старі та нові практики. *Український історичний журнал*. 2019. № 3. С. 49–73.
- Ковпак Л. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ століття (1945–2000). Київ: Інститут історії України НАНУ, 2003. 250 с.
- Позднякова І. Відновлення роботи органів радянської цензури на прикладі Кіровоградського облліту (1944 рік). *Культурологічний альманах*. 2023. № 1. С. 47–54. DOI: <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2023.1.7>
- Романенко Т. Організаційно-кадрове забезпечення цензурної діяльності в УРСР першої пол. 40-х рр. ХХ ст. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова*. 2010. Серія 06. Історичні науки. Випуск 7. С. 237–243.
- Скворцова Е. Война и цены. 2020. URL: <https://www.if24.ru/vojna-i-tseny> (дата звернення: 17.07.2023).
- Смиловицкий Л. Цензура в БССР: послевоенные годы, 1944–1945. Иерусалим. Tsur-Or Press, 2015. 360 с.
- Українська радянська енциклопедія : в 12 т. / голов. редкол.: М. П. Бажан (голов. ред.) [та ін.]. Київ : Голов. ред. УРЕ. 1977–1985. URL: https://leksika.com.ua/13350916/ure/universiteti_marksizmu-leninizmu (дата звернення: 06.07.2023).
- Федотова О. Поновлення діяльності органів радянської цензури з контролю друкованої продукції в УРСР у 1943–1945 рр. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського*. Серія: Історичні науки. 2023. Том 34 (73). № 2. С. 91–98. DOI: <https://doi.org/10.32782/2663-5984/2023/2.14>

REFERENCES

- Bazhan, M. P. (Ed.). (1977–1985). *Ukrainska radianska entsyklopediia: u 12 tomakh* [Ukrainian Soviet Encyclopedia: in 12 volumes]. Kyiv: Holov. red. URE [in Ukrainian]. https://leksika.com.ua/13350916/ure/universiteti_marksizmu-leninizmu
- Fedotova, O. (2023). Resumption of Activities of the Soviet Censorship Authorities to Control Printed Matter in the USSR in 1943–1945. *Vcheni zapysky TNU imeni V. I. Vernadskoho. Serii: Istorychni nauky*, 34(73), 2, 91–98 [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.32782/2663-5984/2023/2.14>
- Heneha, R. (2019). The Public Catering System of the Postwar Lviv: Old and new practices. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 3, 49–73 [in Ukrainian].
- Kovpak, L. (2003). *Sotsialno-pobutovi umovy zhyttia naseleння Ukrainy v druhii polovyni XX stolittia (1945–2000)* [Social and Household Living Conditions of the Population of Ukraine in the 2nd half of the 20th century (1945–2000)]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NANU [in Ukrainian].
- Pozdniakova, I. (2023). Vidnovlennia roboty orhaniv radianskoi tsenzury na prykladi Kirovohradskoho obllytu [Restoring the Work of Soviet Censorship Bodies on the Example of the Kirovohrad Directorate for the Protection of State Secrets in the Press (Kirovohrad obllyt)]. (1944)]. *Kulturolohichniy almanakh*, 1, 47–54 [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2023.1.7>
- Romanenko, T. (2010). Orhanizatsiino-kadrove zabezpechennia tsenzurnoi diialnosti v URSR pershoi pol. 40-kh pp. XX st. [Organizational and Personnel Provision of Censorship Activities in the Ukrainian SSR in the first half of the 1940s.]. *Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M. P. Drahomanova, Serii. Istorychni nauky*, Vypusk 7, 237–243 [in Ukrainian].
- Skvortsova, Ye. (2020). Voina i tseny [War and Prices]. [in Russian]. <https://www.if24.ru/vojna-i-tseny>
- Smilovitskii, L. (2015). *Tsenzura v BSSR: poslevoennyye gody, 1944–1945* [Censorship in Postwar Belorussia: 1944–1945]. Jerusalem, Tsur-Or Press [in Russian].

Дата надходження статті до редакції: 07.08.2023 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

<https://doi.org/10.28925/2524-0757.2023.211>
УДК 929Грінченко:343.26

Марина БУДЗАР,

доцентка кафедри історії України
Факультету суспільно-гуманітарних наук
Київського університету
імені Бориса Грінченка,
кандидатка історичних наук, доцентка,
Київ, Україна

e-mail: bmimab24@ukr.net

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-3720-7799>

Maryna BUDZAR,

Associate Professor of the Department
of History of Ukraine,
Faculty of Social Sciences and Humanities,
Borys Grinchenko Kyiv University,
PhD in History, Associate Professor,
Kyiv, Ukraine

Євген КОВАЛЬОВ,

доцент кафедри історії України
Факультету суспільно-гуманітарних наук
Київського університету
імені Бориса Грінченка,
кандидат історичних наук,
Київ, Україна

e-mail: y.kovalov@kubg.edu.ua

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-7740-4332>

Yevhen KOVALOV,

Associate Professor of the Department
of History of Ukraine,
Faculty of Social Sciences and Humanities,
Borys Grinchenko Kyiv University,
PhD in History,
Kyiv, Ukraine

Нотатки Марії Грінченко про арешт Бориса Грінченка 1879 року: текст і контекст

Метою цієї археографічної публікації є розширення джерельної бази для біографії Бориса Дмитровича Грінченка (1863–1910). Нотатки Марії Миколаївни Грінченко (1863–1928) присвячено епізоду ув'язнення юного Бориса Грінченка взимку 1879–1880 рр. Ця розповідь уточнює історичний контекст світоглядного становлення українського громадського діяча, яким знають Бориса Грінченка нащадки. Водночас нотатки допомагають зрозуміти, який образ чоловіка прагнула сконструювати для майбутнього авторка — Марія Грінченко. Текст подано з науковими коментарями для історичного обґрунтування описаних у ньому подій. Публікацію присвячено ювілею з дня народження Бориса Грінченка.

Ключові слова: Борис Грінченко, Марія Грінченко, мемуарно-біографічний текст, археографія.

Maria Grinchenko's Notes about the Arrest of Borys Grinchenko in 1879: Text and Context

The purpose of this archeographic publication is to expand the source base for the biography of Borys Grinchenko (1863–1910). The notes of Maria Grinchenko (1863–1928) are devoted to the episode of the imprisonment of young Borys Grinchenko in the winter of 1879–1880. This story clarifies the historical

context of the worldview development of such Ukrainian public figure as Borys Grinchenko known by his descendants. At the same time, the notes help to understand what image of her husband Maria Grinchenko tried to construct. The text is provided with scientific comments for the historical substantiation of the events described in it. The publication is dedicated to the anniversary of the birth of Borys Grinchenko.

Key words: Borys Grinchenko, Maria Grinchenko, memoirs, biography, archeography.

160-річчю від дня народження Бориса Грінченка присвячується

З-поміж документів родинного архіву Грінченків, що зберігаються у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, є нотатки Марії Миколаївни Грінченко (1863–1928) про перебування її чоловіка, визначного українського громадського діяча Бориса Дмитровича Грінченка (1863–1910), в юності, взимку 1879–1880 рр., в ув'язненні за зв'язки з революційним народництвом. Цей невеликий за обсягом текст, в якому, на жаль, немає початку, є, на нашу думку, вельми важливим джерелом для Грінченкової біографії.

Марія Грінченко доклала чимало зусиль для увічнення пам'яті про свого чоловіка через мемуарно-біографічні тексти. Окрім нотаток про його ув'язнення, вона написала спогади про вчителювання молодого Грінченка в народних школах на Харківщині та Катеринославщині, в яких, між іншим, ідеться і про його юність (розділ «Перед учителюванням») і згадано про арешт під час навчання у Харківському реальному училищі за читання нелегальної літератури, а також нарис про останні місяці життя Бориса Дмитровича, проведені в італійському курортному містечку Оспідалетті [Загірня М., 1999]. Марія Миколаївна прагнула представити чоловіка згідно з народницьким дискурсивним каноном, себто як безкомпромісного борця проти несправедливої соціальної нерівності та національної дискримінації. І робила вона це з притаманним їй літературним хистом, з умінням конструювати біографічний сюжет й узагальнювати, «бачити ліс за деревами».

Метою цієї публікації є запровадження до наукового обігу нотаток Марії Миколаївни про арешт юного Бориса Грінченка, що, як гадаємо, може бути корисними для подальших грінченкознавчих студій, розширюючи їхню джерельну базу.

Марія Миколаївна познайомилася з Борисом Грінченком та одружилася з ним вже після того, як він відбув ув'язнення. Про події його юності й, зокрема, про перебування у харківській тюрмі через зв'язки з революціонерами-народниками наприкінці 1870-х рр., вона знала з переказів і свого чоловіка, і його родичів, передусім свекра — Дмитра Яковича Грінченка, відставного військового й землевласника, який, до речі, на схилі життя, вже після смерті сина, написав власні

спогади про його дитячі і юнацькі роки, виклавши в них своє бачення причин та обставин арешту юного Бориса. Рукопис спогадів Грінченка-батька належав Марії Миколаївні, й вона додала до нього свої коментарі¹.

Текст нотаток Марії Грінченко про арешт Бориса Дмитровича наводимо за рукописним оригіналом із збереженням авторської орфографії та з дотриманням сучасних археографічних вимог. Подаємо назву, надану йому упорядниками документів архіву Грінченків (у тексті, як уже зазначалося, не зберігся початок, тому невідомо, чи був якийсь авторський заголовок). Документ недатований, проте, ймовірно, його було написано в 1920-х рр., коли Марія Миколаївна багато уваги приділяла створенню біографічних нарисів про Бориса Дмитровича. До того ж цитати, які вона наводить російською мовою, написані з дотриманням норм, запроваджених реформою російської орфографії 1918 р. До тексту додано наші коментарі, що мають на меті пояснити та контекстуалізувати події, про які розповідає авторка.

Принагідно висловлюємо щире подяку співробітникам Інституту рукопису за створення максимально сприятливих умов для роботи з матеріалами родинного архіву Грінченків і підготовки цієї публікації, сподіваючись на подальшу плідну співпрацю у царині джерелознавства й археографії.

Спогади Марії Грінченко про перебування Грінченка Бориса Дмитровича у в'язниці в Харкові. Матеріал біографічного характеру

...Після арешту Борисового, бо їм треба було тікати від дуже великої небезпеки. Пригадую, що, здається, вже вдвох жили, коли довідалися, що той гурт брав участь в атентаті на Олександра II (року 1879 восени). З атентатом не пощастило, і всі причетні мусили рятуватися, тікаючи за кордон. А про те, що вони втекли, Борис довго не знав, мабуть, через те, що Зімборський довго не міг передати йому записку Фил[иппова].

¹ IP НБУВ. Ф. І. Спр. 32293. Арк. 1–2 зв.

Може навіть тодішнє сидіння в тюрмі почало руйнувати здоров'я Борисові, бо сидів він узимку в попідземній холодній і мокрій камері, в арештантському вбранні: полотняні штани й сорочка та вітром підбитий халат. Мерз дуже, а годовано погано: звичайна рештантська їжа. Та ще дадуть солоні дуже страви, а потім не дають води. Починає грюкати в двері, вимагати води; тоді приходять «начальник» і каже: «получите воду только тогда, когда признаетесь». І так було не раз і не двічі, що доводилось або не їсти, коли страва була дуже солоня, і голодувати, або, попоївши, гинути без води. Харківська тюрма здавна, ще з часів губернатора Кропоткіна, вславилася тим, що в їй важче було сидіти, ніж по інших тюрмах. Кропоткін звелів навіть віконця в «одиночках» чорною фарбою позамазувати. Може його і вбито головним чином через той режим тюремний, що він заводив. Та й моральний стан був тяжкий, бо не тільки «начальство» всяке вимагало, щоб хлопець признався, але й батько. Одного разу батько сказав, що його викликав генерал-губернатор Лорис-Меликов і звелів «добитися» від сина, щоб той признався. «Вы отец и должны показать свою отцовскую власть над сыном; а если он не признается, то через 24 часа вы со всей семьей будете уже на дороге в Восточную Сибирь». І от батько прийшов і розповів це Борисові. Борис не сказав. Тоді батько вдарив його. І це не допомогло. Борис тільки перестав йому відповідати. Тоді батько сказав присутньому тут «чинові», що він може засвідчити Лорис-Меликову, що він ужив усіх способів і що нічого не вийшло.

І треба сказати, що батько ніколи не простив би Борисові, якби він признався, бо це був би нечесний вчинок, а батько був абсолютно чесний чоловік. Але Б[орис] того не знав, він думав, що батька доведено до одчаю і він справді вимагає від його зради, і це його мучило страшно. Скажу більше: батько ж знав, що Борис брав книги у Філіппова, міг думати, що й цього разу він узяв там же, але ж він цієї ниточки жандармам не дав; він знав, що й небіж його, Микола Зімборський, «читает запрещенные книги» і що напевне бере їх звідти ж, звідки й Борис, але не випитував у його, де він бере книги. Становище було дуже тяжке, і для Бориса воно могло скінчитися або хворобою, або засланням, якби не дістав він нарешті до рук дозволу назвати квартиру. В результаті всього вийшло те, що серед молоді він став героєм (до мене слава про його «геройство» дійшла ще тоді, як я не була з ним знайома, років за три до знайомства з ним); а серед людей «благомыслящих» він придбав собі славу дуже погану і як, відбувши рік на поруках у батька на хуторі, прийшов у Харків, то не міг знайти собі квартиру; зачувши його прізвисьце, господині не віддавали йому хати. Було навіть таке: «Мы социалистам не отдаем квартиры».

ІР НБУВ. Ф.І. Спр.32294. Арк.1–1 зв.

...Після арешту Борисового, бо їм треба було тікати від дуже великої небезпеки — Бориса Грінченка, 16-річного учня Харківського реального училища, було заарештовано наприкінці 1879 р. Приводом для арешту й ув'язнення, що тривало з 24 листопада 1879 р. по 4 січня 1880 р., було зберігання, читання та поширення серед товаришів по училищу нелегальної літератури, зокрема соціалістичної утопії Сергія Подолінського «Парова машина». Заборонені видання Грінченко отримували від Костянтина Філіппова — студента Харківського університету, члена революційного народницького гуртка, який потоваришував з юним Борисом, готуючи його до вступу в училище. Наприкінці 1879 р. через небезпеку затримання К. Філіппов втік з Харкова.

Пригадую, що, здається, вже вдвох жили, коли довідалися, що той гурт брав участь в атентаті на Олександра II (року 1879 восени). З атентатом не пощастило, і всі причетні мусили рятуватися, тікаючи за кордон. А про те, що вони втекли, Борис довго не знав, мабуть, через те, що Зімборський довго не міг передати йому записку Філіппова — йдеться про невдалий замах революціонерів з «Народної волі» на імператора Олександра II у листопаді 1879 р. Народовольці планували підірвати залізничні колії під час проїзду потягу, в якому цар мав повертатися до Петербурга з відпочинку в Криму. Вибухівку було закладено у трьох пунктах на ймовірному маршруті проїзду царського потягу — під Одесою, біля Олександрівська (сучасного Запоріжжя) та під Москвою. До Одеси цар не поїхав, влаштувати вибух в Олександрівську, підготовкою якого керував Андрій Желябов, не вдалося через технічну несправність міни, підведеної під колію, а під Москвою через випадкове непорозуміння підірвали потяг, в якому царя не було, а їхали особи, що його супроводжували (Троїцький Н., 2002. С. 310–311). Наприкінці 1879 р. частину технічного обладнання, використаного для підготовки вибуху в Олександрівську, сховав у своєму будинку в Харкові Олександр Сицянюк, член харківського народницького гуртка, який навчався у реальному училищі одночасно з Б. Грінченком. Сицянюк тримав у себе також нелегальну літературу. Її випадково знайшов хлопець, що навчався у майстра-шевеця, який винаймав помешкання у будинку Сицянюків. Хлопець розповів про знахідку своєму хазяїну, який доніс про неї поліції. Після цього почалися обшуки та арешти, харківський гурток було розгромлено (Архів «Земли и воли» и «Народной воли», 1932. С. 286–287; Данилов В. А., 1907. С. 230). М. Грінченко помилково вважала, що К. Філіппов та інші харківські революціонери втекли за кордон. Філіппову вдалося дістатися лише до Києва, де його незабаром заарештували та доправили до харківської

тюрми. Восени 1880 р. він разом із 13 своїми товаришами (О. Сицянком, Є. Легким та ін.) постав перед Харківським військово-окружним судом і був засуджений до заслання у Сибір. Помер у Сургуті 1883 р. (Архів «Земли и воли» и «Народной воли», 1932. С. 444).

Може навіть тодішнє сидіння в тюрмі почало руйнувати здоров'я Борисові — мовиться про туберкульоз — хворобу, від якої Б. Грінченко помер.

...сидів він узимку в попідземній холодній і мокрій камері, в арештантському вбранні: полотняні штани й сорочка та вітром підбитий халат. Мерз дуже, а годовано погано: звичайна рештантська їжа. Та ще дадуть солоні дуже страви, а потім не дають води — надзвичайно тяжкі умови перебування під вартою у Харківській тюрмі революціонерів-народників підтверджуються й іншими джерелами. Віктор Данилов, заарештований у справі О. Сицянка, писав у своїх спогадах: «Усі політичні сиділи в одиночних камерах, у казенному одязі та на казенних харчах. Ті, хто користувався особливою прихильністю жандармського управління, носили власну спідню білизну. Мене вбрали у брудну з комахами полотняну сорочку, дірявий порваний арештантський халат. [...] Становище в карцері було гнітюче. Кружка води менша за пляшку й 1 фунт арештантського чорного хліба... На свято давали солону рибу: відчувалася спрага, а води не додавали... [...] Якось я забажав умитися, послужливий наглядч злив мені кружку води на руки й потім заявив, що другої кружки води в цей день не буде...» (Данилов В. А., 1907. С. 231, 234).

Харківська тюрма здавна, ще з часів губернатора Кропоткіна, вславилася тим, що в їй важче було сидіти, ніж по інших тюрмах. Кропоткін звелів навіть віконця в «одиночках» чорною фарбою позамазувати. Може його і вбито головним чином через той режим тюремний, що він заводив — генерал-майор князь Дмитро Миколайович Кропоткін (1836–1879) обіймав посаду харківського губернатора з 1870 р. і докладав чимало зусиль для придушення революційного руху. 9 лютого 1879 р. його вбив народник-терорист Григорій Гольденберг — поруч з губернаторським палацом він стрибнув на підніжку карети, в якій їхав Кропоткін, і застрелив його в упор. Вбивця зміг втекти з місця злочину, переховувався і був схоплений лише в листопаді 1879 р. (Троїцкий Н., 2002. С. 218). Жорстоке ставлення до політичних в'язнів у Харківській тюрмі за часів губернаторства Кропоткіна було одним із приводів для замаху на нього. Його двоюрідний брат, знаменитий революціонер-анархіст Петро Кропоткін, зазначив у своїх спогадах: «Центральна тюрма, де почалося перше голодування і де практикували

примусове годування, перебувала в його віданні. Власне, він був не злою людиною; я знаю, що особисто він швидше симпатизував політичним; але він був людиною безхарактерною, притому придворний, флігель-ад'ютант царя, і тому вирішив не втручатися, тоді як одне його слово могло би зупинити жорстоке поводження з ув'язненими. [...] Він схвалив поведінку тюремників, і харківська молодь настільки була обурена поводженням з в'язнями, що в нього стріляли та смертельно поранили» (Кропоткін П. А., 1988. С. 414). Наступник Кропоткіна, генерал В. В. Валь, харківський губернатор у 1879–1880 рр., «коняр і п'яниця, котрий хизувався тим, що він не читає книжок, і вважав це немовби за чесноту», анітрохи не поліпшив становище політичних в'язнів (саме під час його губернаторства Б. Грінченко й потрапив до Харківської тюрми) (Архів «Земли и воли» и «Народной воли», 1932. С. 288).

Та й моральний стан був тяжкий, бо не тільки «начальство» всяке вимагало, щоб хлопець признався, але й батько — про застосування до арештантів харківськими слідчими-жандармами методів психологічного тиску, зокрема маніпулювання почуттями до рідних і близьких, як у випадку з Б. Грінченком та його батьком, залишилися свідчення у мемуаристиці (Данилов В. А., 1907. С. 233)

Одного разу батько сказав, що його викликав генерал-губернатор Лорис-Меликов — генерал від кавалерії граф Михайло Тарієлович Лорис-Меликов (1824–1888), російський воєначальник і державний діяч вірменського походження, у 1879–1880 рр. обіймав посаду тимчасового харківського генерал-губернатора. На нього було покладено керування боротьбою з революційним рухом, який значно посилювався наприкінці 1870-х рр. (так звана «революційна ситуація» 1879–1881 рр.). Він багато уваги приділяв каральним заходам, проте вважав, що революційний рух неможливо придушити самими лише репресіями, які необхідно поєднувати з розширенням соціальної бази правлячого режиму, пропонуючи співпрацю помірковано-ліберальним політичним силам. Тому репресії у Харкові мали істотно менший масштаб, ніж в інших тимчасових генерал-губернаторствах, особливо у порівнянні з Києвом та Одесою (Зайончковский П. А., 1964. С. 96–97). Цим, можливо, обумовлювалася відносно «м'яка» кара Б. Грінченка, якого було звільнено з тюрми після півторамісячного перебування під вартою із зарахуванням як покарання попереднього ув'язнення.

...це був би нечесний вчинок, а батько був абсолютно чесний чоловік — така оцінка Марією Грінченко вдачі свого тестя підтверджується його

власними умовиводами щодо причин і наслідків ув'язнення сина у спогадах про його дитинство та юність, де слово «чесний» є рефреном усієї оповіді. Згадуючи про вибір навчального закладу для Бориса, котрий відмовився від вступу до Полтавського кадетського корпусу, хоча всі умови для цього були, Д. Я. Грінченко розмірковував: «...якщо б віддав до корпусу, то, можливо, був би досі живий-здоровий, а чесною людиною [бути] і працювати на користь іншим завше можна»². Схожі аргументи батько, за власним свід-

2 IP НБУВ. Ф. І. Спр. 32293. Арк. 2. Переклад з рос. мови. авторів.

ченням, наводив Борисові у розмовах про його взаємини зі студентом Філіпповим: «Попри усі мої вмовляння, що такі люди нерідко помиляються, що не завжди видима правда суголосна істині, і що тоді лише можна досягнути бажаного, коли самі люди морально зміняться на краще й будуть чесними, попри благаання до нього, щоб, принаймні, він не брав аж ніяк активної участі, попри запевнень, що, стикнувшись із життям, ти почувеш від життя інше, — все було марно, він був цілком під навіюванням визволителів...»³.

3 Там само. Арк. 2 зв.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

- Архив «Земли и воли» и «Народной воли» / ред. и пред. С. Н. Валка. М. : Изд-во политкаторжан, 1932. 456 с.
- Данилов В. А. Из воспоминаний (Процесс Сытьянко, 1879–1880). *Былое*. 1907. № 8. С. 229–240.
- Загірня М. Спогади / Передмова, упорядкування, примітки Неживої Л. Л. Луганськ : Вид-во «Шлях», 1999. 160 с.
- Зайончковский П. А. Кризис самодержавия на рубеже 1870–1880 годов. М. : Изд-во Московского университета, 1964. 511 с.
- Кропоткин П. А. Записки революционера. М. : Московский рабочий, 1988. 544 с.
- Троицкий Н. А. Крестonosцы социализма. Саратов : Изд-во Саратовского университета, 2002. 372 с.

REFERENCES

- Danilov, V. A. (1907). Iz vospominanii (Process Sytsianko, 1879–1880). *Byloie*, 8, 229–240. [in Russian].
- Kropotkin, P. A. (1988). Zapiski revoliutsionera. Moscow. [in Russian].
- Troitskii, N. A. (2002). Krestonosy sotsializma. Saratov. [in Russian].
- Valk, S. N. (Ed). (1932). Arkhiv «Zemli i voli» i «Narodnoi voli». Moscow. [in Russian].
- Zahirnia, M. (1999). Spohady; Nezhyyva L. L. (Comp.), Luhansk. [in Ukrainian].
- Zaionchkovskii, P. A. (1964). Krizis samoderzhaviiia na rubezhe 1870–1880 godov. Moscow [in Russian].

Дата подання до редакції: 18.09.2023 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

Іванна ГУРЖІЙ,

наукова співробітниця
Інституту книгознавства
відділу бібліотечних зібрань
та історичних колекцій
Національної бібліотеки України
імені В. І. Вернадського
кандидат історичних наук,
Київ, Україна

Ivanna GURZHIY,

Senior Researcher,
Institute of Bibliography,
Department of Library Collections
and Historical Collections,
V. I. Vernadsky National Library of Ukraine,
PhD in History,
Kyiv, Ukraine

e-mail: ivka85.85@ukr.net

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-1847-0831>

Книжкове зібрання Віленської медико-хірургічної академії у фондах НБУВ: історія формування та сучасний стан

У дослідженні на основі архівних джерел та залучених нормативних документів Інституту рукопису і відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського представлено нарис створення Віленської медико-хірургічної академії, а також доробок видатних засновників цього навчального закладу. Зроблено акцент на вивченні видавничої діяльності Академії та надходженні частини її книжкового зібрання до НБУВ. Насамперед йдеться про найбільші розділи бібліотеки, проаналізовано кількісний і тематичний склад видань. Охарактеризовано Віленський університет як один із найпрестижніших закладів у Європі XVIII–XIX ст., у якому свого часу навчалися такі особистості, як Адам Міцкевич, Юліуш Словацький і Чеслав Мілош. Відображено поступовий процес формування бібліотеки Віленської медико-хірургічної академії та її зв'язок з Університетом Св. Володимира.

Ключові слова: книжкові видання, Віленська медико-хірургічна академія, розділ, провенієнції, Ян Снядецький, Анджей Снядецький.

Book Collection of the Vilnius Academy of Medicine and Surgery in the Funds of the NBUV: History of formation and problems of storage

In the research, on the basis of archival sources and involved normative documents of the Institute of Manuscripts and Book Editions of Library Collections and Historical Collections of the National Library of Ukraine named after V. I. Vernadskyi, a brief essay on the establishment of the Vilnius Academy of Medicine and Surgery, as well as the work of prominent founders of this institution. First of all, the article deals with the largest sections of the library, analyses the quantitative and thematic composition of its publications. With the help of sources and special literature, Vilnius University (Principal School of the Grand Duchy of Lithuania) is characterized as the largest and most prestigious institution in Europe in the 18th — 19th centuries, where such personalities as Adam Mickiewicz, Juliusz Słowacki and Czesław Miłosz studied. Information on the establishment of the first library of the educational institution is also given, its reformation and book exchange with other libraries are traced. The gradual process of formation of the library of the Vilnius Academy of Medicine and Surgery and its connection with the Imperial University of St. Vladimir. As a result of the scientific search and review of publications, parts of the book collections of representatives of the Belarusian-Lithuanian Sapieha family and the Polish scientist-encyclopedist Jan Sniadetski were found. The quantitative and thematic composition of each book collection is studied separately. After researching and analyzing the quantitative and thematic composition of books from the Vilnius Academy of Medicine and Surgery, one of the largest and most prestigious institutions in Europe in the 18th — 19th centuries, we can conclude that this collection preserves a large number of unique ancient publications of great importance for studying medical science. for modern scientists. The study also presents material on the establishment of the first library of the school, traced its reformation and book exchange with other libraries. The gradual process

Книжкові фонди навчальних закладів, як частина загальнонаціонального спадку України, є важливим інформаційним ресурсом, що має неабияку цінність як історико-культурне надбання. Тому закономірно, що останнім часом багато дослідників звертають увагу на реконструкцію бібліотек вищих навчальних закладів, беручи до відома те, що це є важливим джерелом для вивчення історії науки та культури певного регіону. У цьому випадку не стала виключенням бібліотека Віленського університету, яка згодом переформувалася у бібліотеку Віленської медико-хірургічної академії.

Метою статті є розгляд видавничої діяльності Віленської медико-хірургічної академії та надходження частини її книжкового зібрання до НБУВ у контексті створення та характеристики доробку видатних засновників цього навчального закладу.

Свій початок Академія веде від утвореного 1644 року медичного факультету університету віленського Товариства Єзуїтів у Вільні (заснованого у 1579 році королем Стефаном Баторієм) (Брокгауза и Ефрона энциклопедический словарь, 1892. Т. 5. С. 181.) Але фактично медичний факультет запрацював лише з 1781 року з реформуванням навчального закладу в Головну школу Великого князівства Литовського як Медична колегія. Після третього поділу Речі Посполитої литовські землі стали частиною Російської імперії, а Головна школа в 1803 році згідно з законодавчим актом імператора Олександра I була реорганізована в Імператорський Віленський університет з чотирма факультетами: фізико-математичним, морально-політичним (з богослов'ям), філологічним та медичним) (Брокгауза и Ефрона энциклопедический словарь, 1892. Т. 11. С. 328).

Віленська медико-хірургічна академія в 1832–1842 роках була вищим навчальним закладом, що діяв у місті замість медичного факультету Віленського університету, закритого у 1832 р. Академія готувала фахівців з медицини, ветеринарії та фармації. Тривалість навчання становила від трьох до п'яти років. В Академії працювало 15 професорів і 10 ад'юнктів. Серед професорів були відомі вчені та медики різної спеціалізації: Анджей Снядецький (1768–1838), Фелікс Римкевич (1802–1881), Вацлав Пелікан (1790–1873), Ігнатій Фонберг (1801–1891), Юзеф Коженювський (1806–1870) та ін. Першими ректорами стали: Микола Мянговський в 1832–1833 рр., потім Фома Кучковський в 1833–1842 рр. У перший рік роботи Академії налічувалося

580 студентів, у 1833 році — вже 642. Отримали дипломи Академії близько 700 осіб. Тут працювало 15 професорів, 50 вчителів і чиновників. У закладі було захищено 20 докторських дисертацій з медицини (Литва. Краткая энциклопедия, 1899. С. 182).

Віленській академії належали клініки акушерства, хірургії та терапії, лікарня для студентів і працівників Академії, ветеринарна лікарня, анатомічний, хімічний, фізичний, зоологічний та інші кабінети, ботанічний сад, аптека, бібліотека. В бібліотеці до 1842 року нараховувалося близько 20 тисяч книг. Після скасування Віленської медико-хірургічної академії її матеріальну базу успадкував в основному Імператорський університет Св. Володимира в Києві. Його Медичний факультет був створений саме шляхом реорганізації Академії.

Статут Віленської медико-хірургічної академії затвердили 11 жовтня 1832 року. До штатного складу увійшли професори лікарського відділу з ліквідованого Віленського університету. Віленська медико-хірургічна академія мала рівні права з університетами Росії, була спроможна надавати ступені та кваліфікації: доктора медичних наук і хірургії, доктора медичних наук, інспектора лікарської установи, лікаря, провізора, аптекарського помічника, окуліста, дантиста, а також акушерки. Академія мала власних цензорів, завданням яких була перевірка роботи видавництва, а також зарубіжних видань з медицини.

Професура і члени Академії зобов'язувалися брати участь у зібраннях, де ухвалювалися найважливіші рішення Віленської медико-хірургічної академії (далі — ВМХА). Професори мусили бути експертами перш за все з російської та латинської мов. Кандидат на місце професора, що мав російське походження або громадянство Російської імперії, мав більше шансів на керівництво кафедрою чи наукову посаду, ніж особи іншої національності чи громадяни іншої держави.

Жодна лекція не могла бути виголошена без попередньої отриманої згоди Академічної ради. Обиралося правління Академії, яке збиралося щоденно для обговорення нагальних справ і ухвалення необхідних рішень. Навчальний заклад мав бюджет, встановлений і затверджений Міністром внутрішніх справ. гроші Академії тримали у двох скринях, що зберігалися у будівлі скарбу міста. На час розквіту своєї діяльності Академія вирізнялася кількістю кафедр і багатством допоміжних наукових ресурсів, що надавало можливість значно збільшувати чисельність місць казначейських медиків, водночас

полегшуючи можливість навчання для бідних (Siemienowicz Z., 2008. С. 5–6).

Академія володіла багатою бібліотекою, якою керував пан Джочер і його заступник М. Зайчковський. У розпорядженні Академії на момент університету значилося понад 16 000 книг. Бібліотека працювала щоденно, крім неділь і святкових днів, а свої послуги надавала не тільки студентам, а й викладачам. Юзефа Коженевського призначили надвірним радником, Белькевича і Вашкевича — колегіальними радниками. За період існування Віленська академія видала кільканадцять медичних видань. Також у її видавництві опубліковано книги: польською мовою — М. Мянвського «Про перелам кістки» («*De ossibus confringatur*»), С. Горського «Зоологія» («*Zoologia*»), латинською мовою — працю Ю. Коженевського «Як впоратися з переламом кістки» («*De ossibus fractis tractatus in disceptium*»), К. Вишневського «Опис сказу, лютої епідемії та мелітеми корів і поведінки домашніх тварин» («*Descriptio rophaniae, epidemiae grassantis, atque melitema circa vaccum et gestus animalium domesticum*»), Д. Захаровського «Про йод та використання його препаратів при різних захворюваннях» («*De jodio ejusque praeparatis, vi et administratione variis in morbis*»), а також С. Шумахера «Як побороти водянку» («*De hydrops ascite*») (Siemienowicz Z. 2008. С. 8).

Віленська медична академія випускала «Щоденник медицини, хірургії і фармації», що почав виходити з 13 жовтня 1832 року польською мовою. Вона співпрацювала з Віленським лікарським товариством, готуючи до друку цікаві матеріали. До редакційного комітету увійшли професори Академії, зокрема А. Ф. Адамович. У 1838 р. видавництво Ю. Завадського почало випускати науковий журнал «Колекція фізичної медицини» («*Collectanea physico medica*»), де у першому номері було розміщено наукові статті професорів А. Абіхта (1793–1860), Ю. Мянвського (1804–1878), також професора хірургії та акушерства Л. Севрука (1807–1852).

Щоквартальник «*Collectanea physico medica*» виходив з текстами латинською та російською мовами. Видання було необхідне не лише для медиків Академії і фахівців лікарського Віленського товариства, але й для лікарів в провінції, щоб вони могли познайомитися з досягненнями регіональної та світової медицини. Згодом щоденник «*Collectanea physico medica*» отримав велику популярність у медичних колах. Навіть із закриттям Віленського університету, а пізніше і Віленської медико-хірургічної академії, його видання надалі продовжувало лікарські традиції Вільно, утримуючи належний науковий рівень.

Первісний фонд бібліотеки Віленського університету складався з двох зібрань: перше — колекція

польського короля Сигізмунда Августа II, що містила близько 2500 томів гуманітарного змісту, друге — книжкове зібрання католицького дяча Альбінія. Перетворившись на академічну, бібліотека швидко поповнювалася за рахунок добродійних надань католицьких магнатів духовенства Литви, а також вихованців Віленської академії. Крім дарунків у вигляді книг, польські магнати надавали бібліотеці фінансову допомогу. Наприклад, князі К. та М. Вежицькі у 1746 році передали на потреби академічної бібліотеки 16 000 злотих. Окрім того, бібліотека поповнювалася за рахунок книг, що друкувалися в академічній друкарні, подарованій магнатом Ю. Радвилюю. Основний фонд бібліотеки поповнювався повільними темпами, проте поступово бібліотека стала однією з найбільш відомих у Європі. У її фондах, як і в усіх бібліотеках того часу, переважала теологічна література, також домінували книги з медицини, філософії, правознавства та природничих наук (История Вильнюсского университета, 1979. С. 95). Зміст літератури головно визначала необхідність навчання на теологічному факультеті. До фонду бібліотеки увійшли також рукописні каталоги, переважно збірники з філософії, археології, географії, природознавства (Миловидов А., 1910. С. 48). Протягом 1770-х років у фондах бібліотеки з'являється все більше видань з медицини, гуманітарних і природничих наук. До академічної бібліотеки також входили такі важливі зібрання медичних книг, як колекція дослідника Арктики та Антарктики Г. Фостера (1797–1831), книжкові зібрання професора фізіології та статистики С. Біссі, а також французького медика та ботаніка Ж. Жилібера (1741–1814). За роки свого існування, з 1802 по 1831 р., фонд Віленської університетської бібліотеки збільшився до 60 тис. томів. На початку 30-х років XIX ст. бібліотечна збірка стає універсальною за складом і вмістом фондів, що комплектувалися за рахунок як щорічних асигнувань, так і подарованих приватних бібліотек, наприклад, професорами Віленського університету Л. Боянусом, Я. Снядецьким (Мяскова Т. Є., 2005. С. 58). 1 травня 1832 р. вийшов наказ Миколи I про закриття Віленського університету. Медичний і богословський факультети цього університету передавалися під егіду Міністерства внутрішніх справ з метою подальшого перетворення першого в Медико-хірургічну академію, а другого — в духовне училище. Бібліотека, кабінети та інше, потрібне для Віленської медико-хірургічної академії, перебували у Вільні з 1831 (серпень) по 1832 р. Після 1832 року все майно, разом з літературою на медичну тематику, на якій базувався медичний факультет, передано ВМХА. У бібліотеці найпопулярнішими розділами стали: анатомія, патологія, фізіологія, фармацевтика, терапія, токсикологія, хірургія, словесність та історія, латинська словесність, грецька мова

та словесність, фізика, хімія, зоологія, порівняльна анатомія, ботаніка. Так, протягом 1833 р., в бібліотеку ВМХА надійшло 470 книг, з яких 24 книги були подаровані приватними особами та навчальними закладами, 393 томи отримано шляхом купівлі. У 1834 році бібліотека ВМХА отримала 192 книги, зокрема 90 одиниць стародруку XVI–XVIII ст. з католицького монастиря у Березі Картузькій. На початку 30-х рр. XIX ст. до бібліотеки Медико-хірургічної академії передали також літературу з допоміжних підрозділів Віленської академії та Агрономічного інституту, багато видань з яких пізніше потрапило до бібліотеки Університету Св. Володимира (Колесник Е. А., 1988. С. 37). Приватну книжкову колекцію астронома, члена-кореспондента Санкт-Петербурзької академії наук Я. Снядецького за допомогою попечителя Білоруського навчального округу Г. Карташевського та за підтримки міністра народної освіти було передано до ВМХА¹, чия бібліотека поповнилася більше ніж 700 томами видань XVI–XIX ст., переважно старою латиною, а також польською, французькою, російською, німецькою та англійською мовами.

Загалом у 1835 р. до Університету Св. Володимира передано з Віленської медико-хірургічної академії близько 7 819 одиниць тематичної літератури у томах, що дорівнює приблизно 60 тис.

Колекція Віленського університету з 1835 по 1927 р. зберігалась у фондах Імператорського університету Св. Володимира (з 1920 р. Київського інституту народної освіти), з 1927 р. — у фондах Всенародної бібліотеки України, згодом — Центральної наукової бібліотеки АН УРСР, а 1958 р. була передана у кількості 7 542 одиниць збереження до наукової бібліотеки Вільнюського державного університету імені Вінцаса Капсукаса (Мяскова Т. Е., 2016. С. 178–179).

Як свідчать матеріали Інституту рукопису НБУВ, 14 квітня 1840 р. Микола I видав наказ Правлячому Сенату про необхідність доручити керівництво вищими навчальними закладами медичного профілю одній установі. Московську медико-хірургічну академію (ММХА) і ВМХА, що на той час були у відомстві Міністерства внутрішніх справ, належало передати під керівництво Міністерства народної освіти. 29 квітня 1840 р. вийшов другий наказ: ліквідувати ВМХА і перевести її майно до Києва. Згодом рада Університету Св. Володимира ухвалила рішення про відкриття медичного факультету. Бібліотеці факультету пропонувалося використовувати літературу ВМХА. Для вирішення питання перевезення колекції

до Києва представник Київського навчального округу, князь С. Давидов, запропонував міністру народної освіти відправити до Вільно професора геології Ернеста Гофмана (1801–1871). У 1841 р. міністр народної освіти видав розпорядження головам Білоруського та Київського навчальних округів відправити у відрядження ординарного професора Е. Гофмана, а також попечителя Київського навчального округу екстраординарного професора В. Караваєва. Названі особи, відряджені до Вільно, мали визначити конкретні матеріали, потрібні бібліотеці Університету Св. Володимира. Прибувши до Вільно, професори Е. Гофман та В. Караваєв регулярно звітували управлінню Університету про результати своєї роботи. Того ж року видання з віленської колекції відправили до Києва.

Після надходження до Університету Св. Володимира бібліотека ВМХА зберігалась окремим комплексом, а в 1926–1927 рр., разом з університетською бібліотекою, потрапила до фондів ВБУ. Зараз нараховує 7797 одиниць збереження. 22 червня 1979 р. ЦНБ АН УРСР передала Центральному історичному архіву УРСР рукописний фонд ВМХА обсягом понад 27 000 аркушів.

За даними архівних джерел, у 1841–1842 рр. Університету Св. Володимира було передано 12 262 назви книг в 17 556 томах. Бібліотека ВМХА мала у своїх фондах книги не тільки з медицини, оскільки в Академії викладалися й інші загальноосвітні дисципліни. Після перевезення бібліотеки ВМХА до Києва вона стала спеціалізованою бібліотекою медичного факультету Київського університету Св. Володимира. Для цього були відібрані книги з першого відділу бібліотеки (медична література). Нині у відділ бібліотечних зібрань та історичних колекцій НБУВ з обмінно-резервного фонду надійшли книги з шифром ВМХА, які за тематикою стосуються різних галузей науки. Наразі у відділі зберігається 5117 одиниць таких видань.

З книжкової колекції слід виокремити найцінніші та найцікавіші примірники видань, що зберігаються в малому форматі. У першому загальному відділі зберігається конволют, який вміщує кілька текстів. По-перше, наукову працю німецького протестантського теолога Йоханнеса Ворста (Johannes Vorst, 1623–1676) «*De Latinitate falso suspecta, deque Latinæ linguæ cum Germanica convenientia, liber, cui alter de Latinitate merito suspecta, adjectus est*», («*Наших вчителів помилково звинувачують у поганому відношенні як до латинської мови, так і до німецької*»). Видання датоване 1665 р., вийшло друком у Берліні, видавець — Даніель Рейхелі (Daniel Reichelii, роки життя невідомі). Друга праця у цьому конволюті — «*Latinitatis Schola Triclassis*» («*Історична школа трьох класів*») чеського письменника та педагога-гуманіста

¹ Інститут рукопису НБУВ. Ф. XVIII. Спр. 3399. Список рукописей, переданных из библиотеки Виленской медико-хирургической академии в Киевский университет. Декабрь, 1842. Арк. 13.

Яна Амоса Коменського (Johann Amos Comenius, 1592–1670), релігійного та громадського діяча, єпископа Чеськобратської церкви, основоположника педагогіки як самостійної дисципліни, систематизатора класно-урочної системи. Видання датоване 1657 р., вийшло друком в Амстердамі, у видавництві «Конрадус» («Conradus»). Третє видання, включене до конволюту, має оригінальну назву «Religiosae Kijovienses cryptae, sive Kijovia subterranea: in quibus labyrinthus sub terra, et in eo mortua, à sexcentis annis, divorum atque heroum Graeco-Ruthenorum, & nec dum corrupta, corpora, ex nomine atque ad oculum, è Paterikò Sclavonico detegit» («Підземний релігійний склеп Києва: лабіринт, що знаходиться під землею, де поховані загиблі вже шістсот років, від Греко-Руських богів і героїв, їхні тіла сильно пошкоджені»). Автор твору Йоганн Гербіній (Johannes Herbinus, 1627–1679) — пастор, німецький історик, письменник — 1674 року відвідав Україну, зокрема Київ, де познайомився з архимандритом Києво-Печерської лаври Інокентієм Гізелем. Високо цінував набожність українців, відчував глибоку повагу до духовенства та церкви. За сприяння І. Гізеля придбав багато літератури про українську церкву. У Києві Й. Гербіній вивчав релігійні пам'ятки, а також Печерський монастир. На основі власних спостережень та вивчення гравюр він створив цю працю. Видання датовано 1675 р., Лондон, «Impensis Martini Hallervordii». Праці, що включено до конволюту, написано латинською мовою. Примірник має шкіряну оправу із золотим тисненням. На форзаці печатка: «Ex Bibliotheca Academ. Vilmensis». На титульному аркуші напис чорнилами: «Jure emption is possidet me Daud Dudmann», в перекладі з латинської: «Право на купівлю належить мені, Дауду Ділдману», що вказує на власника примірника. Збережено під шифром «Acad. Viln. I. Lit. 310».

Наступне видання, що відноситься до загального відділу, — «Сатира оцінщика» («Lanx Saturae») німецького автора Фрідріха Платнера (Friedrich Platner, 1730–1770) — вийшло друком у місті Альтенбург 1758 р. латинською мовою. Це видання є одним із небагатьох, збережених у належному стані, на відміну від екземплярів у інших наукових установах. На титульному аркуші печатка «Biblioth. Academ. Vilmensis», на форзаці видання вказано шифр київської духовної семінарії: «53.10.44», на шкіряній оправі наліпка, де зазначений шифр: «Acad. Viln. I. Lit. 320».

На одній з полиць у книжковій колекції Віленської медико-хірургічної академії знайдено багатотомне видання — «Бібліографічний словник або Новий посібник для продавця книг та любителя книг» («Dictionnaire bibliographique: ou Nouveau manuel du libraire et de l'amateur de livres»). Автор — Етьєн Псаум (Etienne Psaume, 1769–1828), один із кращих французьких

дослідників XIX ст. Посібник вийшов друком 1824 р. у провінції Понт'є, одному із шести графств на півночі Франції. У виданні автор торкається таких тем: рукописи та їх користь, ознаки та різновиди рукописів, історія найвидатніших друкарень XVII та XVIII ст., відмінні ознаки старовинних видань, рідкісних та дорогочінних книг, перші друкарські заклади та поширення їх у Європі. На титульному аркуші печатка: «Biblioth. Academ. Vilmensis», на форзаці видання печатка: «Бібліотека Імператорського університету Св. Володимира». На оправі зазначений шифр: «Acad. Viln. I. Lit. 459».

До бібліотеки Медико-хірургічної академії також потрапило багато видань з приватних книжкових колекцій, які у 1842–1843 рр. надійшли до бібліотеки Університету Св. Володимира. До прикладу, у загальному відділі ВМХА з приватної книгозбірні Я. Снядецького знайдено такі видання: «Новый лексиконъ на немецком, французком, латинском, италянском и российском языках» під редакцією Матвія Гаврилова (1759–1829), шифр: «Acad. Viln. I. Lit. 489»; «Pamiętka dziejów bohatyrskich z wieku Grayskotroskiego w śpiewach Homera i Kwinta według pierwotworów Greckich Słowianom dochowana» польського поета та літератора Яцика Пшибільського (Przybylski Jacek Idzi, 1756–1819), збережено під шифром: «Acad. Viln. I. Lit. 552»; шеститомна праця «Філософська та політична історія європейських торговельних установ в Індії» («Histoire philosophique et politique des établissemens & du commerce des européens dans les deux Indes») французького історика Гійома-Тома Франсуа Рейналя (Guillaume-Thomas François Raynal, 1713–1796), що вийшла друком 1780 р. у Женеві у видавництві «Гранул» («Granul»). Усі примірники мають печатки на титульних аркушах: «Biblioth. Academ. Vilmensis»; «Z daru Astr. Obs. Iana Sniadeckiego 1830». Шифр збереження останнього: «Acad. Viln. I. Lit. 517».

У другому відділі книгозбірні ВМХА «Медицина» віднайшлося тільки три примірники видань, що збережено у фонді НБУВ. Насамперед це видання «Discours sur lesdevoirs des medecins» («Промова про обов'язки лікарів») авторства Юзефа Франка (Joseph Frank, 1771–1842), видатного німецького медика, професора Імператорського Віленського університету. Брошура вийшла друком у Вільні, 1806 р., у друкарні Юзефа Завадського («Joseph Zawadzki»). На титулі примірника печатка: «Biblioth. Instit. Medici Vilmensis». Шифр: «Acad. Viln. II. Encycl. med. 12». Ще одне періодичне видання: «Ideen zu einer Methodik der Medizin» («Ідеї для методології медицини») відомого німецького вченого Готфріда Зібенбергена (Siebenbergen Gottfried, 1776–1861), книга надрукована 1806 р. у місті Мюнстер, в друкарні «Вальдек» («Waldeck»).

На оправі та титульному аркуші зазначена печатка: «Biblioth. Instit. Medici Vilnensis». У посібнику подано архівні документи з історії медицини, мета яких — представити історію природничих наук, математики та медицини в аналізі джерел. Шифр: «Acad. Viln. II. Encycl. med. 13». Також виявлено «Plan d'études médicales, à l'usage des aspirans aux grades de Docteur en médecine et chirurgie etc.» («План медичного навчання для претендентів на ступінь доктора медицини та хірургії тощо») французького доктора медицини Жана-Вінсента-Франсуа Вейді (Vaidy Jean Vincent-François, 1776–1830). На титулі печатка: «Biblioth. Academ. Vilnensis». Шифр: «Acad. Viln. II. Encycl. med. 17».

Третій відділ ВМХА містить, зокрема, видання ««Thesaurus Anatomicus Primus; Het Eerste Anatomisch Cabinet van Frederic Ruysch» («Перший анатомічний тезаурус; Перший кабінет анатомічний Фредеріка Рюйша») голландського професора анатомії та ботаніки Фредеріка Рюйша (Ruysch Frederik, 1638–1731). Посібник голландською мовою вийшов 1701 року в Амстердамі. Фундаментальні праці вченого мали вагомий вплив на послідовників Ф. Рюйша, а також для медичної науки в цілому. На титульному аркуші є гравюра у вигляді птаха з людською головою, поряд печатка: «Biblioth. Academ. Vilnensis». Шифр: «Acad. Viln. III. Anat. 109».

Одним із найдавніших видань, знайдених у третьому відділі, є праця британського вченого-медика Томаса Вілліса (Willis Thomas, 1621–1675) «Cerebri anatome: cui accessit nervorum descriptio et usus» («Анатомія мозку: опис і використання нервів»). Автор надав первісні описи артеріального анастомозу біля основи мозку, використовував анатомію мозку як інструмент для дослідження природи душі. Сучасна історична наука підкреслила, що Томас Вілліс зробив значний внесок у розвиток тогочасної нейроанатомії. Примірник вийшов друком в Амстердамі 1664 р., видавництво «Каспар Коммелін» («Casparum Commelinum»). На титулі печатка: «Biblioth. Academ. Vilnensis». Шифр: «Acad. Viln. III. Anat. 191».

Також у складі III відділу знайдено видання «De Carne musculari tractatus Anatomico-Physidogicus» («Анатомо-фізіологічний трактат про лікування м'язів») авторства Георга (Іржі) Прохазки (Procházka Georg (Jiri), 1749–1820), чеського медика, професора з анатомії, психології та офтальмології, одного із перших лікарів, котрий охарактеризував поняття «нервовий рефлекс», «рефлекторна дуга», визначав нервову систему як посередника між зовнішнім середовищем та організмом. Праця «De Carne musculari tractatus Anatomico-Physidogicus» надрукована 1778 р. у Відні. На титульному аркуші: «Biblioth. Instit. Medici Vilnensis». Шифр: «Acad. Viln. III. Anat. 186».

До IV відділу «Порівняльна анатомія» усього переведено 22 одиниці переважно німецькою, французькою та латинською мовами. Наприклад, багатотомне видання «Vorlesungen über vergleichende Anatomie» («Лекції з порівняльної анатомії») французького анатома, зоолога, натураліста, палеонтолога та історика Жоржа Кюв'є (Cuvier Georges, 1769–1832), надруковане 1809 р., видавництво «Куммер» («Kummer»). На титулі проставлені печатки: «Biblioth. Academ. Vilnensis» і «Gabinet zoologiczn: Wilen». Примірник має шкіряну оправу із золотим тисненням на корінці. Збережено під шифром: «Acad. Viln. IV. Anat. Comp. 7a».

Варто звернути увагу на видання, автором якого є німецький патологоанатом, лікар-гінеколог Карл Густав Карус (Carus Carl Gustav, 1789–1869), — «Lehrbuch der Zootomie: mit stäter Hinsicht auf Physiologie ausgearbeitet, und zwanzig Kupfertafeln erläutert» («Підручник із зоотомії: розроблено з ретельним врахуванням фізіології та пояснено на двадцяти мідних пластинах»). Вийшов друком у Лейпцизі 1818 року. До відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій передано тільки другий том видання. На картонній оправі наліпка: «Acad. Viln. IV. Anat. Comp. 13». На титульному аркуші одна печатка: «Библиотека Императорского университета Св. Владимира». Шифр: «Acad. Viln. IV. Anat. Comp. 13».

Кілька унікальних видань потрапили до п'ятого відділу «Фізіологія» книгозбірні ВМХА. Одне із найдавніших — «Eustachii Rvdii bellunensis medici, et philosophi. De vsu totius corporis humani liber ad celeberrimum virum lavrentium massam» («Євстахій Ревдій з Беллуно, лікар і філософ. Від книги всього людського тіла до найвідомішого чоловіка Лаврентіївської меси») італійського вченого Євстахія Рудіо (Eustachio Rudio, 1551–1611). Книга вийшла друком 1558 р. у Венеції, видавець Роберто Меет («Apud Robertum Meietum»). На форзаці провенієнції: «G.III.13», «26,9,6». Праця Євстахія Рудіо є цінним джерелом для вивчення розвитку філософії та медичної науки у середині XVI ст. для сучасних дослідників. Шифр: «Acad. Viln. V. Physiol. 4».

Не менш цікавим є видання, що потрапило до п'ятого розділу, — «Organozoonomie: Oder das niedrige Lebensverhältnis» («Органозономія: Або низький рівень життя») німецького автора Франца фон Паула Груйтуйзена (Gruithuisen Franz von Paula, 1774–1852). Праця вийшла в Мюнхені 1811 р. у видавництві Джозефа Бента. На титульному аркуші печатка: «Biblioth. Instit. Medici Vilnensis». Шифр: «Acad. Viln. V. Physiol. 84».

До розділу «Фізіологія» також потрапило два російськомовних видання. Одне з них — перший том праці Олексія Філомафитського «Физиология, изданная для руководства своих слушателей Алексеем Филомафитским», видане

у Москві 1836 р., в університетській друкарні, на форзаці зазначена печатка: «Biblioth. Academ. Vilnensis», на оправі наліпка: «Acad. Viln. V. Ph. 112», шифр видання відповідає наліпці. Друге російськомовне видання — «Биологическое исследование природы в творящем и творимом ее качестве, содержащее основные начертания всеобщей физиологии», авторства Данила Велланського (1774–1847), російського філософа, професора фізіології, хірурга. Вийшло у 1912 р. в Санкт-Петербурзькій друкарні Іоанна Іоаннесова. На титульному аркуші проставлена печатка: «Biblioth. Instit. Medici Vilnensis», на форзаці наліпка: «Изъ библиотеки Плавильщикова № 517». Шифр: «Acad. Viln. V. Physiol. 85».

Відділ фармакології з книгозбірні Віленської медико-хірургічної академії, що передано до фонду НБУВ, налічує 180 од. Розглянемо найдавніші видання розділу.

«Dispensator, sive pharmacor conficiendor ratio; cum Petri Coudenbergii, & Matthiae Lobelii scholiis emendationibus, & auctariis» («Диспансер, або система виготовлення ліків... з поправками та доповненнями Пітера Куденберга та Матіаса Лобеля». Автор Валерій Корд (Cordus Valerius, 1514–1544) — німецький ботанік та фармацевт середньовіччя. Свою основну працю з фармакології, за яку отримав сто золотих монет, В. Корд представив у 1542 році на міській раді Нюрнберга, текст був виданий Нюрнберзьким муніципалітетом в 1546 році і багаторазово передруковувався. Примірник, збережений у фонді НБУВ, датується 1627 р., Лондон, «Ioannes Mauger». Стан задовільний, шкіряна оправа з наліпкою на корінці та шифр: «Acad. Viln. VI. Pharm. 130».

З польськомовних видань знайдено працю професора Варшавського університету Юзефа Селінського (Celiński Józef, 1779–1832) «Farmacyja czyli nauka doskonałego przygotowania lekarstw z trzech królestw natury wybranych» («Фармація, тобто наука про ідеальне приготування ліків із трьох обраних царств природи»). Надруковано 1811 р. у Варшаві, «V. Dabrowsky». Шифр видання: «Acad. Viln. VI. Pharm. 17».

Відділ «Патологічна анатомія» нараховує 102 примірники. Найцікавішим з них є «Prosperi Alpini Marosticensis philosophi & medici, in Gymnasio Patavino medicamentorum simplicium professoris ordinarii, De praesagienda vita & morte aegrotantium libri septem» («Просперо Альпіні Маростіцентіс, філософ і лікар, ординарний професор простої медицини в гімназії Патавіно, про передбачення життя і смерті хворих у семи книгах») Просперо Альпіні (Alpini Prospero, 1553 — 1617), італійського лікаря та ботаніка XVI — початку XVII ст., який є одним із перших дослідників природи Єгипту та лікарської справи. Видання вийшло у світ 1601 р. в місті Франкфурт у друкарні «Йонас Роудс» («Jonas Rhodes»). На титульному аркуші гравюра

з відображенням людини на Пегасі в оточенні чотирьох янголів-немовлят. Поряд з гравюрою екслібрис «Biblioth. Instit. Medici Vilnensis» та шрифтовий екслібрис у вигляді овальної печатки з написом: «Z Daru Herberskiesgo Professora», це власницький знак дослідника — професора Віленського університету Вікентія (Владислава) Герберського (1785–1826). На форзаці напис власника: «Exlibris Ab haec Vilna me emi Jean Baptiste Sniadecki 1666». Шифр: «Acad. Viln. VII. Path. Gen. 2».

Також одним із найдавніших видань у відділі, що датується 1558 р., є праця італійського лікаря, професора медицини Пізанського університету Іоанніса Аргентеріо (Argenterio Giovanni [Ioannis], 1513–1572) «Medicina doctoris prastantis simi de morbis» («Медицина від багатьох хвороб»), видавництво «Apud Sebastianum de Honoratis» («Себастьян де Оноратис»). Шифр: «Acad. Viln. VII. Path. Gen. 6».

Потрапило до відділу також видання «Handbuch der Pathologie» («Патологічна анатомія») німецького анатома та фізіолога Карла Фрідріха Бурдаха (Burdach Karl Friedrich, 1776–1847), надруковане у Лейпцигу в 1808 р. На форзаці примірника печатка: «Библиотека Императорского университета Св. Владимира».

До відділу «Загальна терапія» увійшло видання «De Medicina Praeceptoris Elementa Medicinae» («Про медицину викладачів медицини»), авторами якого є італійські вчені Джованні Бруно та П'єтро Москати (Brunonis, Ioannis 1735–1788; Moscati Pietro, 1739–1824). Книга вийшла 1792 р. у Венеції. Шифр видання: «Acad. Viln. VIII. Ther. Gen. 20».

Також у цьому відділі є праця Жозефа-Бартелеми-Франсуа Каррера (Carrère Joseph-Barthélemy-François, 1740–1803) «Dissertation médico-pratique sur l'usage des rafraîchissans et des échauffans dans les fièvres exanthématiques» («Медико-практична дисертація про застосування освіжаючих і зігрівуючих засобів при екзантематозній лихоманці») 1778 р., друкарня П. Г. Кавельє. На форзаці печатка: «Z Daru Herberskiesgo Professora». Шифр: «Acad. Viln. VIII. Ther. Gen. 22».

До дев'ятого відділу «Терапія», що нараховує 878 од., увійшла «Pathologia Therapiaque, quas in usus suarum Praelectionum, Praesertim ex Aphorismis Magni Boerhavi, tum ex Operibus Gerardi van Swieten, Heisteri» («Патологія та терапія: використання лекцій, особливо з афоризмів Бурґавіуса Великого, а також із творів Жерара ван Світена, Гейстері») авторства німецького письменника, професора філософії Маттеуса Казимира фон Колліна (Matthäus von Collin, 1779–1824). Праця вийшла друком в 1793 р. у Відні. Шифр: «Acad. Viln. IX. Med. Ingen. 26».

Також до відділу потрапив твір прусського бібліографа Корнеліса Берема (Beughem Cornelis,

1638–1710) «Bibliographia medica et physica novissima: perpetuo continuanda, sive Conspectus primus catalogi librorum medicorum, chymicorum, anatomicorum, chyrurgicorum, botanicorum ut & physicorum, &c.» («Остання медична та фізична бібліографія, або Перший каталог медичних книг хіміків, анатомів, хірургів, ботаніків та фізиків»). Видання виявилось одним із найдавніших у цьому відділі бібліотеки ВМХА. Посібник надруковано в Амстердамі 1681 р., у видавництві Янсона ван Весберга. Шифр: «Acad. Viln. IX. Med. Ingen.30».

До десятого відділу «Патологія та терапія» потрапили праці відомих вчених: професора Міланського університету Енріко Акербі (Acerbi Enrico, 1785–1827), професора медицини з Німеччини Майкла Альберті (Alberti Michael, 1682–1757) та англійського лікаря, доктора медицини та письменника Джона Ейкіна (Aikin John, 1747–1822). Праця Енріко Акербі «Annotazioni di medicina pratica» («Записи практичної медицини») вийшла друком у Мілані 1819 р. На титульному аркуші печатка: «Biblioth. Instit. Medici Vlnensis». Шифр: «X. Path. Et. Ther. Spec. 2». Видання Джона Ейкіна «Biographical memoirs of medicine in Great Britain from the revival of literature to the time of Harvey» («Біографічні спогади про медицину у Великобританії від відродження літератури до часів Гарві») датується 1780 р., вперше опубліковано в Лондоні, у друкарні «Джозеф Джонсон» («Printed for Joseph Johnson»). На оправі наліпка: «X. Path. Et. Ther. Spec. 9», на форзаці напис чорнилами: «Bibliotheca Vlnensis», на титулі печатка: «Biblioth. Instit. Medici Vlnensis». Шифр: «X. Path. Et. Ther. Spec. 9».

Одинадцятий відділ «Хірургія» містить «Observations de Chirurgie sur la nature et le traitement des playes et sur la suppuration des parties molles» («Спостереження за хірургічним втручанням, про природу та лікування та про нагноєння м'яких частин») французького лікаря П'єра Ширака (Chirac Pierre, 1650–1732) та одне із найдавніших видань цього розділу «La chirurgie complete par demandes et par réponses» («Повна хірургія в запитаннях і відповідях») авторства Шарля Габрієля Ле Клерка (Le Clerc Charles Gabriel, 1644–1700). Посібник вийшов друком у 1695 р. в Парижі, видавництво «Michallet Estienne». На титулі проставлено печатку: «Biblioth. Academ. Vlnensis». Шифр: «Acad. Viln. XI. Chir. 124».

До відділу «Акушерство» увійшли такі видання: посібник «Nouvelles observations sur les naissances tardives» («Нові спостереження про пізні пологи») французького лікаря Жана Ле Баса (Le Bas Jean, 1717–1797), медичний посібник «Naturalis medicina e obstetricia» («Натуральна медицина та акушерство») німецького хірурга та акушера Йогана Лукаса Боєра (Boër Lukas Johann, 1751–1835). Видання «Nouvelles

observations sur les naissances tardives» вийшло друком 1765 р. у паризькому видавництві «Делалані», («Delalany»), на титульному аркуші присутня печатка «Biblioth. Academ. Vlnensis» та кругла печатка з великою літерою «А» по центру. Шифр: «Acad. Viln. XII. Ars. Obst. 13». Посібник «Naturalis medicina e obstetricia» вийшов у світ 1812 року у віденській друкарні Георга Нобла. На форзаці печатка: «Biblioth. Academ. Vlnensis». Шифр: «Acad. Viln. XII. Ars. Obst. 26».

З видань польською мовою у відділі «Акушерство» знайдено працю Миколая Мянновського (Mianowski Mikołaj, 1804–1878) «Nauka sztuki położniczej dla niewiast przez Mikołaja Mianowskiego» («Навчання акушерському мистецтву для жінок Миколи Мянновського»). Видання надруковано у віленському видавництві «Йозеф Завадський» («Joseph Zavadsky») 1818 р. На титульному аркуші печатка: «Biblioth. Academ. Vlnensis». Шифр: «Acad. Viln. XII. Ars. Obst. 123».

До XIII відділу «Гігієна» потрапила книга «L'art de conserver sa santé, composé par l'École de Salerne» («Мистецтво збереження здоров'я, створене школою Салерно»), її автором є французький дослідник Антуан-Августин Брюзен де Ла Мартиньєр (de La Martinière Antoine-Augustin Bruzen, 1662–1746). Видання вийшло друком у 1749 р. в Парижі, видавець — П'єр-Олександр Ле Приор (Pierre Alexandre Le Prieur, 1722–1792). На титулі традиційна печатка: «Biblioth. Academ. Vlnensis», а також напис чорнилами: «Imperia universalis Vilensis». Шифр: «Acad. Viln. XIII. Hyg. 17».

Медичний трактат Андрофіла Асклепіада (Asclepiadeus Androphilus, роки життя невідомо) «Androphili Asclepiadei Liber, in quo pauca explicantur, quorum scitu sanitas conservari & vita hominis ab ignorantia medicorum poterit esse segura» («Книга Андрофіла Асклепіадея, в якій пояснюється небагато речей, знаннями яких можна зберегти здоров'я людини і захистити життя людини від незнання лікарів») надрукований 1748 р. у Франкфурті та Лейпцизі. На примірнику є дві печатки: «Biblioth. Academ. Vlnensis», «Ex Bibliotheca Universitatis Vlnensis». Шифр: «Acad. Viln. XIII. Hyg. 18».

Одним із найдавніших видань, що зберігається у відділі «Гігієна» ВМХА, є «Io. Mariæ Lancisii, intimi cubicularii & archiatri Pontificii, De subitaneis mortibus libri duo» («Дж. Марія Ланчізі, особистий камергер і архієрей Понтифіка, Про раптову смерть, книга друга») італійського лікаря, анатома, фізіолога Джованні Марія Ланчізі (Lancisi Giovanni Maria, 1654–1720). Він відомий дослідженнями малярії, введенням у медичну практику назви хвороби, що має походження від італійського «*mala*» — погане та італійського «*aria*» — повітря. Видання надруковано латинською мовою

1709 р. у Римі видавництвом Фрідріха Гледіча. Шифр: «*Acad. Viln. XIII. Hug. 229*».

До XIV відділу ВМХА «Анатомічна патологія» увійшов текст британського лікаря, патолого-анатома Метью Бейлі (Baillie Matthew, 1761–1823) «*Anatomie des krankhaften Baues von einigen der wichtigsten Theile im menschlichen Körper*» («Анатомія патологічної будови деяких найважливіших частин людського тіла»). Посібник видано в Берліні у 1794 р. видавництвом «*Vossischen Buchhandlung*». Переклад на німецьку з мови оригіналу виконано німецьким лікарем Самуїлом Томасом фон Земмерінгом (Sömmering Thomas Samuel von, 1755–1830). На титульному аркуші примірника печатка: «Библиотека Императорского университета Св. Владимира». Шифр видання: «*Acad. Viln. XIV. Anat. Path. 8*».

Ще у відділі зберігається періодичне видання «*Magazin für die pathologische Anatomie und physiologie*» («Журнал патологічної анатомії та фізіології»), його упорядником був видатний німецький лікар, професор Ерфуртського університету Август Фрідріх Хекер (Hecker August Friedrich, 1763–1811). Періодичне видання виходило щомісячно з 1791 по 1799 р. в Альтоні, в друкарні «*Verlagsgesellschaft*», головний філіал якої знаходився в Берліні. На титульному аркуші печатка: «*Biblioth. Academ. Vilmensis*». Шифр: «*Acad. Viln. XIV. Anat. Path. 39*».

До XV і XVI відділів «Різне. Додаткова література» з книжкового зібрання Віленської медико-хірургічної академії потрапили видання переважно з анатомії та патологічної медицини. Одним з видань, що увійшло до першої частини додаткової літератури XV відділу, є «*Lalbert moderne, ou nouveau secrets éet licites, recueillis d'après les découvertes les plus récentes*» («Сучасний Альберт, або Нові та законні таємниці, зібрані з останніх відкриттів»), його автором був французький агроном Понс-Огюстен Аллетц (Alletz Pons-Augustin, 1703–1785). Твір виданий французькою 1774 р. у місті Льеж (Бельгія) друкарнею «*J. A. Gerlache*». На титулі традиційна печатка: «*Biblioth. Institut. Medici. Vilmensis*». Шифр видання: «*Acad. Viln. XV. Suppl. I. 12*».

Однією з найдавніших праць XV відділу є «*Curios Rerum abditarum Naturaeque arcanorum perscrutator*» («Дослідження прихованих речей і таємниць природи») авторства філософа Ентоні Ле Гранда (Le Grand Antoine, ?–1699). Примірник 1681 р. вийшов друком у нюрнберзькому видавництві «*Johannis Zigeri Bibliopola, Typis Christophori Gerhardi*». На титульному аркуші печатка: «*Biblioth. Academ. Vilmensis*». Шифр: «*Acad. Viln. XV. Suppl. I. 57*».

До XV відділу також потрапило цікаве латиномовне видання «*Raphael Artem medicam feliciter cum inchoandi...*» («Рафаель Як успішно

почати заняття медициною...») 1622 року, його автор — доктор медицини, дерматолог Семюель Хафенреффер (Hafenreffer Samuel, 1587–1660). Твір вийшов друком в Тюбінгені (Німеччина), у друкарні «*Excudebat Theodoticus Werlin*». На форзаці, в нижній частині печатка: «*Biblioth. Institut. Medici Vilmensis*». Шифр: «*Acad. Viln. XV. Suppl. I. 70*».

До XVI відділу потрапила праця німецького лікаря, професора медицини Боннського університету Моріца Ігнаца Вебера (Weber Moritz Ignaz, 1795–1875) «*Erklärung des Anatomischen Atlases*» («Пояснення до анатомічного атласу»). Видання надруковано у «*Arnz&Comp*» в місті Дюссельдорф 1830 року, на форзаці примірника проставлено печатку: «*Biblioth. Institut. Medici Vilmensis*». На корінці оправи наліпка із зазначеним шифром: «*Acad. Viln. XVI. Suppl. II. 25*».

До Ветеринарного відділу надійшло лише одне видання — «*Rob-Tauscher-Recht: Nebst einem A nhang unterschiedener kurtzen Fragen, Aus Joan Wilhelmi Rövenstruck*» («Закон обміну коней: на безліч коротких запитань відповідає Ян Вільгельм Ровенструк»). Автор посібника — німецький дослідник Йоганн Фердинанд Бехамб (Behamb Johann Ferdinandi, роки життя невідомо), видавець Джером Філіпп Річеллі, рік і місто видання — 1735 р., Франкфурт. У книзі надано докладну інформацію про правильний догляд та правила утримання коней, а також інформацію про надання професійної ветеринарної допомоги. Шифр: «*Acad. Viln. XVII. Vater. 5*».

У книжковому зібранні Віленської медико-хірургічної академії, в XIX відділі, представлені наукові посібники та праці вчених з природознавства. Одним із найдавніших видань є праця видатного науковця, ботаніка та медика Йоахіма Камерарія Молодшого (Camerario Joachimo, 1534–1598) «*Icones accurate nunc primum delineatae praecipuarum stirpium, quarum descriptiones tam in Horto quam in Sylva hercynia suis locis habentur*» («Точні позначки, базові малюнки основних рослин, описи яких зустрічаються як у саду, так і в лісі»). Видання датовано 1588 р., видано у Франкфурті друкарнею «*Feuerabend*». На титулі проставлено печатку: «*Biblioth. Academ. Vilmensis*», під назвою праці є гравюра — три жінки із горнами. Примірник має шкіряний корінець з наліпкою: «*Acad. Viln. XIX. Hist. Nat. 191*».

До відділу «Природознавство» потрапило чимало видань XIX століття. Одна з таких праць — «*De regni animalis limitibus atque evolutionis gradibus: specimen quod consentiente amplissimo philosophorum ordine Univers...*» («Про межі тваринного світу та ступені еволюції: приклад, який узгоджується з найширшою групою філософів Всесвіту»). Автор посібника — професор Віленської медико-хірургічної академії,

природознавець Карл Едуард Ейхвальд (Eichwald Carl Eduard von, 1795–1876). Примірник вийшов у світ у 1821 р., в академічній друкарні «Litteris Joannis Christiani Schönmanni». Шифр: «Acad. Viln. XIX. Hist. Nat 336».

Отже, колекція Віленської медико-хірургічної академії зберігає велику кількість унікальних старовинних видань, що є значущими для вивчення розвитку медичної науки сучасними науковцями. Формування академічної

бібліотеки здійснювалося тривалий період, аж до передачі значної її частини до Університету Св. Володимира в Києві. Після проведеного наукового пошуку виявлено та охарактеризовано видання з книжкової колекції польського вченого-енциклопедиста Яна Снядецького, а також видання, що, за ознаками, належали до віленського зоологічного кабінету. Проаналізовано чимало видань, надрукованих у XVI–XVII ст., що мають історичну цінність для сьогодення.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

- Брокгауза и Ефрона энциклопедический словарь / Под ред. И. Е. Андреевского. Санкт-Петербург, 1892. Т. 5. 478 с.
- Брокгауза и Ефрона энциклопедический словарь / Под ред. И. Е. Андреевского. Санкт-Петербург, 1892. Т. 11. 466 с.
- Вильнюсская медико-хирургическая академия // Краткая энциклопедия. Вильнюс : Главная редакция энциклопедий, 1989. 672 с.
- История Вильнюсского университета. 1579–1979. Вильнюс, 1979. 373 с.
- Колесник Е. А. Книжные коллекции Центральной научной библиотеки Академии наук УССР. Киев : Наукова думка, 1988. 116 с.
- Миловидов А. Рукописное отделение Виленской публичной библиотеки. История и состав. Вильна : типография «Русский Почин», 1910. 54 с.
- Мяскова Т. Є. Бібліотека Імператорського університету Св. Володимира: з історії комплектування (1834–1927 рр.) / НАН України. Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Київ, 2005. 184 с.
- Мяскова Т. Є. Провенієнції на книгах з історико-культурного фонду «Віленська медико-хірургічна академія» Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського як джерело з вивчення історії формування фонду наукової бібліотеки академії. Рукописна та книжкова спадщина України. 2016. Вип. 20. С. 175–190.
- Siemienowicz Z. Wileńska Akademia Medyczno-Chirurgiczna. Dzieje i ludzie. Vilnius, 2008. 132 s.

REFERENCES

- Brockhaus, F., & Efron, I. (1892). *Entsiklopedicheskii slovar*. I. E. Andrievsky (Ed.), (Vol. 5), Saint Petersburg [in Russian].
- Brockhaus F., & Efron I. (1892). *Entsiklopedicheskii slovar*. I. E. Andrievsky (Ed.), (Vol. 11), Saint Petersburg [in Russian].
- Istoriia Vilniussskogo universiteta 1579–1979. (1979). Vilnius [in Russian].
- Kolesnik, E. A. (1988). *Knizhnyie kolleksii tsentralnoi nauchnoi biblioteki akademii nauk USSR*. Kyiv: Naukova dumka [in Russian].
- Milovidov, A. (1910). *Rukopisnoye otdelenie Vilenskoy publichnoi biblioteki. Istoria i sostav*. Vilna [in Russian].
- Miaskova, T. E. (2005). *Bibliotheka imperatorskoho universytetu Sv. Volodymyra: z isrorii komplektuvannia 1824–1927*. Kyiv [in Ukrainian].
- Miaskova T. E. (2016). Provenientsii na knykhakh z istoryko-kulturnoho fondu Vilenska medyko-khirurhichna akademiia Natsionalnoi biblioteky imeni V. I. Vernadskoho yak dzherelo z vyvchennia istorii formuvannia fondu naukovoї biblioteky akademii. *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy*, 20, 175–190 [in Ukrainian].
- Siemienowicz, Z. (2008). *Wileska Akademia Medychno-Chirurgiczna. Dzieje i ludzie*. Vilnius [In Polish].
- Vilniussskaia mediko-khirurgicheskaiia akademiia. (1989). Vilnius [in Russian].

Дата подання статті до редакції: 12.09.2023 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

Юрій МИЦИК,

провідний науковий співробітник
Інституту української археології
та джерелознавства
імені М.С. Грушевського
Національної академії наук України,
доктор історичних наук, професор,
Київ, Україна

Yurii MYTSYK,

Leading Researcher,
M. S. Hrushevsky Institute
of Ukrainian Archeography
and Source Studies,
National Academy of Sciences of Ukraine,
Doctor of Sciences (History), Professor,
Kyiv, Ukraine

e-mail: mytskyk2002@ukr.net

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-1580-1284>

Спомин про Ярослава Дзиру

Стаття присвячена визначному українському історику і дисиденту Ярославу Дзири (1931–2009), наукову діяльність якого в радянський час було грубо перервано тоталітарною владою. У спогадах описуються зв'язки автора з Я. Дзирою, які тривали понад 35 років, показані особливості історичних поглядів вченого, його роль як українського патріота, котрий, незважаючи на переслідування з боку КГБ, не зламався.

Ключові слова: історик, науковець, патріот, тоталітарна влада, Інститут історії.

Memory of Yaroslav Dzyra

This article is dedicated to the prominent Ukrainian historian and dissident Yaroslav Dzyra (1931–2009), whose scientific activity in Soviet times was rudely stopped by a totalitarian government. The memoirs describe the author's ties with Yaroslav Dzyra, which lasted over 35 years, show the features of the scientist's historical views, his role as a Ukrainian patriot who, despite persecution by the KGB, did not give up.

Key words: historian, scientist, patriot, totalitarian government, Institute of history.

У вітчизняній історіографії чимало імен було призабуто, незважаючи на значний внесок вчених у дослідження української минувшини. Це явище насамперед притаманне радянській добі з домінуючою комуністичною ідеологією. Прізвиська неугодних владі авторів заборонялося згадувати, а їхні праці вилучалися з бібліотек. До цієї когорти належав також історик Ярослав Дзира.

Я знав заочно Ярослава Івановича Дзиру (далі — Я. І.) ще зі студентської лави. Потужний стимул для вивчення його наукових праць з'явився для мене, студента IV курсу історичного факультету Дніпропетровського держуніверситету (1970), тоді, коли мій науковий керівник Микола Павлович Ковальський визначив на моє прохання тему дипломної роботи про «Кройніку» (1672–1673 рр.) Феодосія Софоновича, яка згодом переросла у кандидатську дисертацію. Знанням спеціалістом в Україні з цієї теми був саме Ярослав Дзира, і природно, що я хотів з ним познайомитися і проконсультуватися у нього.

Відзначу, що у той час — тяжкі 1970-ті — таких колег з проблематики було обмаль: можна

назвати хіба що Олену Апанович, Ярослава Дашкевича, Ярослава Ісаєвича, Олену Компан. Усі інші (їх було теж небагато) — або займалися дещо іншими темами, наприклад Федір Шевченко, або були випадковими людьми в науці чи родичами компартійних бонз. Пригадую, як у 1980 р. завідувач відділу історії капіталізму Інституту історії АН УРСР професор Віталій Сарбей дав мені список тих, хто цікавився проблемами історії України феодального періоду. Він нарахував 40 осіб (не густо!), але половина з них зовсім відійшла від наукових досліджень за віком, станом здоров'я тощо. З тих 20-ти, що залишилися, понад 10 займалися проблематикою кінця XVIII — першої чверті XIX ст.

Мій перший приїзд до Києва стався влітку 1972 року. Я мав від свого наукового керівника запевнення, що Я. І. погодився мене проконсультувати (вони зустрічалися в Києві). Тоді мені не пощастило. Коли я прийшов до Інституту історії, то на дошці оголошень запримітив важливий папірець. Це був наказ про звільнення з Інституту саме тих людей, з котрими я дуже хотів познайомитися (О. Апанович, Я. Дзира, О. Компан). «Застій» у країні поєднувався з репресіями проти

українського руху, і згідно з московськими вказівками перший секретар ЦК КПУ В. Щербицький та секретар КП КПУ В. Маланчук («український Пол Пот») заходились посилено нищити будь-які острівці українського духу... Тому я поїхав в Академмістечко, де у гуртожитку проживав Я. І. зі своєю сім'єю (дружина Лілія Москвич і син Іван), але виявилось, що він у відпустці і вдома не було нікого із сім'ї. Довелось заночувати у їдальні гуртожитку на столі і розчарованим повернутися до Дніпропетровська.

Наступного року я знову побував у Києві (аспірантські поїздки в пошуках матеріалів для дисертації) і тепер уже мав нагоду познайомитися з Я. І. в Центральній науковій бібліотеці (нині — Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського).

Я. І. був людиною трохи вище середнього зросту, досить кремезної статури, але не товстий, привертала увагу його великі темні очі й густі брови, чорне волосся (вже починав лисіти, але тоді це не дуже кидалось у вічі). Він кульгав, але майже непомітно, інколи робив характерний рух, ніби комірець сорочки був йому затісний. До речі, Я. І. взагалі не вживав алкогольних напоїв, навіть легкого вина чи пива.

Ми швидко знайшли спільну мову, хоча він, навчений гірким досвідом, все ж поставив «контрольне» питання (принаймні так мені здалось), тим більше як філолог він мав прекрасне чуття на мову: «Чому Ви кажете, що самі з Дніпропетровська, а говорите як полтавець?». Я відповів: «Тому що мій батько походить з с. Зубані на Полтавщині. Це від нього і майже кожного літа, проведеного у бабусі на хуторі коло Зубанів». Це його задовільнило, і він, довідавшись, що у мене труднощі з місцем ночівлі у Києві, запропонував переночувати у себе. Зайшовши і познайомившись з Лілією, я не міг стримати здивування від такої маленької кімнатки. Лілія гірко погодилася з цим і сказала, що чоловік, коли пише статтю, часто мусить закриватися у ванній кімнаті або йти вночі (щоб ніхто не заважав) на спільну кухню.

Тоді з Я. І. дуже ґрунтовно поговорили. Він розповів трохи про себе. Я дізнався, що він походить з маленького села на Перемищині, а ці землі були передані Сталінім Польщі у повоєнний час. «Наша сусідка, — казав він, — мала чудовий вишневий садок. Лінія нового кордону пройшла так, що садок опинився на польській території, а хата лишилася на українській стороні. Тоді сусідка пробиралася під колючим дротом через кордон, щоб зібрати свої вишні». Народився Я. І. у бідній селянській родині, мав шість братів і одну сестру. Майже всі вони у кращому світі, а його молодший брат Богдан, доцент-математик, часом приходив у Свято-Духівський храм (при Національному

університеті «Киево-Могилянська Академія»), де я настоятель. Я показав Я. І. фотокопію кількох сторінок хроніки Софоновича. Він прочитав і вигукнув: «Ви маєте “дерево”, а не “древо” в тексті! Це вже 100 % українська мова!». Мова зайшла про правила видання пам'яток XVII–XVIII ст. Я. І. сказав, що він їх виклав у передмові до видання літопису Самовидця. Слід сказати, що вони майже повністю були сприйняті мною, і я постійно їх притримуюся з незначними корективами. Я. І. говорив, що їх довелося відстоювати від прихильників непотрібної архаїзації. «Одне діло часи Київської Русі, інші — XVII–XVIII ст. Скажімо, твердий знак наприкінці слів у козацькі часи уже не читався, то навіть його ставити в публікації. Мені дорікали за те, що я не наводжу “ять” (М. А. Жовтобрюх). По-перше, я заміняю її на “і” (курсивне), отже, й філолог тут має хліб. По-друге, і це важливіше, — “ять” активно відстоюють московитські науковці, і це не випадково. Оскільки студентів вчать, що “ять” читається як “е” (російське), то отримуємо “хлЕб” замість “хлІб”, як має бути в українських текстах». До речі, саме московської вимови («хлЕб») вимагали й вимагають від студентів у духовних семінаріях РПЦ. Саме за правилами Я. І. я пізніше підготував до видання хроніку Софоновича, але, на мій подив, вона побачила світ з «омегами», «псі», «кси» і навіть з «ять». При зустрічі (після 1993 р.) Я. І. лаяв мене за це, але що я міг сказати? Що я йшов за його правилами, але коли послав текст (і мікрофільм оригіналу) у Київ, його, мабуть, після втручання редакторів «підправили». Я ж був у Дніпропетровську і навіть не здогадувався про внесені в текст зміни. Сказав йому про це, але чи він повірив — не знаю. Про українські літописи він міг говорити годинами. Йому вдалося в серії «Джерела з історії України» видати тільки «Літопис Самовидця», і на це видання вийшло понад 10 позитивних рецензій. Я. І. готував до видання і літописи Величка, Граб'янки, Межигірський літопис, але в часи щербиччини його позбавили роботи, згорнули працю над Величком, закрили й саму серію... Я запитав його про незрозуміле слово «пожакувати» у Самовидця. Я. І. відповів: «Це трохи застаріле слово. У нас в селі так говорили. Наприклад: свиня залізла в город і все в ньому пожакувала, тобто всі овочі зжерла та потоптала». Якось він казав, що прізвище гетьмана Ханенка насправді Ганенко і воно начебто не від хана походить. Але цього разу він мене не переконав. Говорив і про вульгарний соціологізм, однобічність у висвітленні української історії. «Чому коли пишуть про російських воєначальників Кутузова чи Румянцева-Задунайського, сором'язливо промовчують, що вони були кріпосниками, зате коли мова заходить про Сагайдачного чи Кальнишевського,

педальують на тому, що в них були наймички (не кріпачки!), на кількості худоби в господарстві? Та тому, що свої гріхи замовчують, а нам приписують і ті, яких не було!». Дав мені Я. І. не тільки важливі поради щодо правил передачі українських текстів XVII ст., але й інші. «Не забудьте послатися у вступі на “класиків марксизму-ленінізму”, а при можливості — й на Брежнева. Треба ж перехреститися!» — іронічно додав він.

Заговорили про літературу. Я згадав книгу І. Шаповала «В пошуках скарбів», яка мені в юності дуже сподобалася. Я. І. посміхнувся. «Але це ж ця книга написана швидше Антоненком-Давидовичем, ніж Шаповалом. Ще й Максим Рильський її доопрацьовував». Я скоро пересвідчився в низькому рівні освіченості Шаповала, бачив і його граматичні помилки. Невипадково відомий етнограф В. Кравченко, який певний час працював з Яворницьким в історичному музеї, гостро про нього відгукувався. Потім Я. І. показав мені журнал «Вітчизна» № 12 за 1966 р. (хоч я свого часу перечитав всі номери за цей рік, але № 12 ніде не міг знайти). «І не знайдете, бо його вилучили з бібліотек. Там вміщене оповідання (я забув прізвище автора), де описуються події в глухому селі в Карпатах, на яке напали гітлерівці і вбили старого гуцула і його внука. Цензура його пропустила, але автор, правлячи коректуру, вніс незначні правки. В результаті гітлерівці зникли, а на їх місці з'явилися НКВДисти (прямо не називаються, але можна здогадатися). Ось речення: “Чого ти, чужинцю, прийшов в Карпати із своїх степів?”. Ну які степи в Німеччині?! З того часу про автора оповідання й не чути...».

Перейшли на сталінські репресії. Я. І. сказав, що Остап Вишня, будучи в таборах, двічі чудом уникнув розстрілу. Одного разу викликали людей для розстрілу і назвали прізвище «Вишня», але справжнє прізвище письменника — Губенко, і він не вийшов і не приєднався до групи смертників. Іншого разу засуджених привезли на розстріл, але шофер попросив залишити Вишню, щоб він допоміг ремонтувати машину. Він трохи знав Вишню і користався з того, що письменник був фельдшером і часом давав йому спирт. Шофер ще не хотів втрачати такого цінного знайомого.

Під час першого мого перебування у Я. І. в розмову втручався малий Іван (1966 р. н.), який носився по кімнаті (він тоді вчився у першому класі). Я. І. загадав йому принести книжки, і той з готовністю виконав доручене. «Це книга Марії Пригари “Михайлик джура козацький”. Це я даю малому, щоб свою історію знав! А це малюнки київських церков. Як ця називається?». Він тицьнув пальцем у малюнок. Іван сказав, що це храм Золотоверхого монастиря. «Вірно. Але тепер цієї церкви нема. Ще в 1934 р. більшовики знесли... А це яка?» Цього разу це була церква Видубицького монастиря. «І тут комуністи наробили лиха...».

Цю сумну екскурсію ми продовжили. Я. І. був гідом, а я — екскурсантом. Іван же був цілком в її курсі і, видно, добре засвоїв сказане батьком.

Далі мої спогади не мають чіткої прив'язки до якоїсь дати, все ж таки пройшло понад 40 років з того часу. Я. І. з гнівом і емоційно розповідав про колоніальний гніт Москви щодо українського народу (та й інших народів ССРСР), розкриваючи такі його методи, про які я й не здогадувався, навчив мене за дрібницями бачити систему. Наприклад, він показав мені підручники для малолітнього сина Івана, які були видані у 1971 р. (при Шелесті) і 1972 р. (при Щербицькому й Маланчуку). У першому був невинний малюнок гір. «Дивіться! Тут намальовані явно Карпати з їх лісами. А ось і гуцул з трембітою. А ось буквар 1972 р. Теж гори. Але які?!». На малюнку були зображені гостроверхі високі гори, мабуть, Тянь-Шань, голі скелі, вкриті снігом. І ще був зображений таджик (принаймні людина була намальована у характерному смугастому халаті). «Це щоб діти мислили не національними категоріями. А ось ще. У шелестівському букварі є малюнок станції метро і підпис “Метро в Києві чудове”. А ось буквар 1972 року вже часів Щербицького. Той самий малюнок, але інше пояснення: “Чудове метро в Москві. Метро в Києві теж гарне”. Ось так і формується ставлення до українського як чогось вторинного». Я. І. взяв у руки інші книги, учбові прописи за ці два роки. «Дивіться. Літери написані у 1971 р. в українському дусі!». Дійсно, я сам такі літери виводив у 50-х рр. за прописами на уроці каліграфії, і вони нагадують український скоропис кінця XVII ст. Ще Я. І. на доказ показав мені «Словник української мови» П. Білецького-Носенка (К., 1966), де були подані також зразки українських літер. «А ось 1972 рік. Це вже поліцейські кацапські літери!». Я. І. витягнув збірник документів про Кирило-Мефодіївське товариство, і там була фотокопія документа, створеного в надрах III відділення. Літери співпадали майже повністю. «Оце винищують навіть сліди українські, а пруть кацапщину». Потім я й сам безпомилково знаходив ці «дрібниці», як от: «праздники русской зимы» в школах Дніпропетровська, де переважали теплі зими!

Торкнувся Я. І. й іншої теми. «Коли Чехія стала незалежною, то чехи повикидали німецькі слова, навіть латинські та грецькі, і замінили їх чеськими. Так замість “театр” стало “divadlo”. Так і у нас. От замість “тротуар” став “хідник”. Спочатку це здавалося дивним, а потім стали звикати, але Москва придушила українізацію, і тоді багато слів заборонили або оголосили застарілими. От наприклад, слово “слоїк”. Воно було оголошено архаїчним, редактори його викреслюють, а ставлять замість нього російське “банка”. Ще Я. І. говорив про умисне зближення російської й української мов за рахунок, звісно, української.

Слова, які відрізнялись від російської, нерідко заборонялись або оголошувались архаїчними, замінювались російськими. Навіть граматичні норми викривлялись. «От, наприклад, слово “садівник”. У словниках стало пропонуватися й інше написання: “садовод”, як у російській мові». Хто читав книжки, той міг помітити безліч таких прикладів. Мені врізалось в пам'ять, як у перекладі українською оповідання російського фантаста Олександра Беляєва було таке речення: «Пес захопив ушима». А мало би бути «Собака (ну, хай уже пес) заляскав вухами!» З такими «перлами» зіштовхуєшся і зараз в книгах, газетах, на телепередачах. Він казав мені і про фонетику. «От слово, яке пишемо майже однаково: “кров”. Ми кажемо «кроУ», а кацапи — “кроФБ”. З гнівом згадував українофобські анекдоти про українську мову типу «самопер попер до мордописні», що нібито мало означати «автомобіль поїхав до фотоательє». З сарказмом говорив про небажання московитів вчити українську мову: «Вони ж зовсім не здатні вивчити іншу мову. У нас у селі був з часів Першої світової війни один з полонених московитів. Прожив в українському селі 20 (!) років і не вивчив жодного слова! В них міцно сидять пиха й зверхність. Навіщо вчити мову підкорених народів? Хай вони російську вчать!». Я на підтвердження цього можу навести багато прикладів. Ще Я. І. говорив про причини переселення московитів в Україну. «Там же холодно й голодно, кухвайку носить півроку, а тут — тільки взимку». Позитивно, але коротко Я. І. згадував про Бориса Антоненка-Давидовича й Василя Стуса, але волів не розвивати цю тему. Це й зрозуміло. В ті часи Я. І. не хотів наражати на небезпеку друзів-шістдесятників, багатьох з яких знав особисто, як пізніше виявилось.

Я. І. розповідав про огидні методи боротьби проти України. «От наприклад, Ленін. Написав статтю з українського питання. А потім пише до когось із більшовиків: треба, щоб це вийшло з-під пера нібито українця. І давав їй, щоб переслали в Україну і передрукували як нібито українського автора». Це дійсно було, але я призабув прізвища, до кого він звертався і хто мав видати його статтю за свою. Я. І. говорив про політику перемішування народів в Російській імперії. «Це добре показав Нечуй-Левицький в повісті “Хмари”». Взавши до рук другий том його творів, він процитував уривок про плани студентів Київської духовної академії українця Дашковича і росіянина Воздвиженського щодо майбутнього:

«— Я зостанусь тут, у Києві, — одрізав Воздвиженський.

— А в [ридну] Тулу не хочеш? — крикнули усі.

— Не хочу! — одказав Воздвиженський... Я зостанусь тут, на Україні, і в Києві... А ти, хохле, катай в Тулу!».

«Цей том з десятитомника творів Нечуй-Левицького, — продовжував Я. І., — вийшов

мізерним тиражем, бо його залили водою, і читачам дістались якись рештки». Уже в самостійній Україні він нарікав, що видана на держзамовлення «Історія русів» (Я. І. робив її переклад) не дійшла до читача. «Майже весь тираж кудись забрали, мабуть, знищили». Таке дуже й дуже можливо у нашій дійсності. Я й сам у цьому переконався, коли підготував на держзамовлення до друку книгу історика Іванова (розстріляний гітлерівцями у 1942 р.). Книга вийшла, я отримав примірник, десять примірників взяла дочка Іванова, а де ж решта? Вказують, що книга видана тиражем, скажімо, 1000 примірників, а друкують 100. Різницю (хай і невелику) кладуть у свою кишеню. Головне ж — створити видимість, що українська книга видається, а насправді її знищують ще ненароджену.

Якось я (ще аспірант) з певною зневажливістю відгукнувся про газетні статті. «Ви не праві», — сказав Я. І. — У мене є деякі газетні статті, які ставлю вище журнальних. Тим більше, газету читають тисячі, а то й мільйони». З похвалою відгукнувся про журналіста Вадима Пепу. «Ми даємо йому матеріал, а він добре його обробляє. І маєте добру науково-популярну статтю!». Мова зайшла і про фільм «Білий птах з чорною ознакою». Я. І. схвально оцінив цей фільм, сказав, що секретар Івано-Франківського обкому Добрик вимагав його заборонити, як шкідливий, бо це наклеп на український народ. Високо оцінив і гру Б. Ступки у фільмі. Я тоді поділяв його думки, але у Ступці довелось потім сильно розчаруватися, особливо коли його син пішов московським шляхом. Схвально Я. І. говорив про українське поетичне кіно, про те, що заборонили фільм Ільєнка «Криниця для спраглих». «Що ж там знайшли?», — питаю. «Багато чого. От син героя приводить в дім якусь дівулю (зденационалізовану, ніби наречену). Дід каже: “А цю погань я й терпіти не буду в домі”». Не знаю, чи точно цитую, бо фільм не бачив.

Я. І. допоміг мені розв'язати проблему публікацій. Вона актуальна для кожного аспіранта, а в ті часи для того, хто досліджував історію України, й поготів. Тоді у 1972 р., чи на початку 1973 р., Микола Ковальський передав мені пропозицію Я. І. негайно подати статтю до 6 випуску журналу «Історіографічні дослідження в Українській ССР, де Я. І. був відповідальним секретарем. Три доби я строчив навіть по ночах велику статтю «“Кройніка” Феодосія Софоновича в історичній літературі» (добре, що матеріал для неї був зібраний раніше) і встиг подати в призначений час. Статтю було прийнято, вона пішла в друк. Потім історичні збірники (всього 7) були «зарубані» за вказівкою Маланчука, зкорема і три мої вже прийняті до друку статті. Але потім історик Сергій Заремба написав мені, що примірник шостого випуску є в ЦНБ, формально він вважається

надрукованим і можна замовити мікрофільм з нього, що я і зробив, а також включив статтю у свій список публікацій в авторефераті. Потім Я. І. сказав, що вдалось врятувати від загибелі шість примірників цього випуску (весь тираж пішов під ніж): один переданий до ЦНБ, другий він взяв собі, третій взяв Павло Калениченко (відп. редактор). Де ще три примірники — я забув.

Потім, у роки навчання в аспірантурі і у перші роки праці викладачем в ДДУ, я, приїжджаючи до Києва, зупинявся на день-два у Я. І., користуючись його люб'язним запрошенням. У цей час Ліля отримала двокімнатну квартиру на вул. Саперне поле (Я. І. був безробітним довгі 15 років...). Забігаючи наперед скажу, що він надзвичайно сильно вплинув на мою національну свідомість, за що я йому безмежно вдячний. Звичайно, при зустрічах ми багато говорили, але ніколи не листувалися. Чи зайве говорити чому? Була небезпека перлюстрації листів з боку КГБ. Пригадую, що Я. І. дуже переживав, коли посилювались антиукраїнські репресії 1972 р. «Щось неймовірно робиться! Після приїзду в Україну і арешту КГБ громадянина Бельгії Добоша почалися арешти українських діячів. Може, й Добош виступав як провокатор... Він передавав якісь гроші Зіновії Франко, і це було використано як звинувачення проти неї. Тоді ж директор Інституту історії Арнольд Шевельов поставив завідділом відділу феодалізму Григорія Сергієнка: "Хотіли «унтера» — нате!"... З новим завом зарубали чудову дисертацію про Вагилевича авторства Дем'яна! Бо він начебто націоналіст... Та хіба тільки Дем'яна... А в Інституті етнографії за бібліографію (!) викинули з роботи етнографа Якова Прилипка, знищили вже готову колективну монографію "Українці", членом редколегії якої він був». Він з гнівом говорив про засилля КГБешників в Інституті. «Оці Виговський (це ж треба, стукач з таким прізвиськом!), Шекера, Зубков, який і рядка не написав. Беруть на роботу стукачів і політруків! А ще "довірені особи" завідувачі відділами Дядиченко, Калениченко і т. д. Таких і беруть в Інститут або дурнів і дуреп». Я пригадав анекдот, який мені розповіла Ліля: «В Інституті історії працюють в основному Дори, Жори і Лори. Це Діти, Жінки і Любовниці відповідальних працівників».

Він гостро відгукувався про партфункціонерів — директорів Інституту А. Скабу, А. Шевельова, політруків-борців з українським буржуазним націоналізмом — Р. Симоненка, І. Хміля, деяких колег, до прикладу, Віру Панашенко: «Це ж треба! У своїй книзі про українську палеографію припустилася 5000 помилок, читаючи старі тексти. Та й дещо списала у інших авторів! Мій науковий керівник академік Білецький не лінувався кожен раз лізти у високу шафу, щоб звірити якість посилення, а Панашенко не хоче зайвий раз подивитися

в джерело. От нею невірно прочитана дата (літерами) написання документа. Але поруч стоїть дата арабськими цифрами, яку поставив копіїст. Ні, ставить свою помилкову». На доказ Я. І. витягнув її монографію «Палеографія українського скоропису другої половини XVII ст.» (К., 1974), де були вміщені додатки з паралельними текстами: фотокопії оригіналів і сучасне їх прочитання. Останні були густо помережані правкою Я. І. кульковою ручкою червоним кольором. Ще гостріше відгукувався про Г. Сергієнка, І. Шекеру, М. Котляра. «Шекера алкоголік, всі знають про його п'яні "подвиги", як от: падіння в метро і втечу від поїзда, що під'їжджав. Але його тримають в Інституті історії, бо стукач. Котляр же, наприклад, списав частину кандидатської дисертації у дослідника нумізматики В. Шугаєвського, а захищав докторську дисертацію у відділі зарубіжної історіографії (була така кімнатка в Інституті історії, насправді це був відділ боротьби з українським "буржуазним націоналізмом") у присутності лише кількох людей, а його автореферату і дисертації ніхто не бачив...» Не любив і Володимира Голобуцького, бо той списав у Івана Крип'якевича матеріали для своєї книги «Дипломатическая история освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг.» (пізніше я й сам виявив нові факти списування Голобуцьким у Крип'якевича), говорив про дивні стосунки з його сім'єю аспіранта (потім кандидата наук) І. Рознера, який навіть купував білизну для дружини Голобуцького. Не любив і Катерину Стецюк: «Вона тільки в президіях різних зборів любила сидіти, творила якісь компіляції, ще й списувала чуже (у Ткаченка і Кравцова)». Про це мені розповідала й Олена Апанович, кажучи, що Стецюк списала свою монографію про вплив повстання С. Разіна на Україну у двох репресованих істориків. «А от вигнали нас? За що? Через плітки "стукачів"? Ще казали: "Ці двоє (Дзира і Дзюба) всі інститути побунтують!" Ми ж не робили нічого такого! А Брайчевського за що вигнали з Інституту археології? За легально написану ним книгу "Возз'єднання чи приєднання?", навіть посилення на нього знімають». Я підтвердив ці слова, бо якимсь у Дніпрі купив всі три примірники (собі, Ковальському і його аспірантці, моїй приятельці Галі Швидько) книги Маркова про М. Максимовича. Там кілька посилень були вискоблені лезом. Одне мені вдалося прочитати з лупою. Це було посилення на книгу Брайчевського. «Та хіба тільки це? Вийшов перший номер відродженого журналу "Київська старовина" (це був і останній номер, бо "Київська старовина" входила в число семи "зарубаних" збірників). Там опублікована перша частина великого опису Києва історика початку XIX ст. М. Берлінського. Готував публікацію Брайчевський, але зняли його прізвище як упорядника, а другу частину твору Берлінського

взагалі не видали, бо припинилося видання “Київської старовини”».

Я. І. говорив про репресії в академічних Інститутах (історії, української літератури, етнографії тощо). «А як “відзначилися” в Інституті літератури Шамота, Жовтобрюх, “академік” Білодід? Останній не міг два слова зв’язати! Навіть української мови до пуття не знав! Тільки громили українське! Мені захищатися довелося аж в Одесі, бо в Києві не дали б». Я. І. з великою повагою відгукувався про всіх звільнених з роботи науковців Інституту історії, про Федора Шевченка, якого позбавили посади директора Інституту археології. «Зустрічаючи мене в коридорах, — казав Я. І., — Шевченко згадував мої позитивні відгуки про М. Грушевського і жартома показував кулак». «Я знав, — продовжував він, — що це треба сприймати як жартівливе попередження, бо в Україні не можна було й посилатися на все-світньовідомого історика. Уявіть собі, що на його 60-річчя (1974 р.) з Інституту історії та Інституту археології ніхто не прийшов. Думали, що на нього чекають ще сильніші репресії, і тому боялися. Сумно...».

Я. І. добре ставився до Віталія Сарбея, проф. КДУ Михайла Марченка, Сергія Заремби (тоді ще аспіранта), але не міг приховати свого негативного ставлення до нелюбові останнього до праці в архівах: «Він же тікає з архіву, не може там працювати». Поза межами Києва високо цінував львів’ян Ярослава Ісаєвича і особливо Ярослава Дашкевича, який теж ходив у неблагонадійних і позбавлявся радвладою роботи. «Ісаєвич сидить тихо, бо його батько був членом Центральної Ради, і КДБ може будь-коли вигнати його з роботи, аби тільки дав хоч маленький привід». З гіркою згадував про недалекоглядність Івана Гапусенка. Той готував до видання 4-томник Яворницького. Дійсно, в той час рекламували це видання, навіть приймали підписку на перший том. Гапусенко ж тягнув, хотів видати всі 4 томи одночасно. Як його Я. І. не підштовхував, щоб він видав перший том (інші навряд чи посміють заборонити), але «Гапуся» стояв на своєму. Врешті 4-томник не вийшов, а тим, хто підписався на нього, повернули гроші...

Він подарував мені автореферат (1963 року) своєї дисертації про вплив літопису Величка на Тараса Шевченка із своїм автографом. Шовіністично налаштовані чиновники від науки звинуватили Я. І. в тому, що він намагається «відірвати Шевченка від благодатного впливу на нього російської літератури...», зв’язати Кобзаря з представниками націоналістичної козацької старшини, мазепинцями». У результаті йому не дали можливості працювати в Інституті літератури (тільки у 1962 р. він зміг улаштуватися на роботу в Інститут історії), забороняли друкуватися, брати участь у конференціях, навіть зірвали захист його

дисертації у 1963 р, хоча реферат уже був розісланий. Довелося шукати Вчену раду десь на периферії й, нарешті, знайти її в Одесі у 1968 р., передрукувавши автореферат і викинувши звітти все, що могло б здатися партійній цензурі крамольним. Я. І. цитував паралельні місця з творів обох авторів. Уже з реферату видно, яку велику справу зробив Я. І. Академік Олександр Білецький писав у «Літературній Україні» від 10 серпня 1962 р.: «До Дзири ніхто з дослідників не помітив, як уважно читав Шевченко цей літопис, що так вплинув на уявлення поета про минуле України, беручи з Величка... Талановите дослідження-відкриття Ярослава Дзири — справжнє нове і важливе слово в нашому шевченкознавстві». Після літопису Величка Я. І. планував видати Густинський та Межигірський літописи, твір Олександра Рігельмана, а разом з Василем Куком (колись головним командуючим УПА, потім — науковим співробітником Інституту історії) став готувати до видання літопис Граб’янки, але звільнення обох з Інституту історії перервало цю роботу. До речі, колись я спитав у Я. І.: «А як Кука взяли в Інститут?» Він коротко пояснив: «Це з політичних міркувань. Якісь послуги владі Кук зробив». Пізніше я читав написаного в СРСР «відкритого листа» Кука до емігрантів-українців (Ярослава Стецька, Миколи Лебідя та ін.) із закликом їх до повернення в Україну, із запевненням, що їх всіх комуністична влада пробачить. Стало ясно, чому Кук опинився в Інституті історії. Але це не вберегло його від нових репресій.

У Житомирі один кандидат наук написав докторську про вплив “Слова о полку Ігоревім” на пізнішу літературу. Вийшло, що в Україні багато поетів бралися за переклади чи переспіви “Слова...” (напр. Шевченко), а в Росії — одиниці. Тоді дисертацію житомирця “зарубали”, поливали його лайкою як націоналіста і врешті довели до самогубства». Житомир він згадував ще раз у зв’язку з поетом-дисидентом Євгеном Концевичем, який був інвалідом. «На його день народження у 1965 р. зібралися друзі-літератори. Прибіг і якийсь місцевий поетик (потім я дізнався, що його звали Оксентій Мельничук), залишив альбом з якимись чи світлинами, чи картками. Коли стали їх розглядати, то виявили якісь драти, потягли ... а там магнітофон! (це КГБ влаштувало, щоб підслуховувати). Потім приїхали з КГБ і просили віддати апарат. Довелось віддати, а шкода!»

Неприємно Я. І. ставився і до сучасних новомодних істориків та літераторів (Н. Яковенко, О. Забужко, Г. Грабович...). «Вороги України нищать нас економічно і політично і добились тут успіхів, тепер взяли за душу українського народу, морально її розтлівають, атакують Шевченка і т. д.». І дійсно, Грабович припускався українофобства, у своєму творі

натякав на гомосексуалізм Великого Кобзаря (без жодних на те підстав!). Я. І. вважав також, що Яковенко належить до «юридичної» школи (не входжу в дискусію про цю школу, яка зародилася ще у XIX ст.). З точки зору цих «юристів», закон є основа, а все, що його порушує, — незаконне, реакційне і т. д., заслуговує засудження. «З такої позиції і повстання Богдана Хмельницького є незаконним і реакційним! Таку позицію польські шовіністи обов'язково підтримають!» Я не втримався, щоб не розвинути цю думку: «Тоді й розділи Речі Посполитої у другій половині XVIII ст. були законними, а польські повстання проти загарбників треба засудити!». Але тут вступають в гру подвійні стандарти!

Показав якось мені книжечку, де було подано алфавітний перелік членів Спілки письменників та їхні короткі біографії. Я дуже здивувався, бо майже всі перекладачі та критики були євреями, тільки обрали собі українські псевдоніми. А як додати ще поетів та прозаїків (хоч менше, але й там були)... Первомайський (Леонід Шльомович Гуревич), Корнійчук... І вимагати від них якогось українського патріотизму?! А в політичному житті? «От україножер Маланчук. Його справжнє прізвище Мільман. Батька Маланчука вбили бандерівці, і тоді його нащадка всиновив партійний діяч Маланчук. Тому-то цей ніби українець так люто ненавидить все українське». Зате з повагою Я. І. відгукувався про видатних українських перекладачів Миколу Лукаша, Григорія Кочура, Ольгу Сенюк, тодішнього редактора журналу «*Slavia Orientalis*» (Варшава) Стефана Козака, якого зняли з посади у 1972 р., і після цього журнал майже припинив публікацію статей на українську тематику. З сумом казав про передчасну смерть Галини Ломонос-Рівної, працівниці відділу стародруків, яка у 1974 р. видала з Б. Зданевичем «Каталог інкунабул» з ЦНБ. Я чомусь не втримався від згадки про її непростий характер. Я. І. заперечив: «Характер характером, але знавців латини такого рівня, як вона, в Україні можна перелічити на пальцях однієї руки».

Я. І. був безробітним з 1972 до 1983 р. У 1983–1991 рр. працював учителем у вечірній школі. Це той випадок, як говориться, коли скрипкою забивають гвіздки... Протягом 17 років йому було фактично заборонено друкуватися, а іншим посилатися на його праці. Я. І. нелегально працював як перекладач. Показав мені роман «Година тиші» Івана Кліми, одного з активних діячів «празької весни» 1968 р. Ще до вигнання з Інституту історії Я. І. переклав його, і він тоді ж був виданий. Цю книгу я читав раніше, але не звернув уваги на прізвище перекладача. Перекладав він також твори Гани Зелінової, Тейна де Фріса. У той же час він мав немало знайомих, свідомих українців, і високо цінував їх за громадянську позицію. Якось взимку, йдучи з ЦНБ, зустріли якогось

чоловіка в смушевій шапці. Я. І. трохи поговорив з ним і вони попрощалися. Я. І. тоді звернув мою увагу на цю людину: «От викладач Київського університету. Заговоріть до нього російською і побачите, якою буде його негативна реакція!».

Я. І. гнівно говорив про «ум, честь і совість» народу — про верхівку КПСС. Його характеристики й спостереження були дуже влучними. Пригадую, як Я. І. дав іронічну оцінку, здавалося б, рядовій події в партійному житті: розділенню обкомів КПУ на міські й сільські. «Не хочуть навіть бачитися з селянами!». З такою ж іронією говорив про відкриття в Києві чергового з'їзду КПУ (чи у 1976 чи у 1980 рр.) і про те, як депутатам з'їзду видавали пижикові шапки.

З ненавистю говорив про КГБ — таємну поліцію влади. «Це з їхньої подачі мене вигнали з роботи і не дають влаштуватися хоча б вчителем математики у школі. Ви ж бачите, як ми живемо». Дійсно, жила сім'я Дзири дуже бідно. Зарплата Лілі як м. н. с. відділу капіталізму в Інституті історії, випадкові і нелегальні заробітки Я. І. як перекладача з польської, чеської, словацької і німецької мов (вони виходили під чужими прізвищами), інколи матеріальна допомога родичів... «КГБ пропонувало перебратися в інше місто, наприклад до Житомира. Я відмовився». Я питаю: «Чому?». «Та тому що мене в Києві знають і якщо щось трапиться, наприклад арешт, це стане зразу відомо. А в Житомирі чи у Дніпропетровську кирпич мені на голову впаде, ніхто й не довідається». Відмовився Я. І. й стати «стукачем» або виступити з покайним листом, незважаючи на тиск КГБ та погрози фізичної розправи. Він казав про один зі своїх викликів до КГБ, де його залякували, казали, що позбавлять роботи навіть в школі. Я. І. тоді відповів: «Мене вже нікуди спихувати. Я — селянин, безробітний. Далі — вже нікуди...». Відчепились того разу. Іншим разом назвав їх «лавриками». Вони не зрозуміли: «При чому тут лавра?». «Це я не лавру мав на увазі. Ви нащадки Лаврентія Павловича Берії». Вони криво посміхнулись... Якось причепилися до Я. І., і його тягали по судах за «тунеядство». Але ним зацікавився якийсь добрий адвокат, який казав: «Запитають: “За які гроші живеш?” — відповідай: “То я відкладав гроші. Пальто ще тоді купив, черевики теж, так і ходжу в цьому” і т.д.». Я. І. так і робив. І від нього тоді відчепилися.

Один епізод стосується трохи й мене. У жовтні чи листопаді 1980 р. (тоді я працював завідувачем кафедри загальної історії Запорізького педінституту) я вирішив затвердити тему докторської дисертації в Інституті історії. В цей же час стало відомо через мою колишню студентку, що до Києва прибув канадський історик українського походження Френк Сисин і хоче зі мною зустрітися. Я негайно виїхав до Києва, зупинився у Я. І. Він без ентузіазму сприйняв вість про Сисина.

«Я знаю і хотів би з ним побачитися, але це небезпечно через КГБ, які відстежують всі контакти принаймні «цікавих» іноземців та ще й з дисидентами. Буду уникати зустрічі з Сисиним». Я ж вирішив ризикнути. Вирішивши справи в Інституті, я побіг у відділ рукописів ЦНБ, де працював Френк і коротко з ним поговорив, бо тривала розмова викликала б підозри у «бдітельних» працівниць. Домовилися зустрітися наступного дня на самому початку робочого дня в ЦНБ на першому поверсі, де знаходився відділ стародруків. Туди майже ніхто не заходив. Не встигли ми перекинутися десятком речень, як прибіг захеканий... Шекера. Як він довідався — невідомо. Почалася натягнута бесіда, бо й Френк знав про «сексотство» Шекери. Останній запропонував спуститися в підвальне приміщення, де був тоді буфет, і за кавою продовжити бесіду. Ми погодилися. Спускаючись сходами, ми зауважили Я. І., котрий піднімався нам назустріч. Френк його не знав, я ж зробив вигляд, що не знаю його. Але Шекера не міг пропустити такої доброї, як для «сексота», okazji. Він ухопив Я. І. за рукав, сказав: «Познайомтесь!» — і представив їх одне одному. Я. І. хотів піти, але тут уже Френк сказав: «А моя бабуся походить з того села, що й Ви». Цим він розтопив серце Я. І. (він сам пізніше казав мені), і він приєднався до нашої розмови в буфеті, але невдовзі пішов геть. Френк мав того ж вечора виїжджати потягом до Львова. Ми домовилися зустрітися в гуртожитку, де жив Сисин, і провести його на вокзал. Шекера не дав нам можливості нормально поговорити. Він теж захотів проводити Френка. Довелось погодитися на його «послуги». Увечері я прийшов до помешкання Френка, де вже сидів Шекера, і навіть запропонував випити «на коня» пляшку, не пам'ятаю, коньяку чи горілки. Випили, розмова пішла трохи жвавіше, але все одно дуже обережна. Я подарував Френку свіжий номер (№ 10 за 1980 р.) журналу «Всесвіт», де була вміщена моя стаття про повстання гребців-невільників на турецькій галері 1627 р. Потім ми пішли на вокзал, і Френк поїхав до Львова.

Прийшовши до квартири Я. І., я переказав йому хід подій, він зауважив: «Правильно я зробив, що пішов геть раніше». На другий день дуже рано я прийшов в Інститут. Тут я зустрівся з моїм добрим знайомим з часів студентства, майже однокурсником Володимиром Репринцевим (він тоді працював в Інституті, був кандидатом історичних наук). Сміючись, він сказав мені: «Ну як ви іноземця в поїзд посадили? А що там за літературу Дзира передав Сисину?». Я остовпів. Це ж треба так брехати в доносах! Сисин поїхав і не міг нічого нікому сказати, Я. І. тим більше не став би на себе зводити наклеп, я ж одразу прийшов в квартиру Я. І. і ні з ким, крім нього, не говорив, а в Інститут прийшов одним з перших. Це все робота Шекери! Я. І. за okazji потім добре вилаяв

Шекеру, той викручувався, казав, що це поширили Сисин (!) або я. Я. І. нагадав йому про його «сексотські» заслуги, і Шекера замовк. Однак це стало приводом для чергового виклику Я. І. в КДБ. У нього там допитувалися, яку саме «літературу» (може, «самиздат»?) передав він Сисину? Хоча справа природно скінчилася нічим, але підтвердила підозри КДБ у неблагонадійності Я. І.

Говорив про пожежу 1964 р. в ЦНБ. Казав, що Погружальський (підпалювач) був озлобленим суб'єктом і вирішив помститися ЦНБ, до цього підштовхувало КДБ. Пожежники гасили, а він розсипав фосфор, який від води горить ще дужче. Ця пожежа була найголовнішою з інших. А паля навіть не посадили і казали, що бачили його в формі офіцера КГБ. За словами Я. І., зловмисники розібрали дах над харківською бібліотекою, розікрали і бібліотеку Інституту історії. А коли Шевельова (директор Інституту на початку 1970-х рр.) викликали свідком на суд і казали: «Як же так? Пропали, наприклад, комплекти журналу "Киевская старина"? Шевельов у відповідь: «Ну і що? Це ж макулатура!». Я. І. при цьому аж сплюнув спересердя. Згадував і про бібліотеку ЦДІА України в Києві, яку теж розкрадали: «А потім того співробітника, який був винним, вбили...»

Ліля писала кандидатську дисертацію, але в часи щербиччини вона була змушена змінити тему дослідження. Замість аналізу поглядів видатного українського дореволюційного історика Ореста Левицького, їй дали нову тему: «Современник» і історія України з тим, що наголос мав робитися на впливі російських демократів, особливо Чернишевського, на Україну. Звичайно, Я. І. був обізнаний з цією темою. Але він не втручався у наукові справи дружини, хоча, здавалося б, міг їй чимось допомогти. З іронією він говорив про те, що Чернишевський був роконосцем і крізь пальці дивився на амурні походеньки своєї дружини Ольги Сократівни. До неї вчашали молоді люди, особливо грузинські студенти. Це потім радянськими істориками подавалося як свідчення зв'язків російських та грузинських революційних демократів.

Я. І. прагнув не втратити кваліфікації вченого, не пропускав літературних вечорів чи творчих зустрічей, майже щодня ходив до ЦНБ, де спілкувався з багатьма дослідниками, обмінювався з ними новинами наукового та суспільного життя, надавав консультації... Але з роками Я. І. ставав більш песимістичний і апатичний. Це легко можна пояснити і віковими змінами (погіршення стану здоров'я), і похмурою суспільною атмосферою (аж до часів горбачівської перебудови), і усвідомленням того, що кращі роки проминули в безробітті... З сумом він дивився на майбутнє України. «Людський потенціал села уже вичерпаний, це стало ясно вже у 1970-х рр...». «А як же місто?» — не втримався я. «А що місто?

Денаціоналізується... От молдаван небагато, а як вони тримаються рідної мови! Інший народ! А українців набагато більше, але ця маса хвора, розкладається... Та ще тиск Москви! Правий був Шевченко, — Я. І. процитував:

... заснула Вкраїна, ...

І в дупло холодне гадюк напустила,

А дітям надію в степу оддала...» («Чигрине, Чигрине...»).

Олена Апанович якось з сумом говорила мені: «От нас вигнали у 1972 р. з Інституту історії, позбавили роботи. Але я і Олена Станіславівна (Компан) принаймні встигли хоч якось реалізувати свій науковий потенціал. А Я. І. спіткало це нещастя в розквіті творчих сил, і він не встиг по-справжньому розкритися...». Це дійсно так. Хоча Я. І. написав понад 300 робіт, а чимало докторів-гуманітаріїв не мають і сотні позицій. З 1959 по 1972 р. Я. І. видав понад 100 праць. Потім настала вимушена перерва з 1973 по 1986 р., щоправда у 1976–1977 рр. понад 20 написаних раніше енциклопедичних статей вийшло у двотомному «Шевченківському словнику» (К., 1976–1977). Але під час «перебудови», коли стало можливим друкуватися, у Я. І. відкрилося ніби «друге дихання». Почав він з двох скромних газетних заміток, а в подальші роки видавав щорічно 10–30 статей. Це були переважно газетні статті. Але вони давали ковток правди спраглому українському народу! І це одноголосно відзначали кращі українські письменники та громадські діячі. Так, письменник Валерій Шевчук в статті «Один із шістдесятників» писав про Я. І. як «людину нелегкої біографії, гнаного в сумні часи застою, але котрий зумів зберегти своє чисте людське реноме і власну гідність як учений». Особливо великого розголосу набула його велика стаття (у п'яти номерах «Літературної України») «Геній і коментатори його творчості»,

де подавався очищений від фальсифікацій образ Великого Кобзаря і його світогляд. Варто сказати і про громадську активність Я. І, який в цей час був заступником М. Брайчевського — голови Київського осередку УІТ, членом Координаційної ради з питань розвитку національного кіномистецтва. У 1990 р. він був прийнятий до Спілки письменників України, став членом редколегії журналів «Український історик» та «Розбудова держави». З великим успіхом пройшли відвідини ним Канади, США, Польщі, де Я. І. читав лекції і де його обрали академіком Української Могиллянсько-Мазепинської Академії Наук. Слід підкреслити, що й тут він залишався принциповим, зокрема не став запобігати перед деякими космополітично налаштованими професорами з Гарварду (Г. Грабович та ін.).

У грудні 1994 р. він був поновлений на роботі в Інституті історії з анулюванням перерви у стажі роботи (працював до 2006 р.). Він був навіть нагороджений орденом «За заслуги» II ступеня. Але все ж це були «Цветы запоздалые» (Чехов)... Поважний вік, невблаганна старість брали своє. Якось взимку Я. І. послизнувся, невдало впав і довго хворів. Трохи одужав, прогулювався, а в розпал подій 2004 р. пішов на Майдан. Коли повернувся додому, йому стало погано і з того часу не вставав з ліжка. Точний діагноз йому так і не поставили. Серце, печінка? 21 серпня 2009 р. його не стало... Я написав некролог, який був опублікований в «УІЖі» № 5 за 2009 р., але не підписав його, підкреслюючи, що це не погляд однієї людини, а позиція Інституту історії... Я ж відспівував його як священик УПЦ Київського Патріархату, як раніше відспівував Олену Апанович, провів його в останню путь з нечисленними рідними й друзями на Північному кладовищі біля с. Літки під Броварами (46 дільниця, 13 ряд, місце 20). Вічна пам'ять рабу Божому Ярославу...

Дата подання статті до редакції: 18.09.2023 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

Соціокультурні дослідження

Socio-Cultural Studies

<https://doi.org/10.28925/2524-0757.2023.214>
УДК 911.375.1:82-9

Олег ІВАНЮК,

доцент кафедри історії України
Факультету суспільно-гуманітарних наук
Київського університету
імені Бориса Грінченка,
кандидат історичних наук,
Київ, Україна

e-mail: o.ivaniuk@kubg.edu.ua

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-6750-5423>

Oleh IVANIUK,

Associate Professor of the Department
of History of Ukraine,
Faculty of Social and Humanitarian Sciences,
Borys Grinchenko Kyiv University,
PhD in History,
Kyiv, Ukraine

Євгенія БІЛОДІД,

студентка Факультету
суспільно-гуманітарних наук
Київського університету
імені Бориса Грінченка,
Київ, Україна

e-mail: yybilodid.iff19@kubg.edu.ua

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-0793-2287>

Yevheniia BILODID,

Student of the Faculty
of Social and Humanitarian Sciences,
Borys Grinchenko Kyiv University,
Kyiv, Ukraine

Європейські міста у закордонних студіях Миколи Рігельмана

У статті розглянуто коло питань, пов'язаних з подорожами російського історика й громадського діяча Миколи Рігельмана європейськими країнами у 40–60-х рр. XIX ст. Основою для розвідки стали тексти його тревелогів, які відзначалися суб'єктивністю, відсутністю чіткої структури й неузгодженістю щодо викладу матеріалу. Проте тревелоги містять описи повсякдення, які складно або неможливо відтворити за іншими джерелами. Мандрівника приваблювали не лише матеріальна культура, але й звичаї, традиції, світоглядні переконання жителів різних країн. З'ясовано, що М. Рігельман акцентував увагу на кількох аспектах, пов'язаних з міським простором, — загальних описах ландшафтів, особливостях забудови, архітектурних пам'яток переважно релігійного штибу. Привертають увагу й певні проблеми, спільні для європейських й українських міст, зокрема бруд на вулицях і, часом, занедбаність житлового фонду. Перебуваючи під впливом імперської ідеології, мандрівник постійно, нерідко скептично, порівнював життя у європейських країнах з повсякденням Санкт-Петербурга і фіксував негативне ставлення європейців, особливо німців, до Російської імперії.

Ключові слова: Микола Рігельман, Російська імперія, урбаністика, тревелоги, міський простір.

European Cities in the Foreign Studies of Mykola Rigelman

The article considers the range of subjects related to Mykola Rigelman's travels to European countries in the 40–60s of the 19th century. The travelogues of this public figure and historian became the basis of our scientific research. They are characterized by subjective nature of the descriptions, the lack of clear structure,

and inconsistency in the presentation of the material (for example, detailed representation of the German lands and only brief mentions of his stay in France). However, travelogues contain depictions of everyday life that are difficult or impossible to recreate with the help of other sources. The study found that the traveler was attracted not only to material culture, but also to customs, traditions, and worldview beliefs of people of different countries. It has been revealed that Mykola Rigelman focused on several aspects related to urban space, in particular, general descriptions of landscapes, features of buildings, architectural monuments, mainly of religious significance. Certain problems that were common to both European and Ukrainian cities, such as dirty streets and, at times, the decrepit housing, also attract our attention. Under the influence of imperial ideology and myths, the traveller constantly, often skeptically, compared life in European countries to everyday life in St. Petersburg, and pinpointing negative attitudes, especially those of Germans towards the Russian Empire. Describing his stay abroad, Mykola Rigelman did not limit himself to documenting what he saw and heard. He used historical and ethnographic information about the regions he visited, borrowed from European literature or stories of his compatriots and fellow travelers.

Key words: Mykola Rigelman, Russian Empire, urban studies, travelogues, urban space.

У середовищі еліт Російської імперії першої половини XIX ст. склалася усталена традиція подорожей за кордон. За прикладом царської родини й урядовців, все частіше європейські країни почали відвідувати поміщики й аристократія, зокрема й із Наддніпрянської України. Сприяли популяризації подорожей: розвиток європейської медицини, поява залізниць і винахід пароплава (мандрівка стала швидшою і більш комфортною), а також оповіді й спогади відомих співвітчизників, які уже відчували принади і переваги поїздки за кордон.

Одним з тих українців, хто у цей час відкрив для себе Європу, був Микола Рігельман¹. Упродовж життя він здійснив три подорожі за кордон (1843–45 рр., 1857–58 рр., 1867 р.), під час яких відвідав землі Німецького союзу, Австро-Угорську імперію, Францію, Італію тощо. Відкриття «Західного світу» стало для мандрівника каталізатором у процесі формування нового світогляду. Браження від перебування у Європі, описи міст і звичаїв різних народів він детально фіксував у листах до рідних і знайомих, а також у своєрідних подорожніх записках. Згодом вони були об'єднані ним у тревелоги і опубліковані².

¹ Микола Аркадійович Рігельман народився у 1817 р. на Чернігівщині. Навчався на філософському факультеті Московського університету. Упродовж семи років служив у канцелярії московського цивільного губернатора, а з 1845 року — у канцелярії київського військового, подільського і волинського генерал-губернатора. Неодноразово залучався до роботи Київської археографічної комісії. Упродовж 1850–1854 рр. обіймав посаду директора Другої київської гімназії та училища Київської губернії. Дійсний член Київського слов'янського благодійного товариства, Київського відділення Російського музичного товариства й товариства прихильників російського письменства. Автор низки публіцистичних творів, зокрема «О крестьянском вопросе в Малороссии», «Голос из Киева», «Записка об Ю.Ф. Самарине».

² Докладно див.: Рігельман Н. А. Три поездки за границу. Москва: Тип. А. И. Мамонтова и Ко, 1871. 353 с.; його ж: Два письма из Вены. Москва: Тип. Августа Семена, 1846. 32 с. Продолжение писем из Вены: [Письмо 3–4]. Москва: Тип. Августа Семена, 1847. С. 33–98.

Постать Миколи Рігельмана привертала увагу як його сучасників, так і дослідників XX — початку XXI ст. Одним з перших, хто висвітлив його життєвий шлях, став письменник М. Колмаков (Колмаков Н. М., 1894. С. 56–60). Серед дослідників, які торкалися тих або інших аспектів діяльності М. Рігельмана, були В. Міяковський (Міяковський В, 1929), В. Шандра (Шандра В. С., 2005. С. 344), В. Мороз (Мороз В. В., 2011. С. 32) та інші. Для цих наукових праць є характерним інтерес до співпраці М. Рігельмана з різними організаціями і товариствами, які функціонували у Наддніпрянщині в XIX ст. Зокрема, В. Міяковський, аналізуючи роботу кирило-мефодіївців в Археографічній комісії, побіжно згадував і про його зв'язки з ними. Ще одним дослідженням, яке окреслювало співпрацю М. Рігельмана з цією установою, є наукова розвідка О. Журби (Журба О., 1993).

На початку XXI ст. значно зросла кількість наукових праць, у яких згадувався М. Рігельман. У цьому контексті заслуговує на увагу стаття Є. Бевзюка, у якій автор згадує Миколу Рігельмана як людину, з якою контактував словацький філолог і поет Людовит Штур у Братиславі. У науковій розвідці також аналізується листування Л. Штура з хорватським журналістом Людовитом Гаю, де він дає найвищу оцінку обізнаності М. Рігельмана з питань західних слов'ян (Бевзюк Є. В., 2011). Проте жоден із зазначених дослідників не приділив достатньої уваги європейським студіям М. Рігельмана в цілому та міському простору Європи у висвітленні мандрівника зокрема.

Джерельну базу дослідження складають опубліковані тревелоги М. Рігельмана. Матеріал, який висвітлює мандрівки Європою, викладений за хронологічним принципом і містить додані напередодні публікації ремарки і роздуми більш пізнього часу.

Мета статті — на основі аналізу тревелогів реконструювати образи різних європейських міст, які постали у свідомості Миколи Рігельмана під час його закордонних подорожей.

Першу подорож Європою М. Рігельман здійснив ще у молодому віці, упродовж 1843–1845 рр.

Тоді він, як і будь-який мандрівник, що перебував за кордоном, у першу чергу відкрив для себе приватне споглядання природи. Об'єктами замишування ставали озера, гори, водоспади, околиці міст. Перебуваючи в Італії, мандрівник нотував: «На світланку з'явилися гори, які загороджують Геную від північних прибульців, проте людина давно вже здолала ці перепони, згладила скелі і спокійно просувається їхніми покатами, з наближенням схили гір все більше і більше стали рясніти дачами, житлами багатіїв і будиночками бідняків, нарешті блиснула смуга моря, Середземного старця, яка носила на своєму хребті багатovesельні кораблі фінікійців, греків і римлян, а зараз спінюється колесами пароплавів усіх країн і націй» (Ригельман Н. А., 1871. С. 70). Видовищем, яке привернуло особливу увагу мандрівника, стало споглядання діючого вулкану Везувій, який на той час «випускав сірий дим і час від часу викидав невелике каміння» (Ригельман Н. А., 1871. С. 129).

Проте більшість описів мали критичний характер. Складається враження, що М. Ригельман був незадоволений майже усім, що бачив навколо себе. Таке ставлення до оточуючого простору пояснювалося невідповідністю реалій очікуванням молодика, свідомість якого затьмарювали розкіш і марнославство Санкт-Петербурга і його околиць, а також хибні уявлення про життя європейців. Перебуваючи у німецьких землях, мандрівник зазначав: «На під'їзді до Дрездена дорога стає мальовничою: по обидва боки — гори, засіяні будиночками і вкриті виноградниками, хоча ці останні зовсім не мають того привабливого вигляду, якого надає їм наша північна уява, — це поле, заставлене тичинками, по яких в'ється бідна зелень» (Ригельман Н. А., 1871. С. 24).

Проте особливо цікавим для М. Ригельмана, як і переважної більшості мандрівників з Наддніпрянщини, був міський простір різних європейських країн. Спільною рисою більшості міст, на його думку, був їх генетичний зв'язок із Середньовіччям, який яскраво демонструвало як планування населених пунктів, так і зовнішній вигляд житлових будинків, громадських і релігійних споруд. Повсякдення німецьких міст він порівнював із життям бджіл у вуликах або мурах в мурашнику — «будинки тісно туляться одне до одного; кількість поверхів не менше п'яти; вулиці покриті брудом й середньовічним мохом» (Ригельман Н. А., 1871. С. 2).

Перебуваючи у Регенсбурзі, М. Ригельман писав: «Дивне враження справляють ці стародавні міста, які зберегли свою стару шкаралупу, незважаючи на умови життя, які змінилися; вони цікаві для мандрівника, але у них стільки похмурого, стільки важкого, що, здається, ці стіни повинні пригнічувати дух життя, заважати розвитку, як вони заважають світлу і повітрю проникати в житла» (Ригельман Н. А., 1871. С. 41).

Саме тут у подорожнього виникло відчуття, що він занурився у сиву давнину. Микола Ригельман писав: «...Вам здається, що ви в'їхали у середні віки: високі будинки, нібито укріплені, деякі з баштами; маленькі вікна з ґратами, величезні запори на воротах, складно сконструйовані, із безліччю застережних дротів і дзвіночків; вузькі вулиці до неможливого заставлені спорудами, які безладно скупчилися...» (Ригельман Н.А., 1871. С. 42).

Поряд з тим мандрівник відзначив, що для тих, хто цікавиться старовиною, німецькі міста пропонують багато вартих уваги історичних пам'яток. Зокрема, Рейнсбург міг запропонувати подорожньому — собор у готичному стилі, ратушу, міст початку XII ст., який будувався ще за баварського герцога Генріха X, тощо. Не менш цікавими архітектурно були й інші європейські міста, більшість з яких зберегла шедеври різних часів.

Проте молодий мандрівник розраховував побачити тут широкі тротуари, масивність споруд, чистоту і блиск. Тому планування відвіданих ним німецьких міст не захоплювало М. Ригельмана. Повсякчас він намагався порівнювати їх з імперською столицею і доходив висновку, що вони поступаються їй вишуканістю і помпезністю.

Наприклад, відвідавши Берлін, М. Ригельман занотував: «Берлін схожий на Санкт-Петербург у мініатюрі; хоча й багато у чому, ймовірно, був зразком для Петербурга, проте тепер він видається його зменшеною копією» (Ригельман Н. А., 1871. С. 6). Розчарувало мандрівника і повсякденне життя міста. Він писав: «Проглядає міщанське походження, так і у будівлях, у житті берлінських жителів... в усьому видно якесь бажання створити щось значне, проте це бажання майже ніколи не вдається і усе має відбиток обмежених засобів і понять» (Ригельман Н. А., 1871. С. 19).

Через кілька десятків років³ Микола Ригельман знову відвідав місто. Над ним вже не тяжів юнацький максималізм і захоплення російською столицею, тому мандрівник дивився на нього досить об'єктивно. Він відзначив стрімкі урбанізаційні процеси, які поглинули місто, його процвітання та зростання добробуту населення. На відміну від першого знайомства з Берліном, мандрівник вже із захопленням писав: «Чудово, з яким смаком берлінські архітектори застосовують у цих будинках античний стиль для своїх потреб» (Ригельман Н. А., 1871. С. 302).

Яскраве, проте так само неоднозначне враження справив на М. Ригельмана Мюнхен. Мандрівник згадував, що місто розташоване на плоскій і дуже сумній рівнині. Мюнхен знову нагадав йому Санкт-Петербург, що спочатку сформувало його позитивне емоційне

³ Повторно Микола Ригельман відвідав Берлін у 1867 р.

сприйняття міста. Їдучи Людвіг-штрассе, він так описував простір: «По обидва боки — величезні, чудові будівлі, широкі тротуари, чистота». Проте досить швидко ставлення М. Рігельмана до міста змінилося. І тоді він нотував: «...Я переконався, що Мюнхен такий самий дідуган, як і інші. У суспільному житті — той самий фронт із купців, який напмадив і зачесав голову, одягнув новий фрак, але не зібрався ще грошима, щоб придбати собі добрий жилет й інше приладдя...» (Рігельман Н. А., 1871. С. 50). Зрештою, кілька днів життя у місті повернули мандрівника до висловлених ним раніше сентенцій.

Особливу увагу М. Рігельмана привернув Дрезден, який був столицею Королівства Саксонії. Місто, як вказував автор тревелогів, де «люблять росіян» і де зберігся єдиний пам'ятний знак «вдячності, яка збереглася у Німеччині за благодійну участь Росії у тяжку годину випробувань» (Рігельман Н. А., 1871. С. 26, 50).

Справа полягала у тому, що неодноразово, під час своєї подорожі, він стикався з недоброзичливим ставленням місцевого населення до росіян, а також внутрішнім непереборним бажанням німецької влади придушити будь-які згадки й спомини про Російську імперію. Один з випадків М. Рігельман описав так: «На пароплаві до Магдебурга мені трапився один ганноверець, який надзвичайно негативно ставився до росіян. Загалом думка про погане управління наше дуже поширена. Думають, що усі наші чиновники шахраї і що без плати та хабарів нічого не робиться. Мислячі голови мають очевидну неприязнь до Росії як до представниці розумового затьмарення» (Рігельман Н. А., 1871. С. 3). Тоді мандрівника дратувало й те, що у день святкування тисячоліття Німеччини місцева преса ані слова не написала про Російську імперію та її роль в об'єднанні Німеччини. Однак столиця Саксонії продемонструвала інший підхід до цього питання. Яскравим прикладом вдячності М. Рігельман вважав міст з нетиповим для німецького середовища написом, який оповідав про відновлення цієї споруди для переправи військами Олександра I.

Зрештою, поступово знайомство з європейськими містами і спілкування з місцевим населенням змінювали світогляд мандрівника і ставили під сумнів, а часом узагалі руйнували імперські ідеологеми і міфи про «велич» Російської імперії й її світову визвольну місію. Згодом М. Рігельман пояснював, що його проімперські погляди й суб'єктивні оцінки обумовлювалися юним віком і щирою любов'ю до своєї землі й народу. Слід вказати й на те, що він перебував під значним впливом слов'янофільських ідей.

Під час подорожі 1867 р. приємне враження на М. Рігельмана справив Кенігсберг. Чисті околиці, віддаленні від головної частини міста, криві вулички, різноманітні за архітектурою будинки.

Це робило міський простір оригінальним і самобутнім. Перебування у Кенігсберзі змусило мандрівника замислитися про майбутній благоустрій населених пунктів Російської імперії.

Значне місце у тревелогах М. Рігельмана посідав Відень. На відміну від німецьких міст, мандрівник звернув увагу не на планування й архітектуру, а на стиль життя його мешканців. Він відзначив, що особливістю повсякдення була неймовірна любов населення до гулянь. Автор подорожніх записок зазначав, що лише у Відні можна зустріти стільки безтурботних людей, що живуть насолоджуючись навколишнім світом. Значною популярністю у місцевих жителів користувався так званий «Елізіум». Розташована у підвальних приміщеннях, освітлена газом локація була розділена на чотири тематичних зали, кожна з яких мала назву частини світу — Америка, Азія, Європа та Африка. Тут також була окрема простора кімната для танців й різних вистав, що не мали ані просвітницького, ані культурного значення. Такі заходи могли поєднувати людей різних станів.

Проте вже зовсім інші аспекти життя Відня привернули увагу мандрівника у 1867 р., під час його найдовшого перебування у місті. Він відзначив кардинальні зміни, які відбулися в усіх сферах життя. Курс уряду на самозабезпечення, по-перше, збільшив кількість власних заводів, а по-друге, сприяв активному збагаченню народу, як матеріальними, так і духовними цінностями. Будинки, вулиці, магазини й театри тепер мали газове освітлення, помітно збільшилась кількість різноманітних свят і народних гулянь. Витонченого характеру набула архітектура. Фасади будинків прикрашали елементи оздоблення у візантійському стилі.

Значно відрізнялися від рідних українських, добре знайомих російських або побачених німецьких італійські міста. Микола Рігельман писав: «Чудово, що давнє населення — можливо, за своєю схильністю до правильності і симетрії, здебільшого обирали місця рівнинні для своїх міст, оточені підвищеннями, поміж тим як у середні віки було зовсім навпаки» (Рігельман Н. А., 1871. С. 77).

Прогулянки італійськими містами і огляд пам'яток відбувалася у супроводі «чичероне»⁴. На початку XIX ст. такі послуги могли собі дозволити лише представники дворянської і поміщицької еліти. Часом обов'язки гіда виконували співвітчизники, які вже упродовж кількох років проживали у тих або інших італійських містах. У другій половині XIX ст., коли подорожі до Європи набули масового характеру і їх могли

⁴ «Чичероне» — провідник (гід), який супроводжує екскурсію і дає пояснення туристам під час огляду ними міст і архітектурних пам'яток.

собі дозволити вже вихідці з різних суспільних станів, екскурсії здійснювали самотужки.

«Першим дотиком» М. Рігельмана до урбаністичного середовища Італії стало його перебування у місті Кіавенна. Тут він звернув увагу на особливості європейського південного простору. Він писав: «Вузькі вулиці, проте яка легкість, простота у спорудах; у них панують прямі лінії, немає жодних додаткових прикрас. Внутрішній простір будинків має грандіозні розміри» (Рігельман Н. А., 1871. С. 66). Можливо, що на його перше враження, вплинуло особисте захоплення Італією як визнаним світовим мистецьким, архітектурним й історичним центром. Причиною такої реакції могло бути й свідоме бажання М. Рігельмана продемонструвати урбаністичну перевагу країни над містами Німецького союзу, до якого він мав неприємне ставлення. Проте своє захоплення він демонстрував недовго.

Мандрівники з Наддніпрянської України відвідували різні італійські міста. Проте усі вони були одноставні у своїй любові до Рима. Однак Микола Рігельман у питанні сприйняття міста був своєрідним виключенням. Він дивився на Рим як на «величезне кладовище, яке вкривали чудові пам'ятники» (Рігельман Н. А., 1871. С. 94). Основною проблемою, на його думку, була перенасиченість архітектурними спорудами, що були зведені й залишені пращурами. Це не лише формувало образ міста, але й стримувало можливість праці та розвитку молодих майстрів.

Особливістю міського простору Рима були сади, які, на думку М. Рігельмана, виключно в Італії мали правильну форму й гармонійну композицію. Згодом приємні враження від облаштування Сієни підштовхнули мандрівника зробити висновок, що «Рим — представник італійського життя, проте представник найбільш недолугого часу — у лахміттях і бруді» (Рігельман Н. А., 1871. С. 131).

Доволі контрверсійні судження М. Рігельман висловлював й щодо Генуї. Його вабили неймовірні морські краєвиди, гармонія, яка відчувалася у повітрі, чудові міські будинки. Проте все це стало неважливим, коли він опинився у центрі міста. Мандрівник нотував: «Ви ступаєте у лабиринт тісних, темних, смердючих коридорів, які негідно носять назву вулиць» (Рігельман Н. А., 1871. С. 71). Тиснули на М. Рігельмана й будинки, висотність яких часом сягала восьми — дев'яти поверхів. Чим далі він просувався у глиб країни, тим менше населені пункти, які відвідував подорожній, нагадували міста. Наприклад, проїхавши кордон Тоскани, М. Рігельман відзначив різку зміну образів: будинки мали напівзруйнований вигляд, панувала атмосфера старості й суворості.

Кардинально відрізнялося від німецького й повсякденне життя міст Італії. Микола Рігельман побачив багатолюдні, занурені у галас

вулиці, привітних і приемних під час розмови жителів, навіть якщо вони були малоосвіченими. Їхні обличчя віддзеркалювали свіжість, життєрадісність та енергію. Проте таку картину мандрівник спостерігав лише у центральній частині великих міст. На їх околицях або у маленьких містечках на М. Рігельмана чекала інша реальність — злиденність і значна кількість людей, які тинялися у пошуках заробітків. Тут на зміну життєрадісності приходила понурість і безвихідь.

Частиною простору європейських міст, яка привертала увагу мандрівника, були історичні пам'ятки, музеї й мистецькі установи. Де б не перебував М. Рігельман, він обов'язково розлого описував архітектурні споруди: собори, фортеці, палаці. Проте особливі враження викликали експозиції відвіданих ним мистецьких установ. Кожна з галерей (Берлінська, Дрезденська й Мюнхенська) містила картини майстрів німецької школи, італійських, нідерландських, іспанських й французьких художників. Їх експозиції давали змогу простежити як поетапний розвиток різних мистецьких шкіл, так і еволюцію живопису в цілому.

Центром для своєрідного «паломництва» подорожуючих українців була Дрезденська галерея. Її експозиції викликали у М. Рігельмана своєрідну ейфорію. Його вибір був абсолютно свідомим. Насамперед мандрівник бажав побачити «Мадонну» Рафаеля, про яку багато чув задовго до подорожі німецькими землями. Полотно справило на нього незабутнє враження. Пізніше М. Рігельман згадував: «Я з благоговінням увійшов до галереї, очі у мене розбіглися, але С. повів мене прямо до Мадонни, і після неї я не міг у цей день дивитися на інші картини...» (Рігельман Н. А., 1871. С. 27). У захопленні він писав, що «витвір Рафаеля — це небесне творіння». Йому також сподобалися полотна Тіціана («Динарій кесаря»), Пітера Пауля Рубенса («Половання на левів», «Жінка у купальні»), ландшафти Клода Лоррена. Упродовж свого триденного перебування у Дрездені Микола Рігельман щодня відвідував галерею й милувався мистецькими шедеврами.

Його увагу привернула також розташована у Дрездені Kunst-Verein'a — виставка сучасного мистецтва. Проте мандрівника не захопила запропонована нею експозиція. Значно більше йому сподобалися Gerüst Kammer⁵ й Grüne Gewölbe⁶.

⁵ Gerüst Kammer — скоріш за все у тексті тревелогів є помилка і мандрівник мав на увазі Rüstammer — тепер один з багатьох музеїв дрезденського замку-резиденції. На час подорожі М. Рігельмана — це зібрання, слугувало репрезентативній меті курфюрста. Тут були представлені рицарські обладунки, зброя, кінська зброя XV–XVII ст.

⁶ Grüne Gewölbe («Зелене склепіння») — музей у Дрездені, колишня князівська скарбниця, де зберігалася одна з найбагатших у Європі колекцій коштовностей. Названо так за смарагдовим кольором колон у Залі коштовностей.

У першій у турнірному порядку були розставлені кінні фігури рицарів. На стінах експонувалися розміщені у хронологічній послідовності колекції зброї. Друга, на думку М. Рігельмана, була не більше ніж зібранням іграшок.

У Мюнхені мандрівник відвідав Гліптотеку⁷ й Пінакотеку. Він зазначав, що доступ до цих закладів був вільним, і кожен охочий, незалежно від статків, міг відвідати їх і милуватися експозиціями. За словами М. Рігельмана, він ходив туди майже щодня й отримував неабияку насолоду від споглядання мистецьких шедеврів. Особливо вразила Пінакотека, яка поділялася на дев'ять зал і двадцять три кабінети. Він писав: «Чудові плафони, ліпнина, золото. Світло падає зверху. Картини розміщено послідовно відповідно до розвитку живопису, розпочинаючи з німецьких шкіл» (Рігельман Н. А., 1871. С. 52).

Проте вже зовсім інші емоції викликали у нього експозиції Мюнхенської галереї. Свої враження від німецького мистецтва він визначив так: «У свідомості дріб'язковість і недостатність творчості у виконанні...» (Рігельман Н. А., 1871. С. 62).

Приїхавши до Італії, мандрівник продовжив знайомство з мистецькими шедеврами. Відвідавши галереї Німеччини і Франції, М. Рігельман вважав себе вже досвідченим знавцем живопису і скульптури. Він акцентував увагу на роботах художників Тіціана й Паоло Веронезе. Шедеврами з найвищим рівнем майстерності М. Рігельман визнав картини «Бенкет у будинку Левія» і «Благовіщення». З надзвичайним захопленням він милувався витворами мистецтва у Ватикані, зокрема скульптурними творами «Меркурій з Кадуцеєю», «Венера Анадіомена», «Фавн з лозою» тощо.

Приваблювало М. Рігельмана й музичне мистецтво. Ще упродовж першої подорожі у 1843–1845 рр. він неодноразово відвідував німецьку оперу. Особливістю співу виконавців мандрівник вважав відмінну техніку, проте відсутність істинних почуттів. Він писав: «Німці на сцені намагаються гарячитися де лише можливо, розігрують енергію, полум'яність, і усе це виходило фальшиво» (Рігельман Н. А., 1871. С. 300). Не змінилося його ставлення до німецького музичного мистецтва і у наступні роки.

Майже так само М. Рігельман відгукувався й про Віденську оперу. Характеризуючи місцевих митців, Микола Рігельман відзначав високу майстерність у техніці, ґрунтовний підхід до виконання музичних творів, ретельне опрацювання деталей. Однак він вважав, що у співоачій манері не вистачало чуттєвості. Він писав:

⁷ Гліптотека — зібрання античної скульптури. Поняття було запроваджене у вжиток бібліотекарем баварського короля Людвіга I.

«Усе, що у музиці досягається працею, акуратністю і старанністю, доведено у них до досконалості; проте там, де потрібно натхнення і смак, виявляється ґрунтовний недолік того й іншого» (Рігельман Н. А., 1871. С. 257). Зрештою, мандрівник резюмував: «У музиці значно більшу роль відіграє безпосередньо почуття, безпосереднє розуміння: тому профан Італієць співає краще за вихованого у консерваторії Німця...» (Рігельман Н. А., 1871. С. 260).

Відвідуючи європейські міста, М. Рігельман особливу увагу приділяв спостереженням за місцевими звичаями, традиціями й святами. Його приваблювали ті явища, події й дії, які не мали аналогів в Україні. Зокрема, у Любеку його вразили сідла на жінках, які ті використовували для перенесення важких речей. У Берліні він очікував побачити розкіш, ошатні екіпажі, бали, характерні для Санкт-Петербурга і Москви, проте його подивувало, що за одягом неможливо було вирізнити, де купці, де аристократія, а де ті, хто не належить до еліти. Згадуючи свою першу подорож, він зазначав: «...На вулицях дрожки, рідше коляски», на концерті П. Гарсії-Віардо, «де, кажуть, був увесь цвіт і збирали нечувану у Берліні плату — півтора талера (трохи менше ніж пів рубля сріблом) — я переконався, що аристократії тут немає. Дами одягнуті, як у нас покоївки» (Рігельман Н. А., 1871. С. 6).

Вразив мандрівника й відпочинок німців у вільний час: «Німець, закінчивши свої справи, йде на концерти у садах (їх може бути кілька на день), але розваг у російському розумінні немає. Одружені люди приходять родинами, сідають за столики, замовляють кухню пива, бутерброд із бужениною. Супроводжують трапезу курінням сигар. Майже не почуєш голосних розмов і різких рухів» (Рігельман Н. А., 1871. С. 7). Микола Рігельман вважав таку поведінку відсутністю свободи. Її мірилом для нього у ці роки була гучність гулянок, які він бачив у Санкт-Петербурзі. У Потсдамі мандрівник спостерігав за тим, як король повертався з Берліна у маленькій колясці, у яку були запряжені всього два коні, без свити і без охорони, що взагалі було б нонсенсом для російської імператорської родини.

Безперечно, одним з найяскравіших дійств, які загалом привертали увагу мандрівників з Наддніпрянщини, був карнавал у Римі. Жоден із подорожніх, які потрапляли до міста, під час цієї події не залишався байдужим і приділяв їй значну увагу у своїх тревелогах. Проте М. Рігельман не належав до їх числа. Його опис карнавалу був достатньо буденним. Він нотував: «Бачив я знаменитий римський карнавал, у продовженні якого зазвичай важливі й поважні римляни божеволіють; це не більш як гуляння в масках і костюмах по Корсо (головній вулиці Рима), причому

кидають одне в одного квітами й цукерками і роблять різні дурниці, а наприкінці — у останній вечір усі запалюють свічки і намагаються їх гасити одне в одного» (Ригельман Н. А., 1871. С. 126).

Таким чином, важливою ознакою подорожніх записок Миколи Ригельмана стало протиставлення двох світів — російського імперського й західного європейського. Воно демонструвало зіткнення усталеного світосприйняття автора з європейськими реаліями, які виходили за межі імперських міфів й ідеологем. Якщо тексти, які розповідали про першу мандрівку М. Ригельмана за кордон, були перенасичені емоціями, то оповіді про подальші подорожі Європою демонстрували його поступове дорослішання і критичне ставлення до дійсності.

Європа пропонувала мандрівнику архітектурну унікальність німецьких й італійських міст, яскраві й відмінні від батьківщини звичаї і традиції, світоглядні концепції, які змушували замислюватися над істинністю тих тверджень, які пропонувала своїм підданам імперська російська ідеологія. Тричі подорожуючи за кордон упродовж 40–60-х рр. XIX ст., М. Ригельман мав можливість простежити генезу міського простору Німеччини, Астро-Угорщини, Італії та її

докорінні зміни, які пережили європейські міста у XIX ст. У міському плануванні він зафіксував активні модернізаційні процеси, які полягали у відмові від середньовічних традицій і стрімкій розбудові нових кварталів, поліпшенні благоустрою, розвиткові інфраструктури.

Описуючи міський простір, М. Ригельман акцентував увагу на ландшафтах, особливостях забудови, архітектурних пам'яток, переважно сакральних. Цікавили його і проблеми, спільні для міст на теренах Європи та Російської імперії, зокрема українських, передусім бруд на вулицях, галасливість міських центрів і, часом, занедбаність житлового фонду.

Особливістю тревелогів М. Ригельмана є майже цілковита відсутність описів міст Франції. Основна увага зосереджена ним на відвідинах Всесвітньої виставки 1867 р. Водночас, знаходячись під впливом імперських ідеології й міфів, мандрівник часто висловлювався скептично, постійно порівнюючи життя у європейських містах з повсякденням Санкт-Петербурга. Проте, спостерігаючи за їхнім розвитком і маючи можливість проаналізувати зміни, які відбулися упродовж двадцяти років, він впевнився у тому, що саме шляхом західної цивілізації має рухатися як Російська імперія в цілому, так і українські терени зокрема.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

- Бевзюк Є. В. Діяльність Л. Штура в словацькому національному відродженні. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запорізький національний університет, 2011. Вип. 31. С. 286–294.
- Журба О. І. Київська археографічна комісія 1843–1921. Київ : Наукова думка, 1993. 246 с.
- Кирило-Мефодіївське товариство: у 3 т. / за ред. П.С. Сохань (голов.) та ін. Київ : Наукова думка, 1990. Т. 3. 433 с.
- Колмаков Н. Очерк деятельности Киевского Славянского Благотворительного Общества за 25 лет его существования 1869–1894. Киев : Тип. С. В. Кульженко, 1894. 127 с.
- Міяковський В. Кирило-мефодіївці в Археографічній комісії / Ювілейний збірник на пошану академіка М. С. Грушевського з нагоди шістдесятої річниці життя та сорокових роковин наукової діяльності. Ч. 1. К., 1929. С. 312–324.
- Мороз В. В. Дворянство Лівобережної України і література другої половини XIX — початку XX ст. *Гуманітарний журнал*. 2011. № 1–2. С. 31–37.
- Ригельман Н. А. Два письма из Вены. Москва : Тип. Августа Семена, 1846. 32 с.
- Ригельман Н. А. Продолжение писем из Вены: [Письмо 3–4]. Москва : Тип. Августа Семена, 1847.
- Ригельман Н. А. Три поездки за границу. Москва : Тип. А. И. Мамонтова и К^о, 1871. 353 с.
- Шандра В. С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX — початок XX століття. Київ : НАН України. Ін-т історії України, 2005. С. 344.
- Українські архівісти (XIX–XX ст.) / упоряд. І. Б. Матяш. Київ, 2007. С. 533–534.

REFERENCES

- Bevzyuk, Ye. V. (2011). Diyalnist L. Shtura v slovatskomu natsionalnomu vidrodzhenni. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho Universytetu*, 31, 286–294. [in Ukrainian].
- Kolmakov, N. M. (1894). *Ocherk deiatelnosti Kievskogo slovianskogo blagotvoritel'nogo obshchestva za 25 let ego sushchestvovaniia*. Kyiv [in Russian].
- Matyash, I. B. (ed). (2007). *Ukrayinski arkhivisty (XIX–XX st.)*. (pp. 533–534) [in Ukrainian].

- Miyakovskiy, V. (1929). Kyrylo-metodiivtsi v arkhеоhrafichnii komisii. *Yuvelinyi zbirnyk na poshanu akademika Mykhaila Serhiiovycha Hrushevskoho*, 1, 312–324 [in Ukrainian].
- Moroz, V. V. (2011). Dvorianstvo Livoberezhnoi Ukrainy i literatury druhoi polovyny XIX — pochatku XX st. *Humanitarnyi zhurnal*, 1–2, 31–37 [in Ukrainian].
- Rigelman, N. A. (1846). *Dva pisma iz Veny*. Moscow [in Russian].
- Rigelman, N. A. (1847). *Prodolzhenie pisem iz Veny*. Moscow [in Russian].
- Rigelman, N. A. (1871). *Tri poiezdky za granitsu*. Moscow [in Russian].
- Shandra, V. S. (2005). Heneral-hubernatorstva v Ukraini: XIX — pochatok XX stolittia. Kyiv [in Ukrainian].
- Sokhan, P. S. (ed). (1990). *Kyrylo-Mefodiivske tovarystvo*. (Vol. 3), Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Zhurba, O. I. (1993). *Kyivska arkhеоhrafichna komisiia 1843–1921*. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

Дата надходження статті до редакції: 24.06.2023 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

Богдан БЕЗПАЛКО,

аспірант кафедри всесвітньої історії
Київського університету
імені Бориса Грінченка,
Київ, Україна

Bogdan BEZPALKO,

PhD student at the Department
of World History,
Borys Grinchenko Kyiv University,
Kyiv, Ukraine

e-mail: bezpalko.bb@gmail.com

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-6081-2428>

Формування образу «ворога» у радянських шкільних підручниках гуманітарного блоку (1930-ті рр.): за матеріалами київських видань

У статті висвітлено формування образу «ворога» у радянських шкільних підручниках гуманітарного блоку, виданих у Києві упродовж 1930-х років. На основі аналізу матеріалів таких дисциплін, як суспільствознавство, всесвітня історія, українська мова та література автор простежує зміщення акцентів образу «ворога» від зовнішнього до внутрішнього. Виокремлено основні категорії радянської пропаганди, що застосовувались для формування в учнів негативного ставлення до багатіїв, «куркулів», священнослужителів і всіх, хто виступав проти влади більшовиків.

Ключові слова: ворог, радянська пропаганда, шкільна освіта, підручники, поміщик, «куркуль», «попи», «петлюрівщина».

The Formation of the Image of the “Enemy” in Soviet School Textbooks of the Humanities Block (1930s): Based on the Materials of Kyiv Publications

The article examines the peculiarities of the formation of the image of the enemy in the schools of the Kyiv region in the first half of the 1930s. Based on the analysis of such textbooks as: social studies, world history, Ukrainian language and literature, the author traces the genesis of the image of the enemy from external to internal. Besides, the proposed work singles out the main categories on which Soviet propaganda focused, which tried to form in students a negative attitude towards the rich, landlords, “kurkuls”, clergymen, and all those who opposed the Bolshevik government. Despite the modest attention paid to the mentioned topic by foreign specialists, those works that directly affect our problems are singled out.

The process of modification of negative connotations regarding the forces against which the Bolsheviks fought was traced. Thus, at the initial stage in the textbooks, the most criticism was directed at rich people, among whom large landowners stood out. Priests and monks, compared to the wealthy, were perceived not as “alien” but more negatively, as “enemy”. Peasants, to whom the term “turtle” was applied, were even more negatively perceived. In the future, the label “enemy” was applied to all those who waged a struggle against the Bolshevik government. In the mentioned context, the Ukrainian national forces, which were conducting armed competitions for their own state, were perceived as incomparable.

Key words: enemy, Soviet propaganda, school education, textbooks, landlord, “turtle”, “pops”, “petliurivshchyna”.

У 1930-х роках комуністична влада розпочала новий етап у процесі формування радянського суспільства, який характеризувався посиленням пропаганди та застосуванням репресивного апарату. Повернувши Києву статус столиці Радянської України (1934), більшовики бажали якнайшвидше перетворити його на «твердиню» своєї влади. Для досягнення поставленої мети необхідно було

виховати нове, «правильне», покоління. Заради цього режим використовував шкільну систему, яка перетворилась на один із ключових інструментів інформаційного впливу.

Серед усіх засобів пропаганди, які застосовувались у навчальних закладах, виокремлювалися підручники гуманітарного блоку. Про їх важливість свідчить публічна дискусія серед очільників Радянського Союзу, зокрема й генерального

секретаря Йосипа Сталіна, який неодноразово висловлював власні побажання щодо змістового наповнення навчальних книжок. У шкільних підручниках реалізовувалася концепція формування образу «ворога». Утвердження в школярів стійких понять «свій — чужий», «друг — ворог» стало основним елементом радянської свідомості.

Вагомий вклад у зазначену проблематику здійснив історик Я. Калакура. У розвідці «Конструювання образу ворога як технологія маніпуляцій російської історіографії та пропаганди» він дійшов узагальнених висновків щодо процесу конструювання образу ворога в Радянському Союзі (Калакура Я., 2016. С. 179–188). Вплив пропаганди на формування радянського суспільства розкрив Ю. Каганов у монографії «Конструювання “радянської людини” (1953–1991): українська версія». Незважаючи на те, що автор розглядав пізніший період, робота розкриває основні підходи у процесі використання образу ворога в освітніх закладах Радянської України (Каганов Ю., 2019. С. 68–90). Проте лише у статті М. Бистрої «Образ радянського вчителя у періодичних виданнях України кінця 1930-х років на прикладі газети “Більшовицька правда”» розглядається творення образів у контексті радянської шкільної освіти 1930-х років. Авторка висвітлює і питання радянської пропаганди та методів її застосування (Бистра М., 2017. С. 138–144).

Метою статті є визначення основних категорій «ворога» для радянської пропаганди, зміщення його акцентів від «ворожого» до «ворога» на матеріалах шкільних підручників київських видань 1930-х років.

У 1932 р. Й. Сталін остаточно перебрав на себе керівництво комуністичною партією Радянського Союзу. Остання, на відміну від попереднього десятиліття, мала абсолютну владу в кожній із республік СРСР. Нова парадигма більшовиків була спрямована на побудову єдиного радянського суспільства (Кульчицький С., 2017. С. 237–245). Для реалізації поставленої мети влада здійснювала відповідну інформаційну політику. Її використовували у різноманітних сферах людського життя. Проте найяскравіше пропаганда проявлялася у школі. Адже саме на неї покладалася місія виховати молодь, яка врешті мала привести СРСР до комунізму.

Якщо в 1920-х роках влада дозволяла проводити експерименти в галузі шкільної освіти, змінювати зміст навчання, використовувати різні матеріали на уроках, то у наступне десятиліття відбувались процеси, спрямовані на уніфікацію навчального процесу. Нова політична візія зумовила відновлення історії як окремого уроку, через що виникла необхідність розробити нові підручники (Калакура Я., 2016. С. 179–188). Зміст останніх увібрав найважливіші штампи, які більшовики пропонували дітям для формування

їхньої соціалістичної свідомості. Не дивно, що центральною проблематикою у зазначеному контексті був процес творення образу ворога.

Аналізуючи матеріал підручників першої половини 1930-х років, слід зазначити, що образ «ворога» у процесі свого формування розвивався індуктивним методом — від загального до конкретного. Так, з перших сторінок підручника «Суспільствознавства» для початкових та середніх шкіл учням пропонувався світ, поділений на два блоки. Один з них представлений соціалістичним державним ладом, основою якого є влада робітників. Інший — капіталістичний суспільний лад, що, на думку авторів, збагачував поміщиків та царів ціною невимовних страждань звичайного люду. Відносини між зазначеними блоками могли розвиватися лише через непримиренну боротьбу (Овсяннікова О., 1933. С. 3).

Самі ж капіталісти як клас мали виключно негативний образ, уособлювали «зовнішнього ворога». Автори «Суспільствознавства» стверджували: «В інших країнах влада належить капіталістам. Капіталісти й поміщики держать там у жорстокій кабалі робітників і селян» (Овсяннікова О., 1933. С. 3). Важливо зазначити, що поряд з капіталістами вживається термін «поміщик», через що він отримує ту саму негативну конотацію. Саме на ньому концентрується увага у підручнику, коли описується період Російської імперії.

Негативний образ поміщика посилюється описами реальних біографій представників цього соціального прошарку. Як приклад пропонується жінка на ім'я Салтичиха (Салтикова Дар'я Миколаївна), дійсно відома своїм садизмом, що призвів до смерті багатьох її служниць. Проте автори спеціально вдаються до деталізації злочинів поміщиці та використовують емоційно забарвлений опис: «Салтичиха власноруч вбила 75 своїх кріпаків. Коли хто провинився перед нею, вона била його рублем по голові, примушувала їсти товчене скло... замикала у гарячій лазні без краплі води на цілу добу» (Овсяннікова О., 1933. С. 7). Про те, що жінку було засуджено до страти, а потім вирок поміняли на ув'язнення, інформації не було.

Не лише зміст використовувався як засіб пропаганди, важливою була й сама форма конструювання речень. На 1930-ті роки відбулось помітне спрощення стилю письма. Текст у підручниках складався з коротких речень, які мали форму гасел на кшталт політичних. До прикладу, характеризуючи тих же поміщиків, автори використовували такі конструкції: «Кріпаки були такою ж власністю поміщика, як і речі. Поміщики розпоряджались своїми селянами, як хотіли. За тодішніми законами поміщик мав право продавати селян... Селян продавали цілими селами...» (Овсяннікова О., 1933. С. 6). Це посилювало інформаційний вплив на учнів, завданням яких

було запам'ятовувати інформацію, а не розуміти її. На зазначені стилістичні зміни вказує професор Університету Індіани Метью Д. Полі. У своєму дослідженні "Breaking the Tongue: Language, Education, and Power in Soviet Ukraine, 1923–1934" автор зазначає, що мова партійної пропаганди стає все більш простішою, проте, ще більш дієвою (Pauly D. Matthew, 2022).

У 1934 р. з'явилися окремі підручники зі світової історії. На перший погляд радянська пропаганда оминула зміст цих навчальних матеріалів, адже вміщена інформація лише коротко переповідала основні події минулого різних країн. Проте і тут ми знаходимо ті самі посили, що містилися у підручнику із суспільствознавства. Так, автори книги «Історія. Епоха промислового капіталізму» (1934) А. Єфімов та Н. Фрейнберг, описуючи добу Середньовіччя, дотримувалися ідеї про «поганих багатіїв». Відбувався той самий розподіл між багатими та бідними, перші з яких мали явно негативне забарвлення: «Початкове нагромадження — це нечуване грабування трудящих мас — здійснювалося панівними класами силоміць й жорстоко...» (Єфімов А., Фрейнберг Н., 1933. С. 3).

Більше того, навіть вузькопрофільні підручники, як, наприклад, «Історія Риму» М. Нікольського, неустанно дотримувалися зазначеної парадигми. Основний текст мало піддавався ідеологізації. Проте вступна частина була тим елементом, де учні отримували чітку настанову, що багаті — це вороги, проти яких веде боротьбу комуністична партія (Нікольський М., 1934. С. 2–4). Основною загрозою виступали знову поміщики. Саме на них покладалася провина за наміри колонізувати цілі континенти і жорстоку політику щодо підкорених народів.

Світу, де панували капіталізм та поміщицьке землеволодіння, автори протиставляли Радянський Союз. Він виступав тим виміром, де панує справедливість, де існує гідне життя селян та робітників. Подією, яка, на думку тогочасних істориків, розділяла ці взаємовиключні системи, була «Жовтнева революція». У вступній частині усіх підручників з історії в обов'язковому порядку розміщувалась інформація, яка давала зрозуміти учням, що «Жовтнева революція» врятувала їх від «капіталістичного рабства» (Нікольський М., 1933. С. 3). Оскільки внаслідок цієї події до влади прийшли комуністи, на них автоматично розповсюджувалась та сама месіанська роль «визволителів»: «До Жовтневої революції не було радянської влади...Тоді робітники і селяни жили в бідності та нужді, вони були змушені працювати на капіталістів та поміщиків. А тепер у нашому Союзі поміщиків та капіталістів нема... Жовтнева революція передала всю владу робітникам та селянам, які під керівництвом комуністичної партії, по заповіту Леніна, будують

соціалістичне суспільство» (Нікольський М., 1933. С. 3). Завдяки такому конструкту всі, хто протинився комуністичній владі, поставали ворогами радянської людини.

Довершувалося творення образу зовнішнього ворога змалюванням буржуазії. Нею називали людей, які мали приватну власність та використовували найману робочу силу. Завдяки негативним описам класу буржуазії в учнів мала формуватися думка про те, що прагнення до індивідуального господарювання обов'язково призведе до експлуатації інших людей (Єфімов А., Фрейнберг Н., 1933. С. 28–31). Зазначена концепція була надзвичайно важливою у радянській пропаганді, адже влада намагалася переконати суспільство в тому, що приватна власність — це наперед визначене зло, яке призводить до експлуатації селян та робітників.

Не лише у підручниках з історії простежується радянська пропаганда, спрямована на формування образу ворога. Розглядаючи роботу В. Бабака «Граматика української мови: підручник для 5 і 6 класів середньої школи» ми спостерігаємо тотожні процеси. Пояснюючи правила української мови, автор пропонує вправи, які містять чітке ідеологічне забарвлення. Для цього він, зокрема, використовує рядки з вірша П. Тичини «Партія веде»:

*Та нехай собі, як знають,
Божеволіють конають, —
Нам своє робить:
Всіх панів до одної ями,
Буржуїв за буржуями
Будем, будем бить*

(Бабака В., 1935. С. 48).

Після окреслення зазначених трьох категорій акцент зміщується в бік внутрішнього ворога. Так, в одному із розділів підручника В. Бабака пропонує учням відповісти на запитання, що стосувалося «Жовтневої революції». Діти повинні були подумати над тим, чи правильно вчинили селяни, підтримавши її. Проте виклад матеріалу не передбачав самого мисленневого процесу. Адже одразу після запитання йшла ствердна відповідь, яку учні мали просто засвоїти: «Вони зробили правильно, бо Жовтнева революція допомогла їм змахнути з плеч поміщиків і капіталістів, лихварів та куркулів» (Бабака В., 1935. С. 22).

Для радянської влади куркуль був не просто заможним селянином, який не хотів йти до колгоспу. Завдяки пропаганді його сприймали як справжнього бандита, що паразитує за рахунок бідних селян. Зазначений образ активно експлуатувався більшовиками у першій половині 1930-х років, адже саме тоді Й. Сталін видав постанову «Про заходи у справі ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації», яка мала на меті зламати опір селян, котрі не бажали віддавати своє майно в колгосп» (Кульчицький С., 2009. С. 209–212).

Використовуючи вправи, які передбачають аналіз тексту, автори підручників з української мови нав'язували учням необхідні для влади штампи, поглиблюючи тим самим негативний образ куркуля. Він асоціювався із поняттям «внутрішній ворог», проти якого необхідно вести боротьбу тут і зараз. Діти, читаючи матеріал, мали усвідомити, що це єдине правильне рішення. Їм давали чітко зрозуміти, що третього шляху не існує, бо тих, хто бажає мати приватну власність, також можна прирівняти до куркулів: «Бо, що значить вернутися до одноосібного господарства і відновити куркульство? Це значить відновити куркульську кабалу, відновити експлуатацію селянства куркульством і дати куркулеві владу» (Бабак В., 1935. С. 24).

Не дивно, що у підручниках з історії та суспільствознавства одразу після змалювання негативних образів капіталістів та поміщиків йшла тема про куркулів. Акцент звучав від зовнішнього ворога до внутрішнього, якого ще й намагалися змалювати як зрадника. Справа в тому, що для радянської влади було конче потрібно посіяти розбрат поміж селянами, тим самим ослабивши їх. Поділ мав іти між бідними та заможними.

Розглядаючи матеріал про скасування кріпацтва, ми вперше натрапляємо на формування образу куркуля. У підручнику зазначалося, що до скасування кріпацтва серед селян були ті, хто жили у багатстві. Вони, начебто відкупившись на волю, почали скуповувати землю і наймати тих, у кого її не було. Умови праці, створювані багатіями, та їхні моральні якості описувалися вкрай негативно. Куркулів звинувачували у тому, що вони експлуатували бідних селян нарівні з панами, вимагаючи від них все більший обсяг роботи за мізерну зарплату (Овсяннікова О., 1933 С. 25–28).

Тексти, які вивчалися на уроках української мови, історії, суспільствознавства, не мали явно художнього забарвлення. Тому, окрім них, образ «ворога» активно формувався у підручниках з української літератури. Тут пропаганда діяла на більш чуттєвому рівні, адже здебільшого для зазначеної мети використовувались вірші. Такий спосіб є важливим, адже він зачіпає емоційну складову, яка дає змогу ще більше посилити негативне сприйняття образу ворога, що нав'язувався учням на інших уроках.

Як і раніше, на передній план висувуються капіталісти та поміщики. Вибірка тексту відбувалася таким чином, щоб відобразити важку долю кріпаків, а пояснення до віршів чітко покладали всю вину на багатих людей. Першим твором у підручнику була пісня, що, за твердженням автора, відображала злиденне життя бідних селян:

*Що настало тепер в світі, трудно спогадати,
Не маш за чим, а відробляй, хоч би умирати...
Закиняють, як собак, нас, як у клітку птахи.*

*Ми ж все бідні нещасливі, на те ся вродили,
Щоб в неволі як віл в ярмі, щоденне робили*
(Кирилюк Є., 1936. С. 3).

Пояснення до зазначеного вірша, ще більше переконувало учнів у необхідності негативного ставлення до представників поміщицького стану: «Ця народна пісня, записана на початку ХІХ ст., змальовувала безпорадне становище покріпачених селян, замучених працею на поміщиків» (Кирилюк Є., 1936. С. 3).

Після цього увага концентрувалася на протистоянні кріпаків та поміщиків. Боротьба між ними змальовувалася як необхідна та єдино правильна. Саме повстання як форма супротиву стає центральною темою підручника. До прикладу, увага автора зосереджується на особі Устима Кармелюка. Він стає образом боротьби проти поміщиків. Описуючи народну пам'ять про нього, Є. Кирилюк наводить такий вірш:

*Живо, хлопці, живо, хлопці,
А я буду з вами,
Нападемо ми на панство
Темними шляхами*

(Кирилюк Є., 1936. С. 5).

Використовуючи вірші такої тональності та пояснення до них, влада хотіла показати учням легітимність своїх дій. Адже саме в першій половині 1930-х років здійснювалися заходи, спрямовані «на ліквідацію куркулів як класу» (Бем Н., 2003. С. 227–243). Під час засвоєння навчального матеріалу в дітей чітко формувалося поняття про те, що заможний селянин, який не хоче йти в колгосп, — такий же ворог народу, як і поміщики. Якщо народні герої у сиву давнину боролися проти них, отримуючи народне визнання, то не дивним мала бути для дітей і сучасна боротьба з «експлуататорами».

Варто зауважити і той факт, що підбірка авторів, яких розглядали у підручнику з української літератури, відбувалася за принципом «свій — чужий». Характеризуючи постаті І. Котляревського та П. Гулака-Артемівського, автор зараховував їх до «поміщицьких письменників», проте, виділяв твори, у яких, на його думку, письменники все ж епізодично обстоювали інтереси кріпосних. Зовсім інше ставлення було до Г. Квітки-Основ'яненка: «Як поміщицький письменник, Квітка старанно уникав у своїх художніх творах показу таких явищ життя, що нагадували б про класову боротьбу між поміщиками та селянами... Показуючи сільську верхівку, куркулів, Квітка всіляко прикрашав їх образи. Він писав про них як про дуже гарних та розумних людей...» (Кирилюк Є., 1936. С. 5).

Якщо І. Котляревський та П. Гулак-Артемівський виступали з точки зору «чужих», то Григорій Квітка-Основ'яненко характеризувався як беззаперечний «ворог». А ось «своїм» у підручнику був Тарас Шевченко. Образ Кобзаря

викликав лише позитивні конотації. Шевченка називали справжнім демократом та поетом-революціонером, який був голосом кріпосного селянства. Тому в змісті підручників про нього було набагато більше інформації, на відміну від того ж таки Григорія Квітки-Основ'яненка.

Куркуль не був єдиним образом внутрішнього ворога. Не менші зусилля шкільна пропаганда приділяла для дискредитації церкви. Радянська влада, здійснюючи атеїстичну політику, намагалася знищити будь-які релігійні прояви (Кульчицький С., 2017. С. 616–617). Для цього необхідно було працювати з підростаючим поколінням, яке найкраще піддавалося насаджуванню потрібних ідей. Образ «ворога» якнайліпше підходив, щоб відлучити дітей від церкви. Зазначену мету переслідували й шкільні підручники, особливо гуманітарного блоку.

Так, у курсі суспільствознавства поряд з поміщиками активно використовувався образ церкви, конструювання якого розпочиналося з перших сторінок підручника. Автор сконцентрував увагу на тому, що церква, як і поміщицтво, володіла кріпаками, тобто вже поставала «ворожою» радянській владі. Для посилення негативного образу церковнослужителів у підручнику підкреслюється симбіоз релігії та влади. Наче церква допомагала контролювати селян, а навзамін царі та поміщики будували побільше храмів і монастирів. Описуючи часи середньовіччя, автор не виділяє жодної позитивної риси, яка б належала церковній інституції. Учні отримували матеріал, який безапеляційно дискредитував священнослужителів, звинувачуючи їх у жорстокій експлуатації селянства: «Поміщики приділяли церквам під засів великі ґрунти. На цих землях працювали кріпаки, а урожай збирали — попи... Монастирі мали тисячі гектарів землі і десятки тисяч кріпаків» (Овсяннікова О., 1933. С. 8).

Антирелігійна пропаганда простежується не лише у матеріалі про середньовіччя. Розглядаючи наступні історичні періоди, автори підручника звинувачують церкву в діях, спрямованих на підкорення різних народів Російської імперії, яку називали «в'язницею народів». Вони стверджували, що священники допомагали створювати ту саму невідільницьку систему, яка поневолила багато національностей. Більше того, саме на церкву покладалась провина за намагання знищити ідентичність цілих народів: «Разом з поміщиками й купцями на завойовані місця йшли й попи... Тих, хто відмовлявся христитися, били нагаями. А майно їх забирали, а то й нищили» (Овсяннікова О., 1933. С. 11–12).

Висновок щодо ролі церкви в історії був прогнотованим. Для учнів церква мала бути тією інституцією, яка допомагала цареві та поміщикам гнобити селян. На сторінках підручника суспільствознавства учні дізнавалися перо те, що

попи (вживалася лише така назва) день-у-день вмовляли селян коритися цареві: «І цю зрадницьку роботу оплачували ті ж таки селяни. Попи обдирали селян і багатіли», — відзначав автор (Овсяннікова О., 1933. С. 13).

Варто зауважити, що в інших навчальних книжках гуманітарного блоку першої половини 1930-х років антирелігійна пропаганда не була виразно представлена. Аналізуючи матеріал з української літератури, ми спостерігаємо явну критику релігії лише наприкінці підручника, коли мова заходить про Панаса Мирного. Кирилюк Є., аналізуючи творчість цього письменника, спеціально концентрує увагу школярів на моментах, коли Панас Мирний висміював певні хиби релігійної інституції: «Письменник викриває ганебну роль церкви та релігії, яка освячує всю систему гноблення» (Кирилюк Є., 1936. С. 98–99).

Розглядаючи прикінцевий матеріал підручника «Суспільствознавство», можна відзначити генезу образу ворога від зовнішнього до внутрішнього. Справа в тому, що автор в аналізі Першої світової війни, окрім вже звичного звинувачення капіталістів та попів, все більше концентрував увагу на українських національних силах. Йдеться про події 1917–1921 років. Підручник подавав образ Української Центральної Ради (далі — УЦР), Скоропадського, Директорії як зрадників українського народу. Начебто ті прагнули здобути владу лише задля грабунку звичайних селян. Для характеристики української влади у посібнику часто поєднувались різні за змістом, проте однакові за негативним сприйняттям образи. Наприклад, говорячи про УЦР, автор використовує наступний опис: «Та не довго після цього довелось панувати буржуазно-куркульській Центральній раді» (Овсяннікова О., 1933. С. 83).

Варто зауважити й особливість стилю написання тексту, який мав на меті демонізувати сили, що боролись проти більшовиків. Так, розглядаючи події повстання на заводі «Арсенал», автор возвеличує заколотників, а коли мова заходить про їхню поразку, використовується яскравий опис, що мав на меті викликати відразу учнів до українських національних сил: «На ранок до Арсеналу вдерлися гайдамаки, і він зачервонів від крові і вкрився трупами. Гайдамаки сікли і рубали, мозок робітників розлітався, вкриваючи рожевими плямами мури Арсеналу» (Овсяннікова О., 1933. С. 85).

Остаточний образ «ворога» окреслюється після подій «Жовтневої революції». У підручнику саме вона формує два протиборчі табори. Перший — це союз робітників та селян, яких очолила комуністична партія, а другий — поміщики, «куркулі», «попи», офіцери, генерали (малися на увазі білогвардійці), українські національні сили і, що найважливіше, іноземні капіталісти. Останні, на думку автора, спонсорували боротьбу проти

радянської влади. Звідси й висновок про те, що необхідно перенести революцію за межі колишньої Російської імперії, щоб знищити «світове зло». А всі сили, які виступали проти радянської влади, поставали маріонетками світового капіталу, у підручнику їх називали зрадниками, які не виступають від імені звичайного населення. Зазначена теза накладалася на події, що відбувалися на українських землях загалом та у Києві зокрема.

Саме такою маріонеткою, на думку радянської влади, був один із лідерів українських національних змагань Симон Петлюра. Його образ персоналізував «внутрішнього ворога». З'явився навіть новий термін «петлюрівщина», який замінював імперський аналог «мазепинство». Ба більше, у підручнику «Суспільствознавство» було вміщено окремий підпункт з такою назвою. Його головним завданням була дискредитація українських національних сил. Для цього автор зображував С. Петлюру та його прихильників зрадниками: «Найлютішим катом революційного пролетаріату і селянства на Україні був Петлюра... У 1918 р. Петлюра разом з Центральною радою продав Україну німецьким генералам... На початку 1919 р. на Україні знову встановлено радянську владу. Петлюра вдруге продав Україну, на цей раз французьким капіталістам» (Овсяннікова О., 1933. С. 92).

Варто зауважити і той факт, що образ С. Петлюри розповсюджувався не лише на його прихильників. Всі сили, які брали участь у боротьбі проти радянської влади, відстоюючи ідею української самостійності, позначалися ярликом «петлюрівщина». Узагальнений образ був явно негативним. Прирівнюючи його до вже існуючих ворогів, текст підручника не давав учням шансу на лояльність: «Тим часом на Україні

чинили погроми петлюрівсько-куркульські недобитки, різні банди на чолі з петлюрівськими отаманами». Цю тезу доводить опис матеріалу за 1920 р., коли було укладено Варшавську угоду: «Вигнана геть з України петлюрівщина втретє продає Україну: на цей раз вже польським панам...» (Овсяннікова О., 1933. С. 92).

Отже, процес конструювання образу ворога був ключовим у шкільних підручниках, які виходили у Києві протягом 1930-х років. Серед основних категорій, навколо яких вибудовувалися негативні конотації, були капіталісти, поміщики, буржуазія. Вони становили зовнішню загрозу, яку необхідно було знищити у перспективі, тому частіше до них застосовувався термін «ворожий». До наступного блоку входили «попи», «куркулі» та всі українські національні сили, які вели збройну боротьбу проти більшовиків. Їх намагались зобразити як «зрадників» та справжніх «ворогів» для радянської людини, знищення яких необхідно здійснювати «тут і зараз». Найактивніше пропагандистські методи застосовувалися на уроках суспільствознавства, «вітчизняної» історії та української мови. У матеріалах підручників з цих дисциплін домінував образ «внутрішнього ворога». Такий стан речей не був випадковим, адже, з точки зору радянської пропаганди, історія — це найважливіший компонент творення нової ідентичності. А нав'язувати потрібний погляд на минуле легше було, використовуючи українську мову. Попри процес зросійщення, що розгорнувся протягом 1930-х років, години української мови в київських школах залишалися. Проте підручковий матеріал наповнювався такими новими термінами, як «контрреволюціонери», «куркулі», «націонал-зрадники», «петлюрівці».

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

- Бабак В. Граматика української мови: підручник для 5 і 6 класів середньої школи: для шкіл з російською викладовою мовою. Ч. 1. Морфологія. Харків: Радянська школа, 1935. 68 с.
- Бем Н. Ставлення українського селянства до ліквідації куркульства як класу та суцільної колективізації сільського господарства (1930–1931 рр.). *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2003. Вип. 9. С. 227–243.
- Бистра М. Образ радянського вчителя у періодичних виданнях України кінця 1930-х рр. на прикладі газети «Більшовицька правда». *Східноєвропейський історичний вісник*. 2017. Вип. 5. С. 138–144.
- Єфімов А., Фрейнберг Н. Історія. Епоха промислового капіталізму. Підручник для середньої школи. Харків: Радянська школа, 1933. 261с.
- Каганов Ю. Конструювання «радянської людини» (1953–1991): українська версія. Запоріжжя: Інтер-М, 2019. 432 с.
- Калакура Я. Конструювання образу ворога як технологія маніпуляцій російської історіографії та пропаганди. *Україна — Європа — Світ. Серія: Історія, міжнародні відносини*. 2016. Вип. 18. С. 179–188.
- Кирилюк Є. Українська література. Підручник для середньої школи. VI клас. Київ: Радянська школа, 1936. 116 с.
- Кульчицький С. Ліквідація куркульства як класу. Енциклопедія історії України. Т. 6: Ла — Мі. Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. / НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2009.
- Кульчицький С. Червоний вильик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Кн. 1. Київ: Темпора, 2013. 504 с.

- Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Кн. 2. Київ: Темпора, 2017. 628 с.
- Никольский М. История: Доклассовое общество. Древний восток. Античный мир. Учебник для средней школы. Харьков: Радянська школа, 1933. 199 с.
- Нікольський М. Історія. Рим. Підручник для 6 класу середньої школи. Харків: Радянська школа, 1934. 254 с.
- Овсяннікова О., Левітан Б., Александров А., Ушаков С. Суспільствознавство. Підручник для початкової та середньої школи. Ч. I. Київ: Радянська освіта, 1933. 110 с.
- Pauly D. Matthew Breaking the Tongue: Language, Education, and Power in Soviet Ukraine, 1923–1934. Toronto : University of Toronto Press, 2022. 480 p.

REFERENCES

- Babak, V. (1935). *Hramatyka ukrainskoi movy: pidruchnyk dlia 5 i 6 klasiv serednoi shkoly: dlia shkil z rosiiskoii vykladovoiu movoiu*. Ch. 1. Morfolohiia, Kharkiv: Radianska shkola [in Ukrainian].
- Bem, N. (2003). Stavlennia ukrainskoho selianstva do likvidatsii kurkulstva yak klasu ta sutsilnoi kolektyvizatsii silskoho hospodarstva (1930–1931 rr.). *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky*, 9, 227–243 [in Ukrainian].
- Bystra, M. (2017). Obraz radianskoho vchytelia u periodychnykh vydanniakh Ukrainy kintsia 1930-kh rr. na prykladi hazety “Bilshovytska pravda”. *Skhidnoievropeyskyi istorychnyi visnyk*, 5, 138–144 [in Ukrainian].
- Kahanov, Yu. (2019). *Konstruiuvannia “radianskoi liudyny” (1953–1991): ukrainska versiia*. Zaporizhzhia: Inter-M [in Ukrainian].
- Kalakura, Ya. (2016). Konstruiuvannia obrazu voroha yak tekhnolohiia manipuliatsii rosiiskoi istoriohrafii ta propahandy. *Ukraina–Yevropa–Svit. Mizhnarodnyi zbirnyk naukovykh prats, Seriia: Istorii, mizhnarodni vidnosyny*, 18, 179–188 [in Ukrainian].
- Kyryliuk, Ye. (1936). *Ukrainska literatura, pidruchnyk dlia serednoi shkoly VI klas*, Kyiv: Radianska shkola [in Ukrainian].
- Kulchytskyi, S. (2009). Likvidatsiia kurkulstva yak klasu. In V. A. Smolii (Ed.), *Entsyklopediia istorii Ukrainy*, (Vol. 6), Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Kulchytskyi, S. (2013). *Chervonyi vyklyk. Istoriiia komunizmu v Ukraini vid yoho narodzhennia do zahybeli*. Knyha 1, Kyiv: Tempora [in Ukrainian].
- Kulchytskyi, S. (2017). *Chervonyi vyklyk. Istoriiia komunizmu v Ukraini vid yoho narodzhennia do zahybeli*. Knyha 2, Kyiv: Tempora [in Ukrainian].
- Nikolskii, M. (1933). *Istoriiia: Doklassovoie obshchestvo. Drevnii vostok. Antichnyi mir*. Kharkov: Radyanska shkola [in Russian].
- Nikolskyi, M. (1934). *Istoriiia. Rym*. Pidruchnyk dlia 6 klasu serednoi shkoly, Kharkiv: Radianska shkola [in Ukrainian].
- Ovsiannikova, O., Levitan, B., Aleksandrov, A., & Ushakov, S. (1933). *Suspilstvoznnavstvo*. Pidruchnyk dlia pochatkovoї ta serednoi shkoly. Chastyna I, Kyiv: Radianska osvita [in Ukrainian].
- Pauly, D. Matthew (2022). *Breaking the Tongue: Language, Education, and Power in Soviet Ukraine, 1923–1934*. Toronto: University of Toronto Press [in English].
- Yefimov, A., & Freinberh, N. (1933). *Istoriiia. Epokha promyslovoho kapitalizmu*. Pidruchnyk dlia serednoi shkoly, Kharkiv: Radianska shkola [in Ukrainian].

Дата надходження статті до редакції: 28.09.2023 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

Рецензії та огляди

Reviews and Notes

<https://doi.org/10.28925/2524-0757.2023.216>

Марина БУДЗАР,

доцентка кафедри історії України
Факультету суспільно-гуманітарних наук
Київського університету
імені Бориса Грінченка,
кандидатка історичних наук, доцентка,
Київ, Україна

Maryna BUDZAR,

Associate Professor of the Department
of History of Ukraine,
Faculty of Social Sciences and Humanities,
Borys Grinchenko Kyiv University,
PhD in History, Associate Professor,
Kyiv, Ukraine

e-mail: bmimab24@ukr.net

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-3720-7799>

Місто, молодь, час: Самчук Т. Пиво і чорнило. Як жили київські студенти XIX — початку XX ст. Київ: Видавництво ФОР Мироненко Р.В., 2023. 316 с.

Сучасна українська історична урбаністика все успішніше реалізує світовий досвід вивчення міста у всій повноті його функціонування (totality), коли матеріальний і соціальний складники міського буття розглядаються комплексно. Дослідження людських спільнот і субкультур, ними утворюваних, в історично змінюваному міському ландшафті актуалізує історико-антропологічний і соціокультурний ракурси розвідок, уможлиблює розгляд міста через життєдіяльність людини. Ймовірно, саме тому проблематика формування та еволюції студентства в містах України XIX ст. в останні 10–15 років користується все більшим попитом у науковців і поступово виокремлюється з кола дотичних до неї питань (освіта в Україні імперських часів, історія утворення та функціонування закладів вищої освіти у 1800-х — 1910-х роках, вища освіта і гендер в українських містах XIX ст. тощо).

Наочним прикладом того, наскільки успішним може бути вивчення студентства у модерному місті (чи то місті, яке еволюціонує від домодерних до модерних часів впродовж сторіччя), наскільки переконливою адаптація значного обсягу історіографічного і джерельного матеріалу до широкої читацької аудиторії у жанрі нон-фікшн (ще доволі новому для української гуманітаристики), є книга Тараса Самчука «Пиво і чорнило. Як жили київські студенти XIX — початку XX століття». Над цим текстом автор, за власним свідченням, працював понад 10 років. Тематика книги частково суголосна дослідженню субкультури студентства Університету Святого Володимира, реалізованому Тарасом Самчуком у дисертації на ступінь доктора філософії. Втім, здійснений проєкт є набагато амбітнішим і виходить за межі проголошеного у преамбулі до тексту завдання — «краще зрозуміти студентський стиль життя у старому Києві».

Вочевидь, дослідник поставив за мету реконструювати процес утворення та розвитку студентської спільноти Києва відповідно до тих економічних, політичних, соціальних, культурних змін, що відбулися у місті впродовж сторіччя, але зробити це максимально близько до світосприйняття і світобачення сучасного читача, передусім молодого, тим самим ліквідувавши ту «відстань нерозуміння», що приховує минуле від сьогодення.

Книга має 6 розділів, мета кожного з яких репрезентувати студентство у Києві XIX ст. з різних боків, а саме: його кількісний, віковий, соціальний, гендерний, конфесійний, етнічний склад; взаємини з містом і топографію розміщення в ньому; обставини здобуття знань (чи незнань) — від вступу

до працевлаштування; облаштування власного побуту — вирішення проблем з квартирою, речами, харчуванням, випробування хворобами і смертями; його дозволя — дозволене й недозволене, організоване й не дуже; нарешті — його політичні переконання та взаємини із різними гілками імперської влади. Кожен із розділів має тематичні підрозділи (їхня кількість варіюється — від 3 до 8), що дає змогу структурувати інформацію, водночас зосередивши увагу читача на нюансах досліджуваного питання.

Сильною стороною оповіді у всіх шести розділах є намагання охопити весь заявлений у назві відрізок часу, використати відомості з історії не лише Університету Святого Володимира, але й інших вищих освітніх інституцій Києва, яких ставало все більше до кінця сторіччя, ґрунтовна (попри удавану легкість викладу) джерельна база — від статистичних даних до особистих наративів, газетних публікацій, візуальних матеріалів. До того ж статистика подається лише за безумовної необхідності та в такий спосіб, аби не була обтяжливою для сприйняття. Приміром, у початковому підрозділі «Скільки студентів було у Києві» розділу 1 «Київські студенти. Штрихи до групового портрету» надано 4 діаграми, одна з яких висвітлює динаміку збільшення населення міста з 1827 до 1914 рр., а три інших послідовно репрезентують рух кількості студентів у ньому з 1819 до 1917 рр. Значущу інформацію, що безумовно доповнює 1-й розділ, — таблиці із розподілом за кількістю, соціальним походженням та релігійним маркуванням студентів Університету Святого Володимира, Київського політехнічного інституту, Київських приватних жіночих курсів, Київського жіночого педагогічного фребелівського інституту, Київського комерційного інституту, Київських технічних курсів Василя Пермінова, Київського учительського інституту — винесено у додатки.

Важливим складником реалізації авторського задуму є візуальна частина книги — світлини, газетні повідомлення, архівні документи, живописні полотна. Їхня роль не обмежується суто ілюстративними функціями, вони, присутні майже на кожній зі сторінок видання, є інформаційно значущими.

Варто зазначити ще одну ознаку книги — вміння автора використовувати кейс-стаді та робити мікро-історичні зрізи, що оживлює інформацію, залюднюючи і драматизуючи її.

Жанровій природі цього тексту — наукового за концепцією, науково-популярного за оповіддю — відповідає його стилістика — близька до розмовної, позбавлена складної термінології та складних синтаксичних конструкцій.

Водночас бажання автора подолати стіну непорозуміння між доволі складним історичним матеріалом і сучасним читачем іноді примушує його вдаватися до спрощень, не зовсім сумісних з епохою, яка є історичним тлом його розповіді. Це дається взнаки як на стилістичному, так і на змістовно-концептуальному рівнях тексту. До прикладу, автор книжки неодноразово вживає скорочення «виші», хоча для XIX ст. використання скорочень ще не було притаманне так само, як і поняття «бюджетники» для казеннокоштных студентів, як називання «школярами» гімназистів і гімназисток, а студентів у часових вимірах XIX ст. — «спудеями».

Прагнення викласти максимум інформації у найбільш стислій формі нерідко служить дослідникові аби яку службу, особливо в останньому розділі — «Студенти і політика». Тут, описуючи ідейні пріоритети київського студентства впродовж сторіччя, він зазначає прихильність студентів-поляків до ідеології месіанізму і майже в тому самому фрагменті тексту говорить про захоплення студентів-українців концепціями романтизму й слов'янофільства, згадуючи про участь частини їх у Кирило-Мефодіївському братстві, але немов забуває вже хрестоматійне твердження про те, що месіанізм є складником романтичного світогляду, а месіанські ідеї польських інтелектуалів вплинули на світоглядні переконання лідерів кирило-мефодіївців, що відобразилося, зокрема, у «Книзі буття українського народу» («Законі Божому»).

Також, змальовуючи взаємодію студентів із попечителями Київського навчального округу, автор порівняв двох із них — Дмитра Бібікова та Миколу Пирогова, охарактеризувавши їх як антиподів. Проте не зазначив, хоча б побіжно, що головна небезпека дій Д. Бібікова, київського військового, подільського і волинського генерал-губернатора (про що аж ніяк не зауважено), полягала саме в суміщенні двох посад задля посилення репресивного контролю над інтелектуальним життям у місті й у краї загалом.

Нарешті, розглядаючи еволюцію впливу церкви на буття студентської спільноти Києва, Т. Самчук неодноразово вживає словосполучення «релігійна влада», якимось не беручи до уваги те, що владні повноваження мають насамперед інституції, такі як церква, тоді як релігія може бути або не бути складником духовно-інтелектуального життя особистості, тому вислови на кшталт «З другої половини XIX століття релігійна влада почала втрачати контроль над студентами», напевно чи є слухними.

Врешті-решт, варте уваги те, що уся розповідь, багатоаспектна, насичена фактами, досить динамічна, немов переривається на півслові, завершена фразою 6-го розділу про гарно одягнених гімназистів і гімназисток з квітами у руках, яких до кінця XIX ст. міська влада імперського Києва частіше залучала до офіційних урочистостей замість все менш благонадійних студентів. Можливо, це є свідомою позицією автора, який в одному з інтерв'ю про книгу слушно зауважив, що на всі питання неможливо відразу дати відповіді, але хоча б лаконічний епілог на підсумовування авторської інтерпретації історії студентської спільноти у Києві XIX ст. не завадив би.

Утім, сказане вище не нівелює результату, досягненого Тарасом Самчуком, — викликати зацікавлення подіями майже двохсотрічної давнини, сконцентрованими в історії однієї з міських спільнот Києва, — студентства. Цей результат зумовлений такими якостями книжки «Пиво та чорнило. Як жили київські студенти ХІХ — початку ХХ століття», як концептуальність задуму, інформативність викладу, доказовість розповіді, легкість стилістики, що, беззаперечно, робить її помітним явищем українського інтелектуального сьогодення.

Дата надходження статті до редакції: 17.10.2023 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

*Електронне наукове видання
Scientific e-publication*

Київські історичні студії

Kyiv Historical Studies

2023, № 2 (17)

Електронний науковий журнал
Scholarly e-journal

Науково-методичний центр видавничої діяльності
Київського університету імені Бориса Грінченка

Завідувач НМЦ видавничої діяльності *М.М. Прядко*
Відповідальна за випуск *А.М. Даниленко*
Над виданням працювали *Л.В. Потравка, О.А. Марюхненко, Л.Ю. Столітня,*
Т.В. Нестерова, Н.В. Клименко

Підписано до опублікування на вебсайті видання 22.12.2023

Київський університет імені Бориса Грінченка,
вул. Бульварно-Кудрявська, 18/2, м. Київ, 04053.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 4013 від 17.03.2011 р.

Попередження! Згідно із Законом України «Про авторське право і суміжні права» жодна частина цього видання не може бути використана чи відтворена на будь-яких носіях, розміщена в мережі Інтернет без письмового дозволу Київського університету імені Бориса Грінченка й авторів. Порушення закону призводить до адміністративної, кримінальної відповідальності.